

Карипова М.Р.
Калгулова Р.Ж.
Дугалова С.Н.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ

Оқулық

Алматы, 2021

ӘОЖ 330.8 (075)
КБЖ 65.01.012

Пікір жазғандар:

Н. В. Жангарашева – экономика ғылымдарының докторы, профессор;
Ш.Т. Алмаганбетова – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент;

ISBN 978-601-222-126-5

Оқулықта экономикалық теория пәнінің негізгі мәселелері жан-жақты қарастырылған және оқыту жүйесінің кредиттік технологиясына негізделіп жазылған. Тақырыптық мәселелер теориялық тұрғыдан ғана емес, Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар, жаттығулар, есептер, графиктер мен кестелер, тест тапсырмалары, статистикалық деректер және негізгі ұғымдар көмегімен дежатық түсіндірілген.

Оқулық экономистер даярлайтын жоғары оқу орнының студенттеріне және басқа да мамандықтар бойынша оқитын білім алушыларға, оқытушыларға, сондай-ақ, экономикалық теорияны өз бетінше оқитын оқырман қауымға арналған.

УДК 330.8 (075)
ББКД 65.01.012

«Экономика» кафедрасының мәжілісінде қаралды №__ хаттама «__»_____ 2021 жыл

Л.Б. Гончаров атындағы ҚазАЖИ Ғылыми кеңесінің шешімімен ұсынылған
«__»_____ 2021 жыл

ISBN 978-601-222-126-5

Карипова М.Р., Калгулова Р.Ж., Дугалова С.Н.

Экономикалық теория: Оқулық. / Карипова М.Р., Дугалова С.Н., Калгулова Р.Ж./.
– Алматы, **ИЗДАТЕЛЬСТВО** 2021 – 136 б.

КІРІСПЕ

«Экономикалық теория» оқулығы Л.Б.Гончаров атындағы Қазақ автомобиль-жол институтының Экономика кафедрасы оқытушыларының бірқатар жылдар бойы оқып келе жатқан дәріс курсының және тәжірибелік сабақтарының негізінде дайындалған.

Әлеуметтік-экономикалық жүйелердің барлық тұрпаттарының бүгінгі жағдайы мен даму үрдістерін ашып көрсететін қазіргі экономикалық теорияны баяндау осы аталған оқулықтың негізі болып табылады. ХХІ ғасыр жекелеген елдердің ішіндегі және әлемдік масштабтағы барлық экономикалық қатынастар құрылымының маңызды түрде өзгеруімен сипатталады. Экономикалық қатынастар бара-бара өркениеттік және әлеуметтік бағытталған сипатқа ие болып отыр. Дамыған елдерде аралас экономика және халық шаруашылығын басқарудың жаңа жүйесі қалыптасқан, мұнда мемлекет көптеген әлеуметтік-экономикалық қызметтерді орындайды. Қазақстан және бұрынғы социалистік мемлекеттер 20 жылдан астам уақыттан бері өз экономикаларының жаңа ұлттық құрылымдарын жасай алды.

Оқулықта экономикалық ой-пікірлердің өткенгі және қазіргі дамуының барлық жетістіктерін жалпылама түрде көрсететін экономикалық теорияның пәніне деген қазіргі заманғы көзқарас сипатталады. Оқулық көптеген аса көрнекті ойшылдардың экономикалық ілімдер тарихынан сыр шертеді. Онда олардың жетістіктері мен шешілмеген мәселелері көрсетілген экономикалық теорияның негізгі бағыттары қарастырылған.

Оқулықта экономикалық өмірдің барлық жақтарын қамтитын көптеген мәселелерді шешудің жаңа теориялық әзірленімдері көрсетілген. Оларға, жекелеген тұрғыдан алып қарағанда, өндіріс пен тұтыну дамуының үш сатысы (индустрияға дейінгі, индустриалдық және индустриядан кейінгі) туралы бөлімдер, меншік категориясының экономикалық мағынадағы тұрпаттары, еркін нарықтық экономикада табыстарды бөлу мәселелері жатады. Қазіргі нарықтық экономиканың негізгі сұрақтары – нарықтар жүйесінің сипаттамасы мен типтеріне, әлеуметтік институт ретіндегі нарықтың анықтамасына, бәсекелестік күрес тәртіптерінің ережелеріне және монополист-фирмалардың мінез-құлықтарына, монополиялық қызмет пен бәсекелестікті мемлекеттік реттеудің тәжірибесін талдауға аса маңызды түрде көңіл бөлінген.

Сонымен қатар, оқулықта қазақстандық экономиканың қазіргі жағдайына ерекше назар аударылғандығын да атап өткен жөн. Меншік қатынастарын өзгерткен, нарықтық экономиканы қалыптастырған, шаруашылық құрылымды қайта құрған және экономиканы басқаруды жетілдіре түскен экономикалық реформалардың объективтік қажеттілігі, мазмұны және жүзеге асырылуы ашып көрсетілген. Сондай-ақ, жалақы деңгейі мен қарқыны туралы мәселелер, инфляция, жұмыссыздық, экономикалық дағдарыс, бюджет және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының басқа да жақтарына қатысты мәселелер қарастырылған, экономикалық байланыстардың тәжірибелік ұйымдастырылуына маңызды орын берілген. Коммерциялық іс- әрекеттің қағидалары, кәсіпкерліктің қызметтері, өндірістік және сауда фирмаларында, банк ісінде пайда табудың және оны бөлудің тетіктері, жалақыны ұйымдастырудың нысандары, менеджмент пен фирманы басқарудың әдістері және басқалары қарастырылған. Осылардың барлығы аса күрделі экономикалық жағдайларда болашақ мамандардың тәжірибелік жұмыстары үшін өте қажетті болып табылады.

Оқулықтың барлық тақырыптарында соңғы нақты материалдар мен статистикалық мәліметтер берілген. Көптеген әлемдік және отандық белгілі ғалым-экономистердің еңбектері, соның ішінде Нобель сыйлығы лауреаттарының еңбектері кеңінен пайдаланылған. Жалпыға мемлекеттік білім берудің стандарттарына сәйкес оқулықта дәріс курстарының және тәжірибелік сабақтарды жүргізудің тақырыптары, сондай-ақ, қосымша машықтандыру тапсырмалары және тест сұрақтары ұсынылған.

Авторлар осы оқулықты жақсарту бойынша сыни ескертулер мен ұсыныстарға алдын-ала өз алғыстарын білдіреді.

1. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯНЫҢ ПӘНІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Мақсаты: экономикалық теория ғылымының зерттеу пәнін, аясын, объектісі мен субъектісін, зерттейтін негізгі мәселелерін, әдістерін, құрылымын, атқаратын қызметтерін және экономикалық теорияның ғылым ретінде қалыптасуын жан-жақты қарастыру.

Сұрақтар:

1. Экономикалық теорияның даму кезеңдері
2. Экономикалық теорияның пәні, әдістері және заңдары
3. Жалпы экономикалық теорияның құрылымы және оның қызметтері

1. Экономикалық теорияның даму кезеңдері

Әлемде сан алуан халықтар еңбек етіп, қоғамдық өндіріс, өзара байланыс, айырбас жүргізіп, түрліше табиғи жағдайда өмір сүріп келеді. Адам өміріндегі ең қажетті шарт — аш-жалаңаш, баспанасыз болмауы үшін еңбек ету, еңбек нәтижесін тұтыну, өзара айырбас қатынастарының болуы. Адам жападан-жалғыз күн көре алмақ емес. Алғашқы қауымда адамдардың табиғи ортада хайуанаттардан бөлініп шығуының өзі бірлескен еңбекке байланысты.

Қазіргі заманда «экономика» сөзінің түсінігі көп мағынаны білдіреді.

Біріншіден, «экономика» сөзімен игіліктер мен қызметтер көрсететін өндірістік және өндірістік емес салалардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі, онсыз адамзат қоғамы өмір сүре алмайды. Сондай-ақ «экономика» сөзімен экономикалық қатынастар жиынтығы қарастырылады. Осы қатынастар өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну жүйесінде қалыптасады. Бұл қатынастар қоғамның экономикалық базисін құрап, онда идеологиялық және саяси қондырма орналасады.

Екіншіден, «экономика» сөзін ғылымдар тоғысындағы экономикалық қатынастарын қызметтік немесе салалық астарын қарастыру деп білеміз. Экономикалық теорияның өкілдері өндіріс деңгейінің макро - мен микроэкономикасын және интерэкономикасын бөліп қарағанда да «экономика» ұғымын түсіндіреді. Интерэкономика дүниежүзілік шаруашылықтың пайда болуы мен даму заңдылығын сипаттайды. Сондай-ақ экономикалық теорияда бірнеше экономика түрлерін бөліп қарайды: дәстүрлі, нарықтық, еркін бәсекелік, әкімшілік-әміршілдік, аралас және басқалары.

Үшіншіден, «экономика» сөзі экономикалық ғылым жалпы экономикалық теория ретінде қарастырылады.

Төртіншіден, «экономика» сөзімен оқыту пәні ретінде түсіндіріледі. Қоғамдық қатынастар жүйесінде экономикаға ерекше орын беріледі, себебі ол саяси, құқықтық, рухани және басқа да қоғамдық, өмір саласының мазмұнын анықтайды. Экономикалық саясат

экономиканың шоғырланған мағынасын білдіреді. Генетикалық көзқарас тұрғысынан алғанда, саясат экономикадан өрлейді деген сөз. Саяси көзқарастар, мекемелер мен қатынастар екінші реттегі байланыстар болып табылады, себебі олар экономикалық қатынастардан туындайды, олармен анықталады және соларға қызмет жасайды. Өз кезегінде саясат әрдайым қоғамдық дамуда ерекше роль атқарады. Экономикалық заңдардың дамуын адамзат қоғамы саясатты қолдану арқылы жүзеге асырады.

Экономикалық ғылым — ең ертедегі ғылымдардың бірі. Алғашқы рет «экономия» («ойкономия») термині біздің дәуірімізге дейін III-ші ғасырда ертедегі грек ойшылдары Ксенофонт (б.д.д. 430-355 жж.) және Аристотель (б.д.д. 384-322 жж.) еңбектерінде пайда болды.

«Ойкономия» (экономия) сөзі ретінде — (үй, шаруашылық) Аристотель құл иеленушілік шаруашылықты жүргізуді ұйымдастыру туралы ұсыныстар жиынтығын түсінген. Кейінірек, осы бір талаптарға сүйене отырып, феодалдық иелікті жүргізу үшін ұсыныстар жиынтығы жасалды.

Экономикалық (тауарлы-ақша) байланыстардың дамуы феодалдық тұйықтылықты жоюға және мемлекеттің пайда болуына әсер етті. Сол кездері жеке иеліктерді жүргізумен шектелмеді және мемлекеттегі (мемлекет грекше — «полис», «политейя» деген сөз) барлық шаруашылықты жүргізудің жалпы ұлттық ережесін анықтаудың алғашқы талпыныстары пайда болды. Мемлекеттік шаруашылықты жүргізудің жалпы ережесі «саяси экономия» деген атқа

ие болды. Алғашқы рет «саяси экономия» деген ұғымды француз сарай қызметкері Антуан Мокретьен қолданды. Ол «Саяси экономия трактаты» (1615 ж.) кітабында Франция елінің шаруашылығын мемлекеттік тұрғыдан басқарудың субъектісі ретінде қарастырды. Бірақ мұны ғылым деп айтуға ерте болатын. Экономикалық теория ғылым ретінде XVI-XVII-ші ғасырлар тоғысында пайда болды. Осы кезде тауарлы — ақша қатынастары кең дамыды. Оның өзі экономиканың даму заңдылықтарын қарастыру мен зерттеудің бастауы болып табылды.

«Меркантилизм» (итальян сөзі «мерканте» — саудагер, көпес деген ұғымды білдіреді) бірінші экономикалық ілім болып табылады. Осы ілімінің негізгі мазмұны мынада: меркантилистер байлықтың қайнар көзі мен қоғамның әл-ауқаттылығы материалдық игіліктер өндірісінде емес, ол тауар мен ақша айналымы саласында болады деп есептеді. Олардың ойынша, қоғамның әл-ауқаттылығына, сыртқы сауданы реттеу, тауарды сыртқа шығару басқа елден әкелуінен артып тұруы мен елдегі ақша капиталының (алтын, күміс) жинақталуы арқасында қол жеткізіледі. Меркантилистік саясат елге барынша көп мөлшерде алтын мен күмісті жинауды көздеді. Меркантилизмнің нағыз өкілдері - Вильям Стаффорд (1554-1612 жж.) және Томас Мен (1571-1641жж.) болып табылады. Қоғам байлығы саудада емес, ол өндірісте пайда болатындығы туралы идеяны алғашқы рет физиократтар («физиократ» гректің: «физис» — табиғат, «кратос» - өкімет деген екі сөзінен шыққан) мектебінің еңбектерінде пайда болды. Осы мектептің басты тұңғасы — Франсуа Кенэ (1694-1774 жж.) еді. Ол ұлттық байлықтың қайнар көзі - ауыл шаруашылығындағы еңбек деп есептеді. Кейінірек осы сұрақтар Уильям Петти (1623-1687 жж.), Адам Смит (1723-1790 жж.) және Давид Рикардо (1772-1823 жж.) еңбектерінде де қарастырылды. Олар ұлттық байлықтың қайнар көзі тек ауыл шаруашылығының еңбегі арқылы емес, барлық өндіріс саласындағы еңбектерде (ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және құрылыс өндірісі) көрінетіндігін айғақ етті. Осы идеялар «классикалық» (үлгілі) деген атқа иеленді, сондықтан бұл ілімінің өкілдері классикалық экономикалық мектептің негізін қалаушылар деп аталды.

Классикалық мектеп саяси экономияның тұжырымдамасын тереңдете отырып, Уильям Петти, Адам Смит, Давид Рикардо, Карл Маркс (1818-1883 жж.) және Фридрих Энгельс (1820-1895 жж.) теориялық тұжырымдаманы жасады, ол жинақталып — «марксизм» деген атқа ие болды. К. Маркстың ашқан басты жаңалықтары: қоғамдық-экономикалық формация, капитализмнің даму заңдылықтары, социализмнің (коммунизм) жаңа жүйе ретінде пайда болуы, ұдайы өндіріс пен экономикалық дағдарыстар теориясы, тауарға сіңген еңбектің екі табиғаттылығы, қосымша құн туралы ілімдерді қалыптастырды; абсолюттік рентаның, жалдамалы еңбектің мәнін ашты. К. Маркстың басты еңбегі - «Капитал» (1867-ші жылы 1-ші, 1885 ж. - 2-ші, 1894 ж. - 3-ші томдары жарыққа шықты) деген атпен белгілі және осы еңбек оны әлемдегі ұлы экономистер қатарына қосты.

Бұл ілімінде жеке оқылықтар да бар. Тарих К. Маркстың капитализм кезеңіндегі пролетариаттың абсолютті кедейленуі туралы қорытындысын қоғам толық мақұлдамады, капитализмді таза қанаушы қоғам деген пікір де қателеу көрінді. Әлемдік экономикалық ғылым марксизмді қатты сынап отырып, осы ілім экономикалық теорияны дамытудағы ерекше дәуір болатындығын мойындады. Экономикалық теорияның дамуына сүбелі үлес қосқан белгілі американдық ғалым-экономисті, «Экономикс» оқулығының авторы Пол Самуэльсон (1915 ж.) ұлы үш ойшылды ерекше бөліп қарайды. Олар А. Смит, К.Маркс және Дж. Кейнс. Американың көрнекті ғалымы Дж. Гэлбрейт былай деген: К. Маркстің ілімі өте құнды, сондықтан оны толық марксистерге беруге қимайды. К. Маркстің еңбектерінде баяндалған идеялар шет елдер мен Ресейде де өзінің кейбір ізбасарларын тапты. Ресейде К. Маркс пен Ф. Энгельстің идеяларын В.И. Ленин (1870-1924 жж.) белгілі дәрежеде толықтырып өндеді. В.И. Ленин К.Маркстің қоғамдық капиталды ұдайы өндіру және экономикалық дағдарыстар туралы теориясын талдауға ерекше мән береді. Ол туралы оның «Ресейдегі капитализмінің дамуы» (1899 ж.), «Нарық деп аталатын сұрақтар» (1893 ж.) және басқа еңбектері куәландырады. Бұл еңбектерінде В.И. Ленин ірі өнеркәсіп үшін ішкі нарықтың қалыптасу процесін таңдауды көрсетіп, нарықтың ұйымдастырушылық пен біріктірушілік күшінің экономикалық заңдылығын ашты. Осы

айтылған экономикалық ойлар қазіргі жағдайда ТМД елдерінің нарыққа көшуінде өзекті мәселелер болып табылады.

XIX-шы ғасырдың екінші жартысында «маржинализм» (ағылшынның «marginal» - шекті деген сөзі) теориясы қалыптасты. Бұл теорияның негізін австриялық мектептің экономистері Карл Менгер (1840-1921 жж.), Фридрих фон Визер (1851-1926 жж.), Эйген фон Бем-Баверк (1851-1914 жж.), сондай-ақ ағылшын экономисі Уильям Стенли Джевонс (1835-1882 жж.) және басқалары қалады. Маржинализмнің басты категориялары: шекті пайдалылық, шекті өнімділік, шекті шығындар. Маржинализм экономико-математикалық тәсілдер мен моделдерді кең қолданады. Математикалық мектептің өкілдерінің бірі, швейцар-экономисі Леон Вальрас (1834-1910 жж.) болып табылады.

Ол жалпы нарықтық тепе-теңділік моделін жасады, оның негізі сұраным мен ұсынымға талдау жатады.

Қазіргі Батыс елдеріндегі экономикалық теория негізінен төрт ірі ағыммен сипатталады:

- бірінші ағым «неоклассикалық» деп аталып, ол қазіргі «монетаризм» және «неолиберализм» теорияларымен жұптасады. Неоклассиктер - А.Смиттің тікелей ізбасарлары былай деп есептеді: егер нарықтық экономиканың субъектілеріне мүмкіндігінше экономикалық еркіндік берілсе, онда олар өте жақсы қызмет атқарған болар еді;

- екінші ағым «капитализмді реттеу» теориясымен айқындалады. Оның негізін қолдаушы ағылшын экономисі Дж. Кейнс (1883-1946 жж.) болып табылады;

- үшінші ағым «институционализм» (латынның «institutum» - бекіту, құрылтайлау деген сөзі) теориясымен белгілі. Оның негізін қалаушы америкалық ғалым - экономисі Торстейн Веблен (1857-1929 жж.) болып табылады. Оның 1899 жылы «Парықсыз топтың теориясы» атты еңбегі жарық көрді. Осы ағым үшін капиталистік қоғамның дамуы мен түрінің өзгеруіне арналған зерттеулер сипаты тән. Т. Вебленнің ізбасарларына «индустриалды қоғам» теориясын жасаған америкалық ғалым-экономисі Дж. Гэлбрейтті (1908 ж.) және «конвергенция» (латынның convergere - жақындасу, ұқсайтын деген сөзі) теориясын жасаған голланд ғалым-экономисі Ян Тинбергенді жатқызамыз. Америкалық ғалым-экономисі Пол Самуэльсонның (1915 ж.) айтуынша, бұл теорияларда «аралас экономиканың» түп-тұлғасы қарастырылған.

- төртінші ағым әлеуметтік бағыталған нарықтық шаруашылық теориясымен танылады. Осы теорияның негізін қалаушылар - неміс ғалымы, мемлекеттік қайраткер Людвиг Эрхард (1897-1977 жж.) және Германияның ғалым-экономисі Вальтер Ойкен (1891-1950 жж.) болып табылады.

Сонымен, «саяси экономия», әлде «экономикалық теория» немесе «теориялық экономика» ма?

Экономикалық ғылым үш ғасыр бойы (XVIII-XIX ғғ.) саяси экономия ретінде дамыды. Экономикалық теория анықтамасында таптық көзқарастың басымдылығын дәлелдей отырып, К. Маркс оны кеңінен қолдануды ұсынды. Осы ұғымды алғашқы рет француз-жазушысы әрі король Людвиг XIII-тің сарай қызметкері, Антуан Монкретьен өзінің экономикалық ілімінің айналымына енгізіп, ол «Саяси экономия трактаты» атты кітабын 1615 жылы жазған болатын.

Ағылшын ғалым-экономисі Альфред Маршалл (1842-1924 жж.) өзінің «Саяси экономия принциптері» (1890 ж.) деген еңбегінде «саяси экономия» термині «экономикалық теория» ұғымымен пара-парлығын айтты. «Саяси экономия, — деп жазды ол, — «әл-ауқаттылықтың материалдық негізін құру және қолданумен өте тығыз байланысты саласы болып табылады. Бұл нақты шындық жиынтығы емес, тек нақты шындықты ашу үшін құрал-сайман ғана». Содан бері 100 жылдан астам уақыт өтті және экономикалық ғылым (алдағы талдаудан байқалғандай) жаңа зерттеулермен толықтырылады. Осы зерттеулер дамыған елдерге кең тараған «Экономикс» (авторлары П.Самуэльсон, Кэмпбелл Р.Макконелл, Стэнли Л.Брю және басқалары) типтес оқулықтарында баяндалады.

Экономикалық теория Д. Рикардо мен К. Маркстің еңбек құны теориясына догматикалық көзқараспен қараудан босатылды. ХІХ-шы ғасырдың соңғы ширегінде құн мәселесін шешуге жаңа тәсілдің кең қолдануы етек жайып, жоғарыда аталған шекті пайдалылық теориясы туындады. Жаңа тәсілдің басты идеясы: құнды тек шығындарға (мейлі еңбекте немесе «үш факторда» — еңбек, жер, капиталда болсын) балау орынсыз жай. Құн (бағалылық) пайдалылық дәрежесімен анықталды.

А. Маршалл өзінің «Саяси экономия принциптері» (1890 ж.) жұмысында мынандай ойды қорытындылаған: Д. Рикардо мен К.Маркстың еңбектің құндық теориясы мен шекті пайдалылық теориясы («маржинализм») ары қарай бірдей дамымайды, сондықтан оларды синтездеуді жүзеге асырды. Шекті пайдалылық теориясы мен классикалық құнның еңбек теориясын біріктіру арқылы ғылыми құн теориясын құруға жол ашты. «Өндіріс шығындары, сұраным интенсивтігі, өндіріс шектеулігі және өнім бағасы, — деп жазды А.Маршалл, — бірі-бірін өзара реттейді». Осы уақытқа дейін алайда бұл екі теорияның синтезделуі оқулықтарда толық қолданылған жоқ. Бірақ Д. Рикардо мен К. Маркстың еңбектерінің құндық теориясы -қосымша құн өндірісі механизмі ашты. Осы өндіріссіз бірде-бір қоғам дамымайды.

Шекті пайдалылық теориясы орташа мөлшерден шекті шығын шамаға өту мүмкіндігін жасап және олардың сұраным мен ұсыным мөлшеріндегі, көлеміндегі, сондай-ақ шығындардағы өзгерістерге алып келді. Бұл талдау процесі үшін маңызы өте зор. Экономикалық теорияда математикалық тәсілді қолдануға жол ашылды.

Қазіргі кезде экономикалық теорияның мазмұны бұрынғы саяси экономия шеңберіне қарағанда ауқымды және ол теориялық экономика, әртүрлі экономикалық бағыттар мен экономикалық ойлар жетістігі жиынтығында қаралады.

Экономикалық теория — бұл іргелі экономикалық ғылым, әлеуметтік-гуманитарлық және кәсіби экономикалық білімнің негізі. Осы тұрғыдан, экономикалық теорияны қоғамдық байлықты және экономикалық қатынастар мен экономикалық заңдарды зерттейтін ғылым ретінде анықтауға болады.

2. Экономикалық теорияның пәні, әдістері және заңдары

Экономикалық теорияның зерттеу пәнін алғаш рет классикалық мектеп өкілдерінің бірі А. Смит жасаған болатын. Ол былай деген: бұл ғылым объективті, адамның еркі мен санасына тәуілді өмір сүретін қоғамдағы материалдық игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну заңдарын қарастыруы қажет. Сондай-ақ әртүрлі топтар арасындағы өнімді бөлудің табиғи заңдылығы және онымен байланысты бөлу қатынастарын да қарастырады.

К. Маркстың пайымдауынша, саяси экономия заттарды, материалдық игіліктерді емес (оны басқа ғылымдар шешеді), адамдардың арасындағы өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну туралы экономикалық, өндірістік қатынастарды қарастырады. К. Маркстың «Саяси экономикаға сын» (1859 ж.) еңбегіне Ф. Энгельс комментарий жасап былай деген: «Саяси экономия затпен емес, адамдар арасындағы қатынастардың іс-әрекетін қарастырады», бірақ «бұл қатынастар затпен байланыстары және заттар арқылы байқалады»!

Қазіргі уақытта шет елде кең тараған «Экономикс» оқулығының авторы Пол Самуэльсон экономикалық теорияның бірнеше анықтамасын келтіреді:

1. Экономикалық теория — деп жазды ол, — бұл қызмет түрлері туралы ғылым, айырбас және адамдар арасындағы ақшалай іс-әрекетке байланысты.

2. Экономикалық теория адамдардың сирек немесе шектеулі өндіргіш ресурстарын (өндірістік мақсатқа бағытталған жер, еңбек, тауарлар; мысалы, машина мен техникалық білімдер) қолдану арқылы және әртүрлі тауарды өндіру мен тұтыну мақсатында, оларды қоғам мүшелері арасында бөлу туралы ғылым.

3. Экономикалық теория адамдардың өмірлік қызметінің күнделікті іскерлігін және өздеріне өмір сүру мүмкіндігін таба отырып және осы жолды қолдану туралы ғылым.

4. Экономикалық теория адамзаттың тұтыну мен өндіру саласындағы өзінің міндеттерімен қалай айналасатыны туралы ғылым.

5. Экономикалық теория байлық туралы ғылым ретінде». «Бұл тізімінің ұзақ екенін» пайымдай отырып П.Самуэльсон мынадай ойды жалғастырады: «жақсы кітапхананың бөлімінде бір сағат қызмет істеген сауатты адам, уақытын барынша соза түседі», сондықтан да «экономикалық теория, сөзсіз, өзіне осы анықтамаларда көрсетілген барлық элементтерді кірістіреді және олар ұзақ тізімге созылады». Одан кейін П.Самуэльсон: «экономикалық теория пәнінің ешқандай анықтамасы дәл болуы мүмкін емес, тіпті олай болудың қажетінде жоқ» — дейді. Оған қарамастан П.Самуэльсон өзінің пәнге деген қорытынды анықтамасын келтіреді

Экономикалық теория қайдағы бір сирек өндіруші ресурстарды адам мен қоғам уақыттың өтеуіне қарай, ақшаның көмегімен немесе олардың қатысуынсыз, әртүрлі тауарды өндіру үшін таңдайды және оларды қазір мен болашақта тұтыну мақсатында әртүрлі адам мен қоғам топтары арасында бөлуді қолдану туралы ғылым».

П. Самуэльсоның бұл анықтамасында адамдардың экономикалық мінез-құлқы айтылады. Әңгіме нарықтық жағдайдағы және бәсекелестік ортадағы — адамның, өндірушінің, тұтынушының, үй-шаруашылығының, кәсіпорынның, мемлекеттің мінез-құлқы туралы. Себебі, біреуінің мінез-құлқы басқа адамның психологиясынан өрбиді. Алайда, «Экономикс» оқулығының авторы мұны түсіндірмегенмен, бәрі-бір мынаны тұжырымдайды: адамның нарық жағдайындағы мінез-құлқы табиғаттан тыс күштерден туындайды, ол адамдар арасындағы өзара экономикалық қатынастармен байқалады. К. Макконнелл мен С. Брю «Экономикс» оқулығында былай деген: «Бұл ғылымның мәселелері әдетте жеке ғана емес, ол қоғамдық көзқарас тұрғысынан оқытылады. Тауар мен қызмет көрсетуді өндіру, бөлу және тұтыну, мұнда жалпы қоғам көзқарасы тұрғысынан қарастырылады».

Айталық, осы көзқарас тұрғысынан қайсыбір автор өзінің зерттеуіне әлеуметтік-экономикалық қатынастарды қарастыра ма, әлде қарастырмай ма, одан бейхабар және ол әрдайым осы проблемаларды кездестіреді. Олар экономикалық категориялар, призмасы арқылы, әртүрлі графиктермен талғаусыздық қисығы, сұраным мен ұсыным заңы, нарық субъектисіндегі мінез-құлқын қарастырады. Адамдардың мінез-құлқы себепті емес, қайсы бір әлеуметтік-экономикалық қатынастардың салдары.

Осыдан түйетін ой: экономикалық теория әлеуметтік-экономикалық қатынастарды экономикалық заңдар мен экономикалық категорияларды бейнелеу және дамыту арқылы оқытады.

Сонымен экономикалық теорияны оқытудың пәні әлеуметтік-экономикалық қатынастар болып табылады және олар барлық қоғамдық өндіріс фазаларында (өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну) қалыптасады.

Осы айтылған ойдың пайдасына және тағы бір мысал келтіруге болады. П.Самуэльсон «Экономикс» мәнжазбасының III-ші тарауында нарықтың механизм мәнінің анықтамасын келтіреді. «Нарықтық механизм, — деп жазады ол, — шаруашылықты ұйымдастырудың сондай түрі, онда жеке тұтынушылар мен өндірушілер нарық арқылы экономиканың негізгі үш мәселесін шешу мақсатында (нені өндіру керек?, қалай өндіру керек?, кім үшін өндіру керек?)» өзара іс-әрекет жасайды.

Еріксіз мынадай сауал туады: нарықтық механизм қызметі кезінде адамдар арасында қандай қатынастар қалыптасады? Жауап бір жақты: нарықтық механизм — бұл сондай экономикалық категория, оның көрінісі арқылы адамдар арасындағы қоғамдық-экономикалық қатынастар өте анық байқалады. Міне, осы қатынастар нарықтық экономиканың негізгі үш мәселесін шешуге бағытталған.

Экономикалық теория ғылыми танып-білудің әртүрлі әдістерін қолданады. Кез-келген ғылыми зерттеудің методологиялық негізі — диалектикалық танып білу әдісі болып табылады. Бұл әдістің ғылыми мәні мынада: барлық экономикалық құбылыстар мен процестерді олардың дамуы тұрғысынан — жай түрінен күрделісіне, төменгі сатыдан жоғарысына қарай

қарастырылады. Осы процестерді қарастыру кезінде танып-білудің көптеген төсілдерін қолданады. Танып білудің диалектикалық әдісі барлық ғылымда қолданылатын жалпы әдіс болып табылады. Диалектиканың жалпы заңын қолдана отырып, экономикалық теория өзіне тән ғылым ретінде сипаттайтын арнайы зерттеу әдістерінде қолданады.

Экономикалық теорияның пайдаланатын зерттеу әдістерінің ең маңыздысы — ғылыми абстракция әдісі болып табылады. «Абстракция» терминін нақты түсіндірер болсақ, жекеше тыс ойлау деген ұғымды білдіреді. Күнделікті өмірде «абстракция» көбінесе нақты болмыстан тыс және тек ойда, елес ретінде түсіндіріледі. Ал нақты нәрсе — бұл күнделікті өмірде көрінетін құбылыс шындығы.

Ғылыми абстракция дегеніміз зерттеліп отырған құбылыстардың мардымсыз, өткінші жақтарын дерексіздендіру, олардағы тұрақты қасиеттерді тауып көрсету процесі. Мысалы: «өндіріс» деген терминді алайық. Бұл сөзді айтқан кезде, бұл ұғымның абстракциялы, ойдан тыс екендігіне күдіктенбейміз. Жалпылама өндіріс — бұл абстракция, бірақ ақылға сиымды абстракция. Себебі, шын мәнінде ол жалпылама нәрсені көрсетеді, оны тұйықтайды және сөйтіп біздерді қайталаудан құтқарады. Мысалы, өнеркәсіптік өндіріс, құрылыс өндірісі, ауыл шаруашылық өндірісі және т.б. Біздер жалпылама өндіріс туралы әңгіме қозғағанда барлық өндіріс салаларының жиынтығын айтамыз.

К.Маркс айтқан болатын: «...экономикалық формаларға анализ беруге микроскопты да, не химиялық реактивті де пайдалануға болмайды. Бұл екеуінің орнына абстракцияның күші жүруге тиіс»¹. Көбінесе құбылыстың мәнін түсінуде, сол кездегі кездейсоқ, қосарланған кейбір жағдайлар кедергі жасайды. Сондықтанда басты нәрсені шешіп алу үшін — мәселенің мәнін тоқып, оны терең қортындылау, кедергі жасайтын, екінші дәрежедегі құбылыстардан дерексіздендіру қажет.

Кез-келген процесті зерттеуде экономикалық теория тарихи және логикалық әдістердің бірлігін қолданады. Осы тенденциясының дамуын айқындау үшін, құбылыс пен процестің пайда болуы, олардың өсу жолдарын көрсету қажет. Демек, экономикалық теория тарихи принципті басшылыққа алады. Экономикалық қатынастарды тарихи көзқараспен зерттей отырып, экономикалық теория тарихтың соңынан ілесе алмайды. Себебі тарих көп жағдайда кездейсоқ факторлар, қымқиғаш құбылыстар, кері шегіністер мен ілгері озып кетушіліктер іс-әрекетіне бой алдырады. Осы кезде экономикалық ғышымының логикасы көмекке келеді. Сондықтан да экономикалық теория өдісінің ең маңызды принциптері — зерттеудің тарихи және логикалық әдістерінің бірлігі болып табылады. Логикалық әдіс — деп жазды Ф.Энгельс, — бұл сол бір тарихи әдіс, тек тарихи дамудың кездейсоғынан босатылған. Экономикалық теория осы тарихи сатыдағы болмысты бейнелейді және «заңға сәйкес, шындықты тарихи процестің өзі беріп отырады.

Экономикалық процесті оқып-білуде жалпы, ерекше мен жекенің диалектикасын қатаң сақтау орын алады.

Болмысты танып-білу процесі практикамен басталып, практикамен аяқталады. Қоғамдық практика - экономика теория әдісінің ең маңызды буыны және оның ережесінің дұрыстығын растайтын өлшемі болып табылады.

Абстрактылы ойлау процесінде экономикалық категориялар (тауар, нарық, ақша, капитал, пайда және т.б.) қалыптасады. Экономикалық категория — логикалық ұғым және адамдар арасындағы әлеуметтік-экономикалық қайсы бір қатынастарды көрсетеді. Демек, экономикалық теория адамдар арасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды экономикалық категориялар ретінде бейнелеу арқылы оқытады.

Экономикалық зерттеуде анализ (талдау) және синтез тәсілі де қолданылады. Табиғаттағыдай, қоғамда да зерттелетін құбылыстар мен процестер белгілер, қасиеттер және сипаттар жиынтығына ие болады. Осы объектіні дұрыс түсіну үшін, оларды ең алдымен құрамдас бөліктерге жіктеу қажет. Зерттелетін құбылыс өзінің құрамдас бөліктері мен жақтарына жіктеледі. Осы бөліктер мен жақтардың әрқайсысын нақтылап, тұтас құбылыстың қажетті бір бөлігі ретінде қарастыруды анализ (талдау) дейміз.

Алайда, құбылысты қарастыру тек талдаумен шектелмейді. Әрбір құрамдас бөліктерді зерттеп болған соң, осы элементтерді қайтадан тұтас етіп біріктіру қажет.

Зерттелетін құбылыстардың бөліктерін жұптастыру және оларды тұтас құбылыс ретінде танып-білуді синтез дейміз.

Ғылыми болмыс экспериментті қолдануды, экономикалық процес пен құбылыстардың логикалық және математикалық моделдерін жасауды да қарастырады. Осының барлығы жаңа теория, тұжырымдамалар мен экономикалық заңдардың қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Кез-келген қоғамдық өмір мен табиғат сияқты экономикада кездейсоқтықтың тікелей ауырпалығына құбылыстардың ретсіз бейнелеріне бағытталған белгілі заңдылықтарға жол салады.

Қоғамдағы экономикалық процестерді басқару ондағы экономикалық заңдарға тән.

Экономикалық заңдар өздігінен іс-әрекет жасамайды. Адамдар өндіре, айырбастап және тұтына бастаған жағдайда ғана экономикалық заңдар пайда бола бастайды.

Қандай да ғылымның басты міндеті — табиғатта немесе қоғамда қолданылатын заңдарды адам мүддесіне қолдану үшін танып білу болып табылады. Экономикалық заңдар объективті сипатта болады, яғни адамдардың еркі мен санасына бағынбайды.

Экономикалық заңдарды төмендегідей заңдарға айырып қарауға болады:

— ерекше экономикалық заңдар — бұл белгілі бір шаруашылық түрлерінің нақты тарихи дамуының заңдары.

— айрықша экономикалық заңдар — бұл заңдар олардың іс-әрекет жасауына жағдайдың сақталуындағы тарихи дәуірге тән. Мысалы, құн заңы; қорлану (қор жинау) заңы; ақша айналым заңы; сұраным мен ұсыным заңы және т.б.

— жалпы экономикалық заңдар — бұл заңдар барлық тарихи дәуірге тән. Мысалы: уақытты үнемдеу заңы, еңбектің үнем заңы, қоғамдық еңбек бөлісінің заңы, қажеттіліктің жоғарылауы заңы, еңбек өнімділігінің үздіксіз өсу заңы, еңбекті ауыстыру заңы, халық өсуінің заңы, шекті пайдалылық заңы, табыстың төмендеу заңы, өндірістік қатынастардың өндіргіш күштердің сипаты мен даму дәрежесіне сай келу заңы және т.б.

Адамдар экономикалық заңдарды жасауға, ауыстыруға немесе алып тастауға дәрменсіз, бірақ олар бұл заңдарды ашып, қоғам мүддесіне пайдалана алады.

3. Жалпы экономикалық теорияның құрылымы және оның қызметтері

Іргелі дайындық көп астарлы және кез-келген ғылымның қайсы бір өте маңызды бөлімін зерттеумен ғана шектелмейді. Мысалы, физика пәні динамика, статика, механика, оптика, сұйық және қатты денелер физикасын; электрлендіру тек электрлендіруді оқытумен ғана шектеледі. Бұл тек физика мамандарын ғана емес, басқаларды да таң қалдырған болар еді. Нарықтық экономикаға өту жағдайында экономикалық ғылымда да осындай жәйттер кездеседі: экономикалық теорияны оқытуды микроэкономикамен не макроэкономикамен немесе тек нарықтық экономиканың қолданбалы сипатымен де қарастыруымен ерекшеленеді:

Біріншіден, жалпы экономикалық теория оқу курсы пәні жалпы экономикалық теорияның мәселелерін экономикалық ілім тарихымен тығыз байланыста зерттейді.

Екіншіден, жалпы экономикалық теория құрылымына оқу пәні ретінде мыналар енеді:

«Экономикалық дамудың жалпы теориялық негіздері және микроэкономика» бөлімінде ұлттық шаруашылықтың жалпы теориялық ұғымы мен экономикалық даму заңдылықтары қарастырылады;

«Кәсіпкерлік қызметтің теориясы және микроэкономика негіздері» бөлімінде нарық жағдайындағы фирманың мінез-құлпын қарастыру және оған мемлекеттік органдардың, қаржы-несие жүйесінің, тұтынушылардың және т.б. әсер етуі;

«Өтпелі экономика теорияларының негізі» бөлімі;

«Нарықтық экономиканың теориялары» бөлімі;

«Халықаралық экономика және дүниежүзілік шаруашылық-тың мәселелері» бөлімі жалпы экономикалық теорияның іргелі ғылым ретінде мәселелерін жан-жақты шешуіне ықпал етеді.

Кез-келген ғылым сияқты жалпы экономикалық теория бірқатар қызметтер атқарады. Жалпы теориялық экономиканың ғылым жүйесіндегі ролін ескере отырып, төмендегідей негізгі қызметтерін көрсетуге болады: танып білу, методологиялық, сыншыл және практикалық.

Танып-білу қызметін қоғамдық экономикалық процестер мен құбылыстарды терең әрі жан-жақты зерттеп білуі және түсіндіруі тиіс.

Жалпы экономикалық теорияның тағы бір қызметі — методологиялық қызмет. Ол барлық экономиканың ғылым жүйесі үшін методологиялық тұрғыдан негіз болып табылады. Оларға салалық экономика (өнеркәсіп экономикасы, ауыл шаруашылық экономикасы, құрылыс экономикасы, көлік экономикасы, қызмет көрсету саласының экономикасы және т.б.), қызметтік ғылымдар (қаржы мен несие, ақша айналымы, бухгалтерлік есеп, еңбек экономикасы, статистика және т.б.), әр түрлі білім салалары тоғысатын ғылымдар (экономикалық тарих, экономикалық география, табиғатты пайдалану экономикасы, тұрғындар экономикасы ж.т.б.) және қолданбалы ғылымдар (маркетинг, шаруашылық қызметін талдау, жоспарлау, болжамдау ж.т.б.) жатады. Егер экономикалық теория қоғамдық өндірісті басқару заңдарын қарастырса, онда барлық басқа экономикалық ғылымдар — осы заңдардың нақты салаларда байқалуын зерттейді.

Жалпы экономикалық теория сыншыл қызметінде -құбылыстарды сын тұрғысынан қарастырып, олардың жетістігі мен артықшылығын, күнделікті өмірде қолдану мақсатында және кемшілігін де көрсетеді.

Жалпы экономикалық теория курсы оқудың үлкен теориялық және практикалық маңызы бар. Категория мен принциптерде, заңдар мен заңдылықтарда ол қоғамдық дамудың ең мәнді процестерін көрсетеді. Жалпы экономикалық теория күрделі экономика әлемін тануды, өндіру, бөлу, айырбастау және тұтынудың өзара байланыстарын қамтамасыз етеді. Жалпы экономика ғылым ретінде адамзат ой-санасының ұжымдық жемісі.

Жалпы экономикалық теорияның практикалық қызметі — нақты принциптерді және шаруашылықтың тиімді әдістерін жасаумен, сондай-ақ мемлекеттің саясатын ғылыми дәлелдеуімен түсіндіреді.

Жалпы экономикалық теорияның ерекше мән беретіні — адам, оның қажеттілігі мен мүддесі, қоғамдық, табиғаттық, материалдық объектілері мен субъектілері және басқа ресурстарға қатынасы болып табылады. Жалпы экономикалық теория шаруашылық қызметінің түрлерін, принциптерін, ережелерін, ресурстарды қолданудың тиімді бағыттарын жасайды. Сондай-ақ өндіруші мен тұтынушылардың және экономикалық мүдделері негізінде экономикалық мінез-құлқының логикасын, олардың қажеттілігін қалыптастырады.

Тарихтағы тұңғыш экономикалық ой-пікір алғашқы адамдардың бірлесіп тағы аңдарды аулауы деуге болады. Экономикалық қатынас өмір қажеттілігінен туады. Ежелгі дүниедегі экономикалық кейбір құбылыстар мен процестер Египет, Қытай, Үндістан, Греция ойшылдарының еңбектерінде қарастырылды. Мәселен, Ксенофонттың (430-355ж.ж.) «Табыс туралы», «Экономика» атты еңбектері экономика ғылымына бастау берді. Оның зерттеулерінде экономиканы бірнеше салаға: ауыл шаруашылығына, қолөнерге және саудаға бөліп қарастырған. Платон (427-347ж.ж.) еңбек бөлінісі туралы, еңбекті мамандандыру мен олардың ерекшеліктеріне мән беріп зерттеген. Аристотель «Саясат» және «Этика» трактаттарында ең алғаш рет экономикалық процестерді, құбылыстарды қарастырады. Аристотельдің пікірі бойынша экономика шаруашылықты жүргізудегі әмбебап тәртіптердің жиыны, яғни ол арқылы байлықты өсіруге болады. Ол байлық деп осы шаруашылықта өндірілген өнімдердің жиынын санады. Сонымен бірге, ол шаруашылықты көркейту үшін айырбас, сауда қатынастарын дамытудың қажет екендігін түсінген.

Экономика ғылымының қалыптасуына үлестерін қосқан мектептердің алғашқысы— меркантилистер мектебі. Ол итальян сөзінен аударғанда саудагер, көпес

ұымын береді. Бұл мектептің өкілдерінің алға қойған мәселесі-қоғамдық байлықтың негізі ақша, алтын деп біледі. Меркантилистердің талабы тауарды шет елдерге барынша көп сатып, олардан мейлінше аз сатып алу арқылы елдегі ақша және алтын қорын молайту жолдарын іздеу. Олар ақша неғұрлым көп болса, қоғамның байлығы да мол болады деген ұғымды басшылыққа алды. Бұл жердегі бір кемшілік сауда капиталы қоғам байлығын, адамдардың әл-ауқатын көтеретін күш болып табылмайды, себебі айналыс, айырбас саласында тек қана құн формасы ауысып тұрады, екінші сөзбен айтқанда, тауар, оның құны бір қолдан екінші қолға өткенде ешбір жаңа тауар, жаңа құн жасалмайды.

Меркантилистік мектептің осы кемшілігін келесі бір мектеп-физиократтар (грекше физис-табиғат, ал кратос-билік дегенді білдіреді) сынға алды. Олардың пікірі бойынша қоғамдық байлық, саудада емес, өндірісте, соның ішінде тек ауыл шаруашылығында. Осы бағыттың негізін қалаушы Ф. Кенэ, А. Тюрго т. б. Ф. Кенэ тұңғыш рет ұдайы өндіріс теориясына қатысты "Экономикалық кесте" жасады. Бұл кестеде бір жыл ішінде өндірілген ауыл шаруашылық өнімдерінің ұдайы өндіріс процесі зерттелінді.

Бірақ олардың өндірісті тек қана ауыл шаруашылығымен шектеуі халық шаруашылығының басқа салаларын өнімсіз деп есептеуі қате пікір болды. Оны буржуазиялық саяси экономияның көрнекті өкілдері У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо, С. Сисмонди еңбектері айқын көрсетті. Қоғам байлығы жалпы өндіріс салаларында пайда болатындығы дәлелденді. Ауыл шаруашылығымен қатар өнеркәсіптің материалдық игіліктерді өндіру, өңдеу процестерін жалғастыратын байланыс, халыққа қызмет көрсету салаларында да жаңа құн өндіріліп, қоғамдық байлық молаяды деген қағида берік қалыптасты.

Классикалық саяси экономия жаңа дамып келе жатқан капиталистік өндірістік қатынастарды дәріптеуші, өндіріс капиталының мүддесін қорғайтын экономикалық ой-пікірдің прогрессивті сатысы болды. Классикалық буржуазиялық саяси экономияның басты табысы еңбек құн теориясының негізін қалады.

Осы ой-пікірдің қалыптасуы сауда және қарыз-өсімқорлық капиталына қарсы өндірістік капиталдың ағамдағы ерекше рөлін атап көрсеткен ғылыми қағида болғаны белгілі. Еңбек құн теориясын маркстік саяси экономия ілгері дамытып, қосымша құн туралы ілімді жан-жақты талдады. Маркстік экономикалық теория XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Маркстік саяси экономия — еңбекшілердің, жұмысшы табының мүддесін қорғайтын теория. Сондықтан да оған карама-қарсы буржуазиялық тұрпайы (вульгарлық) саяси экономия пайда болды. Маркстік теория бойынша, пролетариат барлық еңбекші қауымды капиталистік қанаудан азат етіп, қоғамдасқан социалистік өндіріс орнатуы қажет.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында бірнеше экономикалық мектеп қалыптасты, олардың бірі-маржинализм (французша *marginal*-шекті) теориясы.

Бұл бағыттың ортаға салған мәселесі-шаруашылық қатынастарға тартылған жеке адамды субъективті-психологиялық тұрғыдан экономикалық талдау. Олардың пікірі бойынша кезкелген адам игіліктің құндылығын өзі субъективті түрде анықтайды, яғни пайдалылығына қарай бағасын орнатады. Осы мектептің өкілдері — К. Менгер, Э. Бем-Баверк, В. Визер. Экономикалық теорияның келесі бір-жаңа бағыты "неоклассикалық" бағыт, негізін қалаушы ағылшын экономисі А. Маршалл (1842—1924). Оның басты еңбегі "Экономика ғылымының принциптері" 1890 жылы жарық көрді. Ол өндіріс шығындары, сұраныс пен ұсыныс, шектелген пайда немесе шекті пайда және шекті өнімділік теориясын біріктіруге тырысты. АҚШ-та Дж. Кларк (1847—1938) шекті өнімділік және өндіріс факторларының, кему заңын тұжырымдады. Ол заң бойынша өндіріс факторлары неғұрлым өскен сайын, оның өнімділігі де кему бермек. Сөйтіп XIX—XX ғасырларда экономика ғылымында математика мектебі пайда болды. Бұл бағыттың негізін қалаушылар — М. Вальрас, В. Парето, У. Джевонс.

Ғылым мен оқу пәні арасында айырмашылық бар. Оқу пәнінде ғылымға тікелей қатысы жоқ нақтылы өмірлік мысалдар, түрлі түсіндірулер қолданылады. Бірақ ғылымға

да, оқу пәніне де методология бірдей қажет. Методология дегеніміз — ғылыми танудың нысаны (формасы), әдісі, ұйымдастыру принциптері туралы ілім.

Экономикалық теорияның пәні – адамдар мен әртүрлі әлеуметтік топтар арасында игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну процестері барысында қалыптасатын экономикалық қатынастар. Нобель сыйлығының лауреаты П. Самуэльсон экономикалық теория пәнін өзінің «Экономика» аттыңбегінде тұтыну және өндіруді жүзеге асыру, қалыпқа келтіру, адамдар арасындағы айырбаспен, ақшалай келісім-шартпен байланысты қызмет түрлері дей тұра, көптеген мысалдар келтіре отырып, экономикалық теория пәні тек осы және ол өзгермейді, ол нақты деп айту қиын деген.

Экономикалық процестерді танып-білу әдістеріне тоқталар болсақ, бірнеше зерттеу әдістері бар. Олар: ғылыми абстракция, талдау және синтездеу, индукция мен дедукция әдістері және объективті жағынан есептелген (статистикалық), жинақталған материалдарды жүйе (система) түрінде қарау, болжамдар жасау және оны тексеру, эксперименттер жүргізу, логикалық және математикалық модельдер жасау.

Ғылыми абстракция дегеніміз - зерттеу пәнін жеке, кездейсоқ, қысқа мерзімді, дара құбылыстардан біздің түсінігімізді оқшаулап, оның тұрақты, әрдайым қайталанатын мәнін, маңызын ашу.

Экономикалық құбылыстарды талдау-зерттеліп отырған құбылысты жеке элементтеріне жіктеп, оның әрбір элементін бір тұтастықтың қажетті құрамдас бөлігі ретінде зерттеу.

Синтездеу-бұл экономикалық құбылыстардың жеке элементтерін біріктіру арқылы ортақ қортында жасау.

Индукция - жеке оқиға, құбылыстардан логика арқылы жалпы қағидалар, принциптер шығарады.

Дедукцияда керісінше, жалпы қағидалар негізінде экономикалық объектілердің, процестердің кейбір жеке алынған ерекшеліктері сипатталады. Ғылыми жүйенің қалыптасуы индукция және дедукция методологиялық әдістермен жүзеге асырылады.

Экономикалық категориялар тарихи сипатта болады, олар қоғамдық формацияның қалыптасу, даму процесін сипаттайды. Сонымен қатар, экономикалық категориялар қоғам өмірінің нақты жағдайларын теориялық тұрғыдан сипаттайтын логикалық түсініктер. Мысалы, тауар, құн, ақша, сұраныс, ұсыныс, т.б.

Экономикалық заңдар — адам қоғамы дамуының түрлі сатыларында өндіру, бөлу, айырбас және материалдық игіліктерді тұтыну салаларында қатынастарды анықтайды. Экономикалық заңдар ерекше және жалпы болып бөлінеді. Ерекше заңдар-шаруашылық жүргізудің нақты тарихи формаларының даму заңдары. Жалпы заңдар-барлық тарихи даму кезеңдеріне тән заңдар. Олар қоғамның экономикалық өмірінің аса маңызды, тұрақты құбылыстары мен процестерінің байланысын көрсетеді. Экономикалық заңдар объективті сипатта болады, яғни адамдардың еркі мен санасынан тәуелсіз туып, әрекет етеді. Бұл заңдар белгілі бір экономикалық жағдайлармен бірге өзгеріп, дамып отырады.

Қоғамдық өндірістің негіздері: еңбек процесінің қарапайым моменттері, қоғамдық өнім және оның қозғалысы.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. «Экономия», «саяси экономия», «экономикс», «экономикалық теория» ұғымдарының айырмашылықтарын көрсетіңіз?
2. Экономикалық теорияның зерттеу пәні болып не табылады?
3. Экономикалық теорияның зерттеу объектісі мен субъектісі болып не табылады?
4. Экономикалық теорияның зерттеу әдістеріне не жатады?
5. Позитивті және нормативті экономикалық талдауға анықтама беріңіз?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: Экономикалық теорияның зерттеу пәнін, нысанын, әдістерін, қызметтерін және тарихын талқылай отырып, бұл пәнді не үшін оқу керектігін түсіну және оның қазіргі экономикалық ғылымдар жүйесіндегі орнын анықтау. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

1. Экономикалық теорияның зерттеу пәні, объектісі, субъектісі және әдістері;
2. Экономикалық заңдар және экономикалық категориялар;
3. Экономикалық теорияның ғылым ретінде пайда болуы және қалыптасу кезеңдері;
4. Экономикалық теорияның құрылымы және атқаратын қызметтері.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін экономикалық теорияның негізгі талдау ерекшеліктерін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау арқылы қол жеткізу.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).**
2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**
3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:**

Мен экономикалық теорияны не үшін оқимын?

Экономикалық теорияның ғылым болып қалыптасуындағы қазақ экономикалық ой-пікірлерінің рөлі мен орны;

Қазіргі экономикалық теорияны оқудың жеке адам үшін маңызы; Қазіргі экономикалық теорияны оқудың бизнес үшін маңызы; Экономикалық теорияның экономикалық саясатпен байланысы.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Экономикалық теориядағы адам мәселесі.
- 2) Экономика ғылымы бойынша Нобель сыйлығы және оның лауреаттары.
- 3) Қазіргі экономиканың негізгі элементтері.

5. Жаттығулар:

- 1) Мына ұғымдардың сәйкес анықтамаларын табыңыз:

а) – елдің шаруашылығын зерттейтін ғылымдардың жиынтығы;	А. Экономикалық экспери-мент
ә) – экономикалық үдерістер мен заңдардың мәнін ашатын ғылымдар;	Ә. Экономикалық категория
б) – әлемдік шаруашылықтың пайда болуы мен даму заңдылықтарын сипаттайтын ғылым;	Б. Еңбек
в) – тауарлар мен қызметтерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну үдерісінде туындайтын қатынастар;	В. Кейнстік теория
г) – экономикалық үдерістер мен құбылыстарға қатысты объективтік, себеп-салдарлық байланыс-тар мен өзара тәуелділіктер;	Г. Меркантилизм
ғ) – экономикалық әрекеттердің тиімділігін тексеру мақсатында экономикалық салада ғылыми негізде жүргізілетін тәжірибе;	Ғ. Позитивті экономикалық теория
д) – зерттеу әдістері туралы ғылым;	Д. Индукция
е) – байлықты ақшамен байланыстыратын ғылым;	Е. Маржинализм

ж) – ақша факторлары басты рөл ойнайтын экономиканы тұрақтандыру теориясы;	Ж. Жалпы экономикалық ғылымдар
з) қоғамның экономикалық өмірінің аса жалпы және маңызды жақтарын сипаттайтын логикалық түсініктер;	З. Материалдық емес өндіріс
и) – жекеден жалпыға қарай ой қорытындылаудың беталысы;	И. Өндірістік қатынастар
к) – экономикалық құбылыстар мен үдерістерді ғылыми дәлелдеуге бағытталған ғылым;	К. Экономикалық заңдар
к) – нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің теориялық негіздемесі;	Қ. Жеке экономикалық ғылымдар
л) – адамның табиғатқа оны өзгерту мақсатындаықпал ету үдерісі;	Л. Экономика
м) – материалдық емес сипаттағы қызметтерді ұсыну мақсатында рухани құндылықтарды жасау үдерісі;	М. Монетаризм
н) – экономикалық басқарудың салалық ерекшеліктері мен қызметтерін зерттейтін ғылым;	Н. Методология
ң) – өз зерттеулерінде негізінен шекті шамаларды қолданатын теория.	Ң. Интерэкономика

2) Мына тұжырымдамалардың қайсысы микроэкономикаға және макроэкономикаға жататындығын анықтаңыздар:

- а) үкімет бағаларды реттеу саясатын жүзеге асырады;
- ә) ұзақ уақыт бойы құрғақшылықтың салдарынан Қазақстанның орталық аймақтарында егін шықпай қалды;
- б) Қазақстанда минималды жалақы деңгейі 20 000 теңгені құрайды; в) бюджет тапшылығын жою инфляцияны төмендетудің бір жолы болып табылады;
- г) салықтарды төмендету елдегі іскерлік белсенділіктің жандануы- на мүмкіндік береді;
- ғ) шәкіртақының мөлшері студенттің жанұясының орташа табысына немесе студенттің жеке табысына тәуелді болып келеді;
- д) ұлттық ақша бірлігінің айналымға жіберілуі және оның айналымдылығы сыртқы экономикалық қызметті ырықтандырудың, экономиканың ашықтылық дәрежесінің элементі болып табылады.

Тест тапсырмалары:

1. Экономикалық теориядағы бірінші мектеп:

- А) Классикалық саяси экономия В) Меркантилизм С) Физиократизм
- Д) Маржинализм Е) Марксизм

2. Экономикалық теория нені зерттейді? А) Адамның табиғатқа, затқа қатынасын

В) Адамның қоғамға қатынасын

С) Өндіргіш күштерге қатынасын

Д) Қоғамдық өндірістегі адамдар арасындағы қатынастарды Е) Адамдардың қарым-

қатынастарын

3. Институционализм бағытының негізгі өкілдері кімдер?

- А) Дж. Кейнс, Р. Харрод. В) А. Маршалл, Л. Вальрас, А. Пигу. С) У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо
- Д) Т. Веблен, У. Митчел, Д. Гэлбрейт Е) К. Менгер, У. Джевонс.

4. Экономикалық теориядағы талдау әдісі – бұл:

- А) Біртұтас құбылыстарды жекеленген құрамдас бөліктерге бөліп, олардың әрбіреуін зерттейтін тану әдісі

В) Құбылыстың жекелеген бөліктерін біртұтас біріктіруге негізделген тану әдісі
С) Белгілі құбылыстың қасиеттерін белгісіз құбылыстарға ауыстыруды көрсететін тану әдісі

Д) Модельдерді зерттеу негізінде қалыптасқан ғылыми қоры- тындылар мен шешімдер

Е) Зерттеу объектісінде бастыны белгілеуде және мәнсіз кездейсоқ, өткінші, жекелеген құбылыстардан тазартып, олардағы берік, тұрақты, типтік қасиеттерді тауып, зерттеу әдісі

5. Төмендегі аталған мектептердің қайсысы ең алғаш рет өндіріс үдерісін талдауды өзінің пәні ретінде қарастырды?

- А) Меркантилизм В) Физиократтар С) Классикалық саяси эконо- мия
D) Марксизм Е) Маржинализм

6. Экономикалық заңдар деген не?

А) Өндірістік қатынастардың тұрақты ішкі байланыстары
В) Экономика туралы үстіртін ұғым
С) Экономикалық құбылыстың мән-мазмұнын анықтайтынғылыми ұғым
D) Экономикалық қатынастар мен іс-әрекеттерді реттейтін қылмыстық және азаматтық заңдар жүйесі

Е) Себеп-салдарлық байланыстар

7. «Физиократия» түсінігі нені білдіреді?

- А) Табиғат билігін В) Сыртқы сауданы С) Индустриализмді
D) Сауда еркіндігін Е) Экономикалық талдауды

8. Төмендегі мектептердің қайсысы сыртқы сауда және елге ақша жинаумен байланысты қызметтерді экономикалық теорияның пәні деп есептеді:

- А) Меркантилизм В) Физиократтар С) Классикалық саяси экономия
D) Марксизм Е) Маржинализм

9. Дж.М. Кейнстің «Жұмыспен қамту, пайыз және ақшаның жалпы теориясы» атты еңбегі қай жылы жарыққа шықты?

- А) 1956 жылы В) 1938 жылы С) 1941 жылы D) 1936 жылы Е) 1969 жылы

10. Экономикалық құбылыстар арасындағы тұрақты қайта- ланатын байланыстар – бұл:

- А) Экономикалық теорияның пәні В) Экономикалық заңдар
С) Экономикалық категориялар D) Экономикалық саясат
Е) Экономикалық ойлау

2. ҚОҒАМДЫҚ ӨНДІРІСТІҢ НЕГІЗДЕРІ. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР

Мақсаты: қоғамдық өндірістің экономикалық мәнін түсіну, экономикалық теорияның негізгі базалық түсініктері: қажеттіліктер, ресурстар және игіліктер ұғымдарын кеңінен қарастыра отырып, экономикалық таңдау мәселесін шешу.

Сұрақтар:

1. Қоғамдық өндіріс, оның қазіргі экономикалық жүйедегі орнымен рөлі
2. Негізгі экономикалық түсініктер: қажеттіліктер, ресурстар, игіліктер. Маслоу пирамидасы
3. Шектеулілік және экономикалық таңдау мәселесі. Үнемділік
4. Өндірістік мүмкіндіктер қисығы және оның экономикалықмәні.

1 Қоғамдық өндіріс, оның қазіргі экономикалық жүйедегіорны мен рөлі

Экономикалық теория қоғамдық ғылым ретінде шектеулі ресурстар мен мүмкіндіктер жағдайында мынадай сұрақтарға жауап беруі тиіс:

1. Не өндіру керек? – қандай тауарлар мен қызметтер өндірілуі тиіс?

2. Қалай өндіру керек? – қандай ресурстарды және технологияны пайдалану арқылы өндірілуі тиіс?

3. Кім үшін өндіру керек? – шығарылған тауар немесе қызмет кімге арналады, олар қалай бөлінеді, оларды кімдер сатып алады?

Қоғамның қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыру мәселесін шеше отырып, экономикалық теория экономикалық таңдау мәселесімен соқтығысады, яғни осы жерде экономикалық теория 2 аксиомаға сүйенеді:

1. Адамдардың шексіз қажеттіліктері;
2. Ресурстардың шектеулілігі.

Өндіріс адам өмірінің және қоғамның негізі болып табылады. Өндіріс адамның табиғатқа деген ықпал ету үдерісін білдіреді. Өндірістің түпкі нәтижесі болып табылатын қоғамдық өнім және оның қозғалысы негізгі 4 сатыдан өтеді:

1) өндіру – пайдалы өнімдерді, материалдық және рухани игіліктерді жасау үдерісі.

2) бөлу – өндірілген өнімде әрбір адамның үлесін анықтау.

3) айырбастау – бір өнімді басқа бір өнімге айырбастау үдерісі.

4) тұтыну – жасалған игілікті қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қолдану.

Қоғамдық өндіріс екіге бөлінеді:

1. Материалдық өндіріс, бұған өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, материалдық-техникалық жабдықтау, қоғамдық тамақтандыру, құрылыс, су шаруашылығы және басқалары жатады.

2. Материалдық емес өндіріс, бұған денсаулық сақтау, білім беру, көлік, байланыс, мәдениет, несие мекемелері, қоғамдық ұйымдар, басқару органдары және басқалары жатады.

Сонымен, өндіріс – бұл қоғамдық сипатқа ие бола отырып адамзат баласының өмір сүруі үшін қажетті материалдық және материалдық емес игіліктерді өндіру үдерісі.

Қоғамдық өндіріс үнемі үздіксіз жаңартылып отырады, ол үдерісті ұдайы өндіріс деп атайды. «Ұдайы өндіріс» терминін экономикалық ғылымда алғаш рет физиократ Ф. Кенэ өзінің «Экономикалық кесте» (1758 ж.) еңбегінде қолданған болатын. Ол жасалатын өнімнің қозғалысы меншіктенушілер, өндіруші-шаруалар және барлық қалған топтар сияқты қоғамның үш табы арасында орын алады деп қарастырады.

Ұдайы өндірістің тұрпаттарын келесідей негізгі өлшемдері бойынша бөліп көрсетуге болады:

1) алынған табысты қолданудың сипатына байланысты;

2) өндіріс факторларын қолданудың саны мен сапасына байланысты.

Бірінші өлшемі бойынша қоғамдық ұдайы өндірістің жай, тарылған және ұлғаймалы деген тұрпаттарын көрсетуге болады.

Жай ұдайы өндіріс – бұл өндірістің жыл сайын бұрынғы, өзгеріссіз ауқымын қайталап отыру. Бұл қоғамның барлық өндірілген өнімді тұтынуға жұмсайды, ал өндірістің өзі бұрынғы көлеммен және шамамен жаңартылып отырады дегенді білдіреді. Жай ұдайы өндіріс қоғам дамуының артта қалуымен, жабық жүйе бойынша ғылыми-техникалық ілгерілеудің төмен қарқынымен және техниканың дамуының төменгі деңгейімен түсіндіріледі. Ұдайы өндірістің осындай типі Азияның, Латын Америкасының бірқатар елдерінде және көптеген африкандық елдерде байқалады.

Тарылған ұдайы өндіріс – бұл өндірістің қысқартылған, төмендетілген мөлшеріндегі үдерісін жаңартып отыру. Ұдайы өндірістің осындай типі ұзаққа созылған терең әлеуметтік-экономикалық дағдарысты басынан кешкен елдерге тән.

Ұлғаймалы ұдайы өндіріс – бұл өндіріс үдерісінің жыл сайын кеңейтілген ауқымында жаңарып отыруы. Ұлғаймалы ұдайы өндірістің дамуы қоғамның капитализмге өтуімен байланысты орын алды, яғни мұндағы негізгі мақсат болып пайда табу табылады. Мұнда алынған табыс тауар өндірушілердің тек жеке тұтынуларына ғана емес, сонымен қатар, оның бір бөлігі қосымша өндірістік ресурстарды сатып алуға да

жұмсалып отырады. Өндіріске қосымша ресурстарды тарту есебінен ғана келесі өндірістің деңгейі кеңейтілген өлшемінде жаңартыла алады. Ұлғаймалы ұдайы өндіріс өндірістің әрбір жаңа ұдайы өндірушілік кезеңінде аса жоғары (алғашқыларымен салыстырғанда) деңгейде жаңарып отыруын білдіреді. Осыған байланысты, нәтижесінде адамдардың тұтынудың аса жоғары дәрежесіне өтуі және қоғамның әл-ауқатының өсуі қамтамасыз етіледі. Екінші өлшеміне сәйкес, экономикалық теорияда ұдайы өндірістің экстенсивті, интенсивті және аралас типтері орын алады.

Экстенсивті ұдайы өндіріс – бұл бұрынғы технологиялық негізін өзгертпей қосымша ресурстарды тарту есебінен өндіріс ауқымын кеңейту үдерісі. Экстенсивтендірудің бірнеше түрлерін бөліп көрсетуге болады: жұмысшылар санын арттыру, жұмыс күнін созыру, инвестициялар мен капитал салымдары көлемін өсіру, жаңа жер телімдерін игеру, шикізат өндіруді арттыру және т.б. Ұдайы өндірістің таза экстенсивті типінің болашағы болмайды, себебі ол ресурстардың шектеулілігі мәселесімен соқтығысады. Сәйкесінше, осындай ұдайы өндіріс өздігінше экономикалық үлгі болып табылады және экстенсивті ұдайы өндірістің классикалық түрі орын алмайды. Интенсивті ұдайы өндіріс – техника мен технологияны сапалы түрде жақсарту есебінен өндіріс көлемін ұлғайту үдерісі. Ұдайы өндірістің мұндай типі үшін мынадай жолдар тән: техниканы жаңарту, барлық ресурстарды аса тиімді қолдану, материалдық ресурстарды үнемдеу, жұмыскер кадрлардың біліктілігін көтеру, еңбек тәртібін нығайту, басқаруды жетілдіру, ғылым мен инфрақұрылымды дамыту, т.б.

Тәжірибе жүзінде таза күйінде интенсивті ұдайы және экстенсивті ұдайы өндірістер орын алмайды. Олар бір-бірімен өзара байланыста болады және бір-бірін толықтырып отырады, олай болса, нақты шаруашылықта аралас ұдайы өндірістің типі орын алады.

Аралас ұдайы өндіріс – бұл бір уақытта экономикалық ресурстардың санын арттыру және техника мен технологияны жетілдіру есебінен өндіріс ауқымын кеңейту үдерісі.

2 Негізгі экономикалық түсініктер: қажеттіліктер, ресурстар, игіліктер. Маслоу пирамидасы

Экономикалық ғылымның жоғарыда аталған негізгі үш мәселесіне жауап бере алатын басты ұғымдар орын алады. Бұл ұғымдар экономикалық теорияның базалық түсініктері болып табылады, яғни олар:

1. Қажеттіліктер;
2. Ресурстар;
3. Игіліктер.

Енді осыларға кеңірек тоқтауымыз қажет.

Кез келген экономикалық мәселелер қажеттіліктерді зерттеуден басталады. Экономикалық ғылымның бастамасы ең алдымен, экономикалық қажеттіліктер және олардың қанағаттандырылу тәсілдері болып табылады.

Қажеттіліктер – бұл экономиканың субъектілеріне белгілі бір экономикалық қызметті атқаруға итермелейтін ішкі ниеттер мен ынта-жігерлер немесе басқаша сөзбен айтқанда, адамның өмір сүруін қамтамасыз етуге және жеке бір индивидтің, фирманың және тұтастай қоғамның дамуына қажетті заттар мен нәрселерге деген жетіспеушіліктен туындайтын мұқтаждықтар.

Қажеттіліктер қанағаттандыруды талап етеді, өмір сүруді және организмді дамытуды қамтамасыз етеді, адамның жеке басын дамытуды қалайды. Адамдардың қажеттіліктері алуан түрлі болып табылады. Американдық ғалым, әрі социолог Абрахам Маслоу өзінің «қажеттіліктер пирамидасы» үлгісінде қажеттіліктерді кеңінен зерттейді. Бұл үлгіге сәйкес, «төменгі сатыдағы» материалдық қажеттіліктерден бастап, «жоғарғы сатыдағы» рухани қажеттіліктер төмендегідей орналасады:

1. Физиологиялық қажеттіліктер: тамақ, су, киім-кешек, баспана, ұрпақты өмірге әкелу, т.б.

2. Қауіпсіздікке деген қажеттіліктер: аурудан сақтану, дау-жанжалдан, қорқыныш-үрейден сақтану, т.б.

3. Әлеуметтік қажеттіліктер: сүйіспеншілік, махаббат, достық, кейбір топтардың мүшесі болу, өзара мүдделі адамдардың қарым-қатынасы, т.б.

4. Өзін-өзі сыйлау мен қадірлеуге деген қажеттіліктер: мақсатқа жету, өзін таныту, басқа адамдардың сый-құрмет көрсетуі, қоғамда өз орнын табу, т.б.

5. Өзін-өзі мадақтауға деген қажеттіліктер: өз қабілеттіліктерін іске асыру, өз мүмкіндіктерін дамыту және оларды белсенді түрде қолдану, өзара түсіністік, т.б.

Қажеттіліктерін осындай жіктемесін олардың басқаша түрлерімен: материалдық және рухани қажеттіліктер, рационалды және иррационалды қажеттіліктер, абсолюттік және ақиқат қажеттіліктер, нақты, жете түсінілген, жете түсінілмеген, қате түсінілген және басқа да қажеттіліктермен толықтыруға болады.

Саналы түрде жете түсінілген қажеттіліктер еңбекке деген ынта-жігерді тудырады. Мұндай жағдайда қажеттіліктер өзінің нақтынысанына ие болады.

Қоғамның кез келген қажеттілігі игіліктер арқылы қанағаттандырылуы тиіс.

Игіліктер – бұл қажеттіліктерді қанағаттандыратын құралдар; өндірушілер мен тұтынушылардың экономикалық қызметінің объектісі. Олар шексіз (мысалы, ауа, күннің нұры, жел энергиясы) және шектеулі көлемде болып келеді. Шектеулі көлемдегі игіліктерді экономикалық игіліктер деп атайды. Яғни, экономикалық игіліктер – экономикалық қажеттіліктерді қанағаттандыра алу қасиетіне ие материалдық және материалдық емес заттар мен қызметтер. Ал экономикалық игіліктердің ерекше түріне тауар немесе қызмет көрсету жатады. Тауар немесе қызмет көрсету – нарықтық экономикалық жүйеде сатылатын және сатып алынатын материалдық және материалдық емес экономикалық игіліктер. Адамдардың экономикалық қажеттіліктері көбінесе игіліктерді өндіру мүмкіндігінен асып кетіп отырады. Сондықтан да, жетпеген тұтынушылық игілікті өндіру үшін жанамаэкономикалық игілік – ресурстар қажет.

Ресурстар – бұл қандай да бір экономикалық қажеттілікті қанағаттандыруы тиіс экономикалық игіліктерді (тауарлар мен қызметтерді) өндіруде қолданылатын ресурстардың барлық түрлері немесе басқа игіліктерді өндіруде қолданылатын игіліктер. Сондықтан оларды өндіріс факторлары деп атайды. Қазіргі уақытта, олардың негізгі түрлеріне еңбек, капитал, жер, кәсіпкерлік қабілет және ақпарат жатады.

Экономикалық теорияда өндіріс факторларын талдаудың маңызы өте зор. Осыған сәйкес, өндіріс факторларына деген екі ғылыми көзқарас қалыптасқан: олар – маркстік және маржиналистік.

1. Маркстік тұжырымдама өндірістің үш факторын бөліп көрсетеді:

1) адамның еңбегі; 2) еңбек заттары; 3) еңбек құралдары. Адамдардың еңбек үдерісінде өңдеуге түсетін табиғат заттарын еңбек заттары деп атайды. Олардың екі түрі орын алады, біріншіден, табиғаттың тікелей берген заттары (балық, мұнай, газ, т.б.), екіншіден, өңдеуге түскен еңбек заттары (шикізат). Еңбек құралдары деп адамдардың солардың көмегімен еңбек затына ықпалын білдіретін құралдарын айтады. Еңбек құралдарына машиналар, станоктар, жабдықтар, құрал-саймандар, өндірістік ғимараттар, жолдар және басқалары жатады. Еңбек заттары мен еңбек құралдары бірігіп жиынтығында өндіріс құрал-жабдықтарын құрайды. Ал өндіріс құрал-жабдықтарын және өндірістік тәжірибесі бар, еңбек құралдарын іс-әрекетке икемдеп қосатын адамдарды қоғамның өндіргіш күштері деп атайды.

2. Маржинализм тұжырымдамасы бойынша, өндіріс факторлары төртке бөлінеді: 1) еңбек; 2) капитал; 3) жер; 4) кәсіпкерлік қабілет.

Еңбек – бұл өндіріске тартылатын жұмыс күшінің жиынтығы ретінде қарастырылатын адамның интеллектуалдық және физикалық іс-әрекетінің жиынтығы.

Капитал – өндіріс құрал-жабдықтарының жиынтық кешенінің материалдық формасы ретінде саналатын машиналар, құрал-саймандар, қоймалар, көлік және байланыс құралдары, т.б.

Жер – бұл табиғи байлықтар, жердің қыртысы, пайдалы қазбалар, орман және су ресурстары, жыртуға жарамды жерлер түрінде қарастырылатын табиғи ресурстардың жиынтығы.

Кәсіпкерлік қабілет – өндірісті ұйымдастыру және оған бақылау жасау бойынша шешуші әрекет ретінде қарастырылатын ерекше фактор.

Қазіргі кездері осы аталған өндіріс факторларының қатарына менеджмент пен ақпарат ресурстарын қосады. Менеджмент – бұл идеялар, модельдер, инновациялық өнім үлгілері, технологиялар, ұйымдастыру нысанында көрінетін ерекше ресурс. Ақпараттехнологиялық жаңарудың қозғаушы күші, өндіріске жаңа идеяларды және жобаларды енгізудің көзі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, қазіргі экономистер өндіріс факторларына сәйкесінше, экологиялық факторды және уақытты жатқызады. Экологиялық фактор бұл жерде экономикалық өсудің импульсі ретінде қоршаған ортаның ластануымен байланысты өндіріс мүмкіндігінің шектеулілігін түсіндіреді. Уақыт факторы да өндірісте қолданылатын және оның тиімді жұмсалуды көрсететін шектеулі ерекше ресурс ретінде көрінеді.

3 Шектеулілік және экономикалық таңдау мәселесі. Үнемділік

Уақыттың әрбір нақты кезеңінде экономикалық ресурстардың шектеулілігі мәселесі орын алады. Ресурстардың шектеулілігі – барлық экономикалық қажеттіліктерді бір мезетте қанағаттандыру мүмкін еместігінің көрсеткіші. Ресурстардың шектеулілігі қоғам алдында экономикалық таңдау мәселесін туындатады. Ол әр өндірістің ресурстың шегінің болуымен және экономикалық мақсаттардың көп болуымен түсіндіріледі. Сондықтан ресурстар шектеулі болғандықтан оларды тиімді пайдалану қажет.

Экономикалық таңдау – берілген шығындар деңгейінде қоғамның қажеттіліктерін максималды түрде қанағаттандыру мақсатының орындалуы кезінде бірдей балама нұсқалардың ішінен ең жақсысын таңдап алу. Кез келген қоғамның алдында әрдайым шектеулі ресурстардың ахуалы мен бағытын анықтау мәселесі тұрады. Пайда болған мәселелерді шешудің ең жақсы нұсқаларын таңдап соны жүзеге асыру барысында экономикалық субъект экономикалық рационалдылыққа және ұтымды шешім қабылдауға жүгінеді.

Экономикалық рационалдылық немесе ұтымды шешім қабылдау – бұл ұтымды субъектінің өз алдына қойған мақсаттарын жүзеге асыру барысында берілген шығындар деңгейінде немесе ең аз шығынмен максималды нәтижелілікке жетуіндегі ұтымды шешім қабылдау әрекеті мен мінез-құлқы. Сондықтан экономикалық теорияда әрбір шаруашылық жүргізуші субъект аса жоғары нәтижеге жетуіне тырысады: тұтынушы өз қажеттіліктерін максималдауды, фирма өз пайдасын арттыруды, мемлекет халықтың әл-ауқатын көтеруді мақсат етеді.

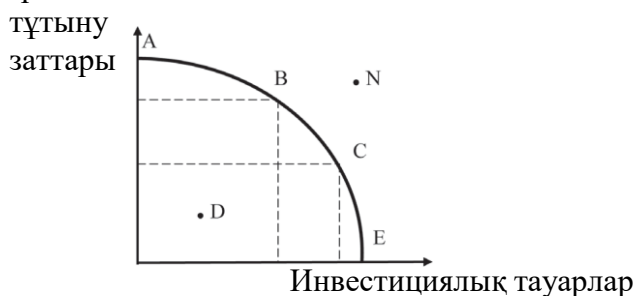
Экономикалық таңдау мәселесі үнемдеу мәселесімен тығыз байланысты болып келеді. Үнемдеу мәселесі дегеніміз – берілген экономикалық субъектінің берілген қажеттілікті қанағаттандыруға игіліктерді дұрыс ойластырып және шектеп жұмсауынан туындайтын мәселелер, демек соның нәтижесінде басқа да қажеттіліктерге осы игілікті жеткізе алу. Алайда, балама қажеттіліктерді шектеулі игіліктермен қанағаттандыруды түсіндірген кезде экономикалық әрекеттердің шығындары туралы айтып өтуіміз керек, себебі кез келген экономикалық қызмет шығындарсыз орындалмайды. Нақты өмірде адамдар үнемі баламалы (баламалы) шығындармен кезігіп отырады. Бір өнімді өндіре отырып біз екінші бір өнімді өндіруден бас тартуымыз қажет. Ұтымды субъект болашақ шығындарын есепке алып қоймай, сонымен қатар, ол оңтайлы экономикалық таңдау жасау үшін қолданыла алмаған және жіберіп алған өндірістік мүмкіндіктер шығындарын да есепке алуы қажет. Яғни, баламалы шығындар – бұл жіберіп алған немесе қолданыла алмаған мүмкіндіктер шығындары, бір өнімді өндіру барысында құрбан болған және таңдауға ие болмаған балама нұсқалардың сол өнімді өндірудің құнымен өлшенген шығындары.

4 Өндірістік мүмкіндіктер қисығы және оның экономикалық мәні

Экономикалық таңдау кезінде баламалы шығындарды есептеу экономикалық талдаудың маңызды принциптерінің бірі болып есептелетіндігі бізге белгілі.

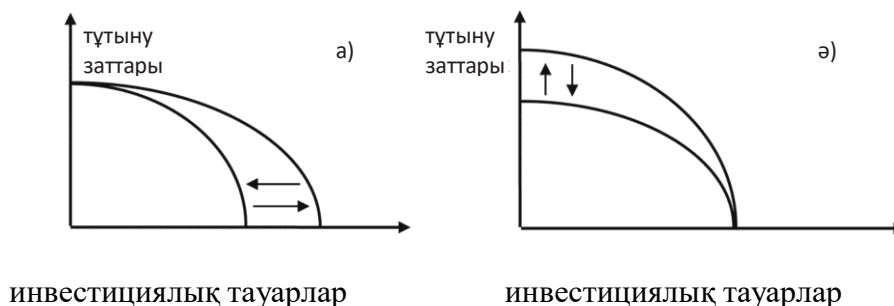
Енді баламалы (баламалы) шығындарды график арқылы, яғни өндірістік мүмкіндіктер қисығы арқылы көрсетуге болады. Бұл қисық – екі секторлы экономикалық модель. Берілген өндірістік ресурстар қорын және белгілі деңгейдегі технологияны пайдаланып, осы ресурстан дайын өнім өндіргенде бір ғана баламалы игіліктің өндірісін кеңейтуге болады, бірақ осы уақытта басқа игіліктің өндірісі азаяды. Және де бұл кезде ресурстардың өндірістік құрылымдарының баламалы мүмкіндіктері өте көп болады.

Өндірістік мүмкіндіктер – технологиялық дамудың белгілі бір деңгейінде қолдағы бар ресурстардың барлығын аса толық және тиімді пайдалана отырып экономикалық игіліктерді өндірудегі қоғамның мүмкіндіктері. Жоғарыда атап өткеніміздей, өнімнің мүмкін шығарылымын өндірістік мүмкіндіктер қисығы сипаттайды. Мысалы, қоғамда тек қана екі игілік өндіріледі: тұтыну заттары және инвестициялық тауарлар. Оны 2.1-суретінен көруге болады. Осы суретке сәйкес, А нүктесінде – ресурстардың барлығы тұтыну заттарын өндіруге жұмсалады. Е нүктесінде – ресурстардың барлығы инвестициялық тауарларды өндіруге жұмсалады. D нүктесі – тиімсіз өндірісті білдіреді. N нүктесі – мүмкін емес өндірісті сипаттайды. А, В, С, Е нүктелерінен өтетін қисықты біз өндірістік мүмкіндіктер қисығы – ресурстарды толық пайдалану кезіндегі баламалы нұсқаларды сипаттайтын қисық деп атаймыз.



1.1-сурет. Өндірістік мүмкіндіктер қисығы

Өндірістік мүмкіндіктер қисығы оңға (мәселен, N нүктесіне) немесе солға (D нүктесіне) жылжиды. Егер қоғамда тұтыну заттарына және инвестициялық тауарларға сұраныс өссе онда өндірістік мүмкіндік ұлғайып қисық оңға (параллельді түрде) жылжиды, яғни бұл экономиканың дамығандығын білдіреді немесе керісінше, экономикалық дағдарыс жағдайында екі тауарға сұраныс бірдей төмендесе, онда фирманың (немесе мемлекеттің) өндірістік мүмкіндіктері тарылып қисық параллельді түрде солға жылжиды.



1.1 сурет. Өндірістік мүмкіндіктер қисығының жылжуы

Алайда, өндірістік мүмкіндіктер қисығының параллельді түрде жылжуы міндетті емес. Екі тауарға сұраныс бір уақытта төмендеуі немесе өсуі мүмкін емес. Мәселен, инвестициялық тауарларға сұраныс төмендеп (немесе артып), тұтыну заттарына сұраныс

көлемі өзгермей сол күйінде қалуы мүмкін (1.2 а-сурет). Немесе керісінше, тұтыну заттарына төмендеп (немесе артып), инвестициялық тауарларға сұраныс көлемі өзгермей сол күйінде қалуы мүмкін (1.2 ә-сурет).

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 2021 ж. 17 қаңтар.
2. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақ- стан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2018 ж. 14 желтоқсан.
3. ҚР-ның Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты», 2018 ж. 28 қаңтар.
4. Доғалов А. Н., Досмағанбетов Н. С. Микроэкономика: экономика- лық мамандықтарға арналған оқулық / – 2-басылым, өңделген және толықтырылған. – Астана: Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2018. – 321 бет.
5. Жалпы экономикалық теория. Оқулық. Шеденов Ә. Қ., Сағындықов Е. Н., Жүнісов Б. А., Байжомартов Ү. С., Комягин Б. И.. /Жалпы редакциясын басқарған Шеденов Ә. Қ. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2010. – 455 бет.
6. Экономическая теория: учебник / под ред. В.Д.Камаева.- 13-е изд., перераб. и доп.- М.: ВЛАДОС, 2013.- 591с.
7. Экономическая теория: учебник для студентов вузов / под ред. И.П. Николаевой, Г.М. Казиахмедова.- 3-е изд., перераб. и доп.- М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2011.- 544с.
8. Борисов, Е.Ф. Экономическая теория: учебник / Е.Ф. Борисов.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Проспект, 2017.- 544с.
9. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.
10. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономика- лық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Экономиканың негізгі үш мәселесі қалай шешіледі?
2. Қоғамдық өндірістің мәні неде?
3. Қоғамдық өндірістің түрлері мен тұрпаттары қандай?
4. Қоғамның өндіргіш күштері мен өндірістік қатынастары қандай?
5. Ресурстар мен өндіріс факторларының түрлері қандай?
6. Ресурстардың шектеулілігі мәселесі дегеніміз не?
7. Экономикалық таңдау мәселесі қалай туындайды?
8. Экономикалық субъектілер экономикалық ұтымдылыққа қалай ұмтылады?
9. Экономикалық тиімділік дегеніміз не?
10. Өндірістік мүмкіндіктер қисығының экономикалық мәні неде?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: Қоғамдық өндірістің мәнін түсіну, экономиканың негізгі базалық түсініктері арқылы экономикалық теорияның негізгі сұрақтарына жауап беру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырыпбойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

- Қоғамдық өндірістің экономикалық мәні;
- Қажеттіліктер, ресурстар, игіліктер. Маслоу пирамидасы;
- Шектеулілік және экономикалық таңдау мәселесі;
- Өндірістік мүмкіндіктер қисығы және оның экономикалық мәні.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (гlossарий).

2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары: Экономикалық ресурстар және олардың шектеулілігі; Қазіргі қоғамдық өндірістегі адамның орны мен рөлі; Ғылыми-техникалық прогрестің қоғамдық өндіріске әсері; Ғылыми-техникалық прогрестің мәні және оның дамуы.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

1) Қоғамның өндіргіш күштері және өндірістік қатынастар.

2) Экономикалық тиімділік және балама шығындар.

5. Жаттығулар:

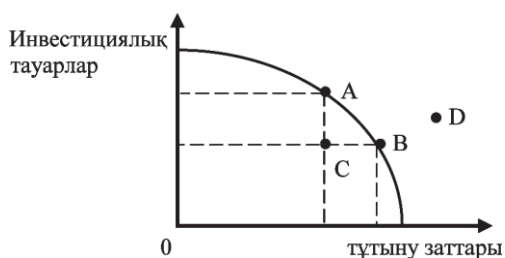
1) а) «не өндіру керек» мәселесі тек ресурстардың шектеулілігі жағдайында ғана туындайды және ол жеке бизнеске ғана тән құбылыс; ә) «қалай өндіру керек» мәселесі еңбекке қабілетті халықпен толық

камтылған қоғамда орын алмайды;

б) «кім үшін өндіру керек» мәселесі орталықтандырылған қоғам үшін өзекті болып табылмайды.

Осы әрбір пунктке өз жауабыңызды дәлелдеңіз.

2) Өндірістік мүмкіндіктер қисығын қарастырыңыз:



Осы суретке қарап мыналардың экономикалық мағынасын түсіндіріңіз:

1. А, В, С, D нүктелері нені сипаттайды?

2. А нүктесінен В нүктесіне, В нүктесінен С нүктесіне, С нүктесінен А нүктесіне, және А нүктесінен D нүктесіне қозғалу нені сипаттайды?

3) Экономикада көліктер мен станоктар өндіріледі.

Көліктер	5	4	3	2	1	0
Станоктар	0	7	13	18	22	25

Табу керек:

а) қосымша бір көлік өндірудің балама шығындарын; ә) қосымша бір станок өндірудің балама шығындарын.

6. Тест тапсырмалары:

1. Материалдық емес өндіріс саласын көрсетіңіз:

A) Құрылыс B) Ауыл шаруашылығы C) Өнеркәсіп

D) Денсаулық сақтау E) Материалдық-техникалық жабдықтау

2. Барлық экономикалық ресурстарды төмендегі категория-лардың қайсысына жатқызуға болады?

A) Тұтыну, жинақтау және салықтар B) Жалақы, рента, пайыз, пайда

C) Капитал мен кәсіпкерлік D) Жер, еңбек, капитал, кәсіпкерлік қабілет

E) Шексіз энергия мен білім

3. Қоғамдық өнім деп:

A) Халық тұтынатын тауарларды айтамыз

- B) Ұлттық өнімді сатудан түскен табысты айтамыз
- C) Қоғамда белгілі бір уақыт ішінде өндірілетін материалдық игіліктерді атайды
- D) Мемлекетімізге қажетті өнімді атайды
- E) Бөлшек саудамен қоғамдық тамақтану саласындағы тауарларды айтады

4. Ұдайы өндіріс – бұл:

- A) Халыққа қажетті өнімдер өндірісі
- B) Үнемі қайталанып және жанғырып отыратын өндіріс
- C) Алдағы уақытта өндірілетін өндіріс
- D) Жыл сайын өндіріліп отыратын өнімдер тобы
- E) Еңбек және өнім айырбастау қатынастары

5. Өндірістік мүмкіндіктер қисығы нені көрсетеді:

- A) Шаруашылықтың өндіруі тиіс екі тауарының нақты мөлшерін
- B) Екі тауардың мүмкін комбинацияларының ең жақсысын
- C) Қолда бар ресурстардың нақты мөлшеріне сәйкес тауарлардың балама комбинацияларын

- D) Өндіріс факторлары өнімділігінің төмендеу заңы жүзеге асқан уақытты
- E) Аталғандардың ешқайсысын көрсетпейді

6. Мыналардың қайсысы жеке тұтынуға жатады:

- A) Саябақтар
- B) Университеттер
- C) Тұрғын үйлер
- D) Бала-бақшалар
- E) Кинотеатрлар

7. Экономикалық таңдау мәселесі қандай сұрақтарды шешеді?

- A) Не, қашан және қалай
- B) Қанша, қандай түсте және қандай көлемде
- C) Қашан, не және қалай
- D) Не, қалай және кім үшін
- E) Кімге, қайда және қанша

8. Егер қоғам шығындарды азайтып кірістерді максималдауға тырысса, онда экономикалық мақсат неде?

- A) Экономикалық тиімділікте
- B) Толық жұмысбастылықты қамтамасыз етуде
- C) Экономикалық өсуде
- D) Экономикалық еркіндікте
- E) Экономикалық қауіпсіздікте

9. Еңбек өнімділігі қандай қатынаспен өлшенеді?

- A) Өнімнің нақты көлемінің жұмыс уақытына қатынасымен
- B) Капитал шығынының еңбек шығынына қатынасымен
- C) Өнімнің нақты көлемінің халық санына қатынасымен
- D) Жұмыс уақытының нақты өнім көлеміне қатынасымен
- E) Капитал шығынының өнімнің нақты көлеміне қатынасымен

10. Белгілі бір нәтижеге немесе қалаулыға жету үшін бас тартуға тура келетін нәрсе:

- A) Бұл – баламалы шығындар болып табылады
- B) Әртүрлі себептерге байланысты пайда табудан бас тарту
- C) Ол – трансакциондық шығындар болып табылады
- D) Салық төлеуден жалтару деген сөз
- E) Заңдылықты уақытша мойындамау

3. ҚОҒАМДЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚ НЫСАНДАРЫ

Мақсаты: қоғамдық шаруашылықтың негізгі белгілерінің пайда болуын зерттеу және тауар мен ақша ұғымдарына кеңірек тоқталу

1. Қоғамдық шаруашылықтың негізгі нысандары
2. Натуралды шаруашылық. Натуралды шаруашылықтың ерекшеліктері
3. Тауардың мәні, қасиеттері, формалары және әртүрлі теориялары;
4. Ақшаның мәні, болу тарихы, түрлері, қызметтері және әртүрлі теориялары.

1. Қоғамдық шаруашылықтың негізгі нысандар

Қоғамдық шаруашылықтың нысаны – адамдардың шаруашылық қызметін ұйымдастырудың белгілі бір тәсілі.

Қоғамдық шаруашылықты жүргізудің тарихи тұрғыдан қалыптасқан 2 әдісі бар:

Натуралды шаруашылық – қоғамның тек өз қажеттіліктері үшін ғана қажетті өнімдердің жиынтығын өндірумен айналысатын тұйық шаруашылық. Натуралды шаруашылықтың негізгі сипатты белгілері:

- экономикалық қатынастар жүйесінің тұйықтылығы;
- әмбебап қол еңбегіне негізделген өндірістің орын алуы;
- қоғамдық еңбек бөлінісінің жоқ болуы;
- өндіріс пен тұтынудың арасында тікелей экономикалық байланыстардың орын

алуы;

- еңбек өнімдерінің айырбасқа түспеуі.

Натуралды шаруашылықтың иемденушілік және ұдайы өндірушілік болып бөлінеді. Иемденушілік натуралды шаруашылық терімшілік өнері басым болатын, еңбектің қарапайым құралдарын қолданумен, тұтыну деңгейіне кепілдеменің жоқ болуымен және табиғаттың дайын игіліктерін қолданумен байланысты сипатталатын шаруашылық. Кейіннен, егін шаруашылығы мен мал шаруашылығының пайда болуымен байланысты натуралды шаруашылықтың иемденушілік түрі ұдайы өндірушілікке айналды. Ұдайы өндірушілік натуралды шаруашылық – табиғаттың дайын игіліктері адам еңбегімен жасалған бірқатар «экономикалық игіліктермен» толықтырылып отыратын, тұтынудың минималды деңгейіне кепілдік беретін және өндіріс терімшілік пен аң аулаушылықты біртіндеп ығыстыратын шаруашылық. Мұндай шаруашылыққа от жағу, ысқылау, тасты қайрау, аралау, бұрғылау сияқты және басқа да әдістерді қолдану, еңбек құралдарының жаңа, аса күрделі түрлері тән болды. Ұдайы өндірушілік шаруашылық адамның табиғат күшіне деген тәуелділігін төмендетіп, материалдық игіліктердің үнемі жаңарып отыруына жағдай жасады.

1) Тауарлы шаруашылық – өнімдердің жеке тұтыну үшін емес, олардың айырбастау және сату үшін өндірілуін сипаттайтын шаруашылықтың дамыған түрі. Тауарлы шаруашылықтың негізгі сипатты белгілері:

- экономикалық қатынастар жүйесінің ашықтылығы;
- қоғамдық еңбек бөлінісінің дамуы;
- тауарлар айырбасының орын алуы;
- еңбектің мамандандырылуы;
- өндіріс пен тұтынудың арасындағы жанама экономикалық байланыстардың

орын алуы;

- еңбек өнімдері нарыққа сату немесе айырбас үшін түседі және содан кейін

тұтынылады.

2. Натуралды шаруашылық. Натуралды шаруашылықтың ерекшеліктері

Натуралды шаруашылық алғашқы қауымдық, құлиеленушілік және феодалдық өндіріс әдісінде басым болды. Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауынан еңбек өнімінің бір бөлігі тауарға айнала бастады. Бұл мал шаруашылығының егін шаруашылығынан бөлінуінен туындап, еңбек өнімділігінің өсуіне және өндірушілердегі артық өнімнің құрылуына алып келеді. Ал бұл өз кезегінде, олардың арасында айырбасты тудыруға жағдай жасап, тауар өндірісінің дамуына түрткі болды. Кейіннен, қолөнердің егіншіліктен бөлінуі және сауданың оқшаулануы тұрақты айырбасқа, жеке меншіктің пайда болуына жол ашты.

1. Тауарлы шаруашылықтың пайда болуына негізінен үш жағдай әсер етті: Тереңдетілген ең ірі еңбек бөлінісінің және жұмыс күшінің мамандандырылуы.

2. Жеке меншіктің пайда болуы.

3. Тауар өндірушілердің экономикалық жағынан оқшаулануы.

Сондықтан қазіргі нарықтық қатынастар кәсіпкерліктің еркін бәсекелестік пен жеке меншік жағдайында жоғары дамыған тауарлы шаруашылығының негізінде ғана дами түседі.

3 Тауардың мәні, қасиеттері, формалары және әртүрлі теориялары

Тауар ерекше экономикалық игілік ретінде кез келген экономикалық жүйенің жасушасы болып табылады. Адам еңбегінің нәтижесі болып табылатын өнім тауарға айнала алады. Себебі ол өзінің ғана емес, басқа адамның тұтынуына арналады, айырбасқа және сату-сатыпалуға бағытталады.

Тауар – бұл сатуға арналған және айырбас үшін өндірілген адам іс-әрекетінің нәтижесі. Тауардың 2 қасиеті бар:

1. **Тұтыну құны**, тауар осы қасиеті арқылы сатып алушылардың қандай да бір қажеттілігін қанағаттандыра алу қабілетіне ие бола алады.

2. **Айырбас құны**, яғни тауардың зат бола отырып басқа бір затқа айырбастала алуы.

Тауардың осындай екі қасиетінің болуы оның табиғатының екі жақтылығын көрсетеді. Ол сол тауарға сіңген еңбектің екі жақтылығынан туындайды. Демек, кез келген тауар өндірушінің еңбегі екі жақты сипатқа ие болады: бірінші жағынан, бұл белгілі бір тұтыну құнын жасайтын пайдалы еңбек, ал екінші жағынан, бұл адамның жұмыс күші шығындары, оның нақты түріне тәуелсіз жалпы еңбегі. Тұтыну құнын жасайтын еңбек нақты еңбек деп аталады. Мәселен, ағаш ұстасының нақты еңбегінің нәтижесі – үстел, тігіншінікі – көйлек және т.б. болып табылады. Бірақ ағаш ұстасы да, тігінші де нақты еңбек түріне тәуелсіз қаншама энергия жұмсай отырып, ақыл-ой және дене еңбегін шығындайды. Адамның осындай шығындары тұрғысында барлық еңбек бірдей және ол оның нақты түріне тәуелсіз болып табылады. Мұндай еңбекті абстрактілі еңбек деп атайды.

Демек, нақты және абстрактілі еңбек – бұл тауарды жасайтын сол бір еңбектің екі жағы.

Нарық жағдайында тауардың құны жеке еңбек шығынымен емес, қоғамдық қажетті еңбек шығынымен және қоғамға қажетті жұмыс күшімен анықталады.

Қоғамдық қажетті жұмыс уақыты – өндірістің қалыпты жағдайында және еңбек өнімділігі мен еңбек қарқындылығының орташа деңгейінде өнімді дайындауға кететін орташа уақыт. Бұл уақыт нарыққа әкелінген тауар массасымен анықталады. Қоғамдық қажетті жұмыс уақыты және тауардың құны еңбек өнімділігінің әсерінен тұрақты түрде өзгеріп отырады. Уақыт бірлігіне шаққандағы өндірілген өнімнің санын еңбек өнімділігі деп атайды және ол

$$E_{\text{ө}} (\text{еңбек өнімділігі}) = Q (\text{өнім саны}) / T (\text{уақыт})$$

формусыламен анықталады.

Еңбек қарқындылығы – уақыт бірлігіне шаққандағы жұмыс күшінің шығындары. Оны еңбек өнімділігінен ажырата білу қажет.

Еңбек өнімділігінің артуы кезінде уақыт бірлігіне шаққандағы өнімдер саны артады, ал өнімнің құны төмендейді. Еңбек қарқындылығының артуы кезінде өнімдер саны адамның дене шығындарымен бірге өсіп, нәтижесінде өнімнің құны өзгеріссіз қалады. Осыған байланысты, тауардың нарықтық құны еңбектің жеке шығынымен және жеке жұмыс уақытымен анықталмайды, ол қоғамға қажетті орташа жұмыс уақытымен анықталады. Осыны құн заңы деп атайды. Құн заңы тауар өндірісі жағдайында өндірісті реттеудің негізі болып табылады. Құн заңы тауардың құн бойынша айырбасталу үдерісінде көрініс табады. Ол тауардың қоғамға қажетті еңбегінің мазмұнымен өлшенеді. Тауарды құн бойынша сату және сатып алу заң ретінде күшіне енеді.

4. Ақшаның мәні, болу тарихы, түрлері, қызметтері және әртүрлі теориялары

Тауарлы шаруашылықтың дамуы ақшаның пайда болуына мүмкіндік берді. Алайда, оның пайда болуы туралы әлі ортақ шешім жоқ.

Ұзақ жылдар бойы ақша символының қызметін сол кездерде тапшы және құнды болып табылатын тауарлар – мал, аң терісі, шай, темекі, балық, күріш және т.б. атқарды. Аймақаралық және халықаралық байланыстардың біртіндеп кеңеюіне байланысты адам баласы ақша ретінде алтын мен күміс сияқты бағалы металлдарды қолдана бастады. Өйткені олар тасымалдауға жеңіл және сақтауға қолайлы болып табылады. Алтын мен күміс монеталардың параллельді түрде айналыста жүруі **биметализм**, ал жалғыз металдың айналыста болуы **монометализм** деп аталады.

Әдетте, екі металл арасындағы құндық арақатынас мемлекет арқылы реттеліп отырды. XIX ғасырға дейін әрекет еткен мұндай жүйенің кемшілігі болып алтын мен күмістің нарықтық құны мен белгіленген құны арасындағы сәйкессіздіктің орын алуы табылды. Бұл салыстырмалы түрде қымбатырақ монетаның айналыстан шығып қалуына алып келді. Екі металдың бірі екіншісінен арзанырақ болды және арзан металл екіншісін ығыстырып шығарады. Мысалы, алтынмен салыстырғанда күмістің құнсыздануы алтын монетаны тауарға айырбастаудың тиімсіздігіне әкелді.

Тауар айналымының өсуі жаңа ақшалардың пайда болуын қажет етті. Сөйтіп, тауар өндірісі мен айырбастың дамуы ақшаның да дамуына алып келді. Бастапқыда банкнота шығарушы банктер банкноталарды алтынға айырбастау міндеттемесін өз мойындарына алған. Бұл қағаз ақшаларға деген сенімділікті тудырды және ақша айналымының тұрақтылығын қамтамасыз етті. Қағаз ақшалар алғаш рет XII ғасырда Қытайда пайда болды.

Монометализм жалғыз ғана металл айналым құралы қызметін атқаратын ақша жүйесі болып табылады. Бұл жағдайда сол металлға айырбасталатын басқа металлдардан жасалған монеталар да айналыста жүреді. Монометализм айналыстағы қандай металдың негізгі болып табылуына байланысты күміс монометализм («күміс стандарт») және алтын монометализм («алтын стандарт») болып бөлінеді. «Алтын стандарт» алтын монометализмнің классикалық нышаны болып табылады.

«Алтын стандарт» - бұл негізгі валютаның рөлін алтын атқаратын, бірақ айналыста оған айырбасталатын ақша белгілері болатын ақша жүйесі. Алтын стандарттың негізгі үш нышаны бар: алтын монеталық, алтын құймалық және алтын девиздік.

Алтын монета стандарты жағдайында қағаз ақшалар белгілі бір көлемде алтыны бар ақшаларға еркін айырбасталады.

Алтын құйма стандарты кезінде ірі сомадағы банкноталар берілген жағдайда ғана құйма түріндегі алтынға айырбасталады (мысалы, Францияда XX ғасырдың 20-жылдары 215 мың франкіден кем емес сома 12,7 кг. салмақтағы алтын құймаға сәйкес келді; Англияда 1800 фунт стерлингке 12,4 кг. алтын құйма алуға болатынеді).

Алтын девиз стандарты банкнотаны тікелей алтынға емес, кейіннен алтын құймаларға айырбастайтындай етіп, басқа елдің валютасына айырбастау мүмкіндігін білдіреді.

Аталған алтын стандарт жүйесі бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін әрекет етті. Ал қазіргі кезде елдің алтын резервтері шетелдегі валюта биржаларындағы ұлттық валютаның құнын сақтау үшін керек.

Кез келген дамыған елде бүгінде ақша айналымы купюра, монеталармен ғана емес, банк есебіндегі құралдар арқылы да көрінеді. Оларды қолма-қол ақшаға айналдыруға немесе олар арқылы қолма-қолсыз төлемді жүзеге асыруға болады.

Тауар құнының одан әрі дамуымен байланысты, **ақша** бүгінгі күні тауарлардың айырбасталуына ғана қызмет көрсететін техникалық құрал ретінде емес, ол жалпылама эквиваленттілік рөлін атқаратын абсолюттік өтімділікке ие ерекше тауар немесе тауарлардың тауары деп саналады. Кез келген тауар өзінің құнын ақшамен көрсете алады. Олай болса, ақшаның экономикалық категория ретіндегі мазмұнын оның атқаратын қызметтерінен көруге болады.

Ақшаның атқаратын қызметтері:

1. Ақшаның күн өлшемі құралы ретіндегі қызметі. Ақшаның бұл қызметі өндірілетін барлық тауарлардың құнын көрсете алады, нақтырақ айтсақ, тауар құнының ақшалай көрінісін бағалар деп атайды. Осы жерде бағалар сұраныс пен ұсынысқа байланысты тауар құнынан ауытқып отыруы мүмкін.

2. Ақшаның айналым құралы ретіндегі қызметі. Ақшалар осы қызметі арқылы қолма-қол нысанда нақты тауар айырбасына делдалдық жасайды. Айналымда жүрген нақты ақша белгілері осы қызметті атқарады.

3. Ақшаның төлем құралы ретіндегі қызметі. Бұл қызметті ақша тауарды несиеге (төлем мерзімін ұзарта отырып) сатқан кезде, ақшаны қарызға бергенде, салықты, жер рентасын, жалақыны, дивидендті, пәтер төлемін және басқа да төлемдерді төлегенде атқарады.

4. Ақшаның жинақтау құралы ретіндегі қызметі. Болашақ тұтыныстарды қанағаттандыру және ұзақ пайдаланылатын тауарларды (теледидар, жиһаз, білім алу, үй сатып алу, т.б.) сатып алу ақшалар бұл жерде өз айналысын тоқтатып қорланады. Бұл нарық жағдайында кездейсоқ жағдайлардан сақтану үшін әр адамға қандай да бір ақша резервінің болуын қажет етеді.

5. Ақшаның «әлемдік ақшалар» ретіндегі қызметі. Бұл жерде әлемнің дамыған елдерінің тұрақты валюталары (доллар, еуро, йена, рубль, т.б.) әлемдік ақшалар қызметін орындайды.

Қазіргі экономикада тауарлар мен қызметтер үшін төлемдер үш әдіс арқылы жүзеге асырылады:

а) қолма-қол ақша беру арқылы; ә) банктегі есепте жазу арқылы;

б) бір тұлғаның екінші бір тұлғаға берешек екендігін куәландыра-тын құжаттар арқылы.

Осыған байланысты төлем құралдарының үш түрі орын алады:

1. Қолма-қол ақшалар (банкноталар, монеталар);

2. Чектер, ағымдық есептер;

3. Қарыз ақшалар (жеке тұлғалардың вексельдері, міндеттемелері). Ақшаның экономикалық рөлі жоғарыда аталған қызметтерімен ғана шектеліп қоймайды, ақша массасының өзгерісі ұлттық өндіріс көлеміне, жұмысбастылық пен орташа баға деңгейіне де әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

2. Нарматов С. Р., Нарматова А.С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.

3. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А.Б. Темірбекова.- Алматы: Эверо, 2018.- 194 б.

4. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. – 196 б.

5. Гукасян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Гукасян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 234с.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Қоғамдық шаруашылықты жүргізудің нысандары қандай?

2. Қоғамдық шаруашылықтың негізгі белгілері қандай?

3. Игілік, өнім, тауар және қызмет ұғымдарының айырмашылықтарын көрсетіңіз?

4. Тауар туралы қандай теориялар бар?

5. Тауардың қасиеттері қандай?

6. Еңбек өнімділігі және еңбек қарқындылығы дегеніміз не?

7. Қоғамдық қажетті жұмыс уақыты қалай анықталады?

8. Ақшаның шығу тегі туралы көзқарастар қандай?
9. Ақшаның экономикалық категория ретіндегі мәні қандай?
10. Ақшаның атқаратын қызметтері қандай?
11. Ақшаның теориялары қандай?
12. Ақшаның сандық теориясы дегеніміз не?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: тауар-ақша қатынастарының пайда болуын талқылап, тауар және ақша ұғымдарын жеке-жеке қарастыру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Нарықтық шаруашылықтың негізгі белгілері. Натуралды және тауарлы шаруашылық;

Тауар: мәні, қасиеттері, формалары, әртүрлі теориялары;

Ақша: мәні, болу тарихы, түрлері, қызметтері, әртүрлі теориялары.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).

2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:

Тауар-ақша қатынастарының Қазақстанда қалыптасуы мен дамуы; Ақшаның шығуы мен пайда болу тарихы;

Қазіргі электрондық ақшалар жүйесі.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Қызмет көрсету ерекше экономикалық игілік ретінде.
- 2) Еңбек құнының теориясы.

5. Жаттығулар:

1) Сіздің қолыңызда 1 млн. долларға тең қолма-қол ақша бар, ал сіздің досыңызда құны 1 млн. долларға бағаланатын қаланың сыртында үйі бар. Кімнің мүлігі аса жоғары өтімділікке ие болып табылады? Аса жоғары өтімді әдіспен мүлікті сақтау әрқашанда ұтымды болып табыла ала ма?

2) Мына көрсетілген жағдайлар ақшаның қандай қызметтерін орындайды:

- а) банктегі Сіздің депозитіңіз;
- ә) көлікті несиеге сатып алу; б) базардан көкөніс сатып алу; в) шәкіртақы алу;
- г) дүкенде сатылатын тұрмыстық техниканың прайс-парағы; г) жер телімін сату;
- д) студенттік асхананың тағам мәзірі.

6. Тест тапсырмалары:

1. Экономикалық игіліктер дегеніміз – бұл:

- A) Айырбасқа арналған шикізат өнімдер
- B) Тұтынуы өндіріспен сәйкес келетін материалдық қызмет нәтижесі
- C) Қажеттілікті қанағаттандыратын тауарлар мен қызметтер
- D) Өндіріс факторлары E) Өндіргіш күштер

2. Тауарлы шаруашылықтың қалыптасуының негізгі себептері қандай?

A) Қоғамдық еңбек бөлінісінің және айырбастың дамуы B) Мемлекеттік басқарудың күшеюі

C) Қалдықсыз өндірістердің пайда болуымен байланысты

D) Несиелік ақшалардың дамуы

E) Ірі өндіруші – монополистердің пайда болуы

3. Өтімділік дегеніміз – бұл:

- A) Тарихи қалыптасқан ақша айналысын ұйымдастыру формасы B) Ақша айналымының жылдамдығы
C) Қандай да бір активтің айырбас құралына тез айналуы
D) Ақшаның тез құнсыздануы E) Ақша жүйесінің элементі

4. Тарихи қалыптасқан және мемлекеттің заңымен бекітілген ақша айналысын ұйымдастыру формасы:

- A) Ақша жүйесі B) Ақша айналымы C) Ақша массасы
D) Ұлттық валюта E) Ұлттық және шетел валюталары

5. Құн өлшемі – ...:

- A) Табыс B) Шығын C) Баға D) Тепе-теңдік баға E) Икемділік

6. Пәтер сатып алу үшін сіз коммерциялық банктен несие аласыз. Бұл жерде ақша қандай қызмет атқарады?

- A) Құн өлшеуші B) Айналым құралы C) Төлем құралы
D) Жинақтау құралы E) Есеп құралы

7. Ақшаның толық анықтамасы:

- A) Адамдар арасындағы келісім өнімі
B) Тауар айырбасына түсетіннің барлығы
C) Ликвидтілікке ие тауарлардың барлығы
D) Жалпы эквиваленттік пен абсолютті өтімділікке ие ерекшетауар
E) Өтімділігі жоқ тауарлар

8. Тауарлы шаруашылықтың қалыптасуына не себеп болды?

- A) Ресурстарды еркін айырбастау
B) Әртүрлі шаруашылық субъектілердің бар болуы C) Машина өндірісінің қалыптасуы

- D) Қоғамдық еңбек бөлінісі E) Тұтынудың өсуі

9. Төмендегі келтірілгендердің қайсысы тауар болып келеді:

- A) Табиғаттың сыйлары B) Жер C) Айырбастауға арналған еңбекөнімі
D) Зауыт ішіндегі айналымның шикізаттары E) Жұмыс күші

10. Қызмет көрсету салаларында орын алатын бағаның түрі:

- A) Бөлшек сауда бағасы B) Көтерме сауда бағасы C) Тарифтер
D) Прейскуранттық бағалар E) Тарифтік бағалар мен прейс- куранттық бағалар

Мақсаты: әртүрлі өлшемдеріне байланысты экономикалық жүйелердің типтеріне тоқталу, олардың артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталу, меншік қатынастарын зерттеу және Қазақстанның өтпелі экономика жағдайындағы ерекшеліктеріне тоқталу.

Сұрақтар:

4.1 Экономикалық жүйелердің мәні, әртүрлі жіктелу өлшемдері, түрлері және ұйымдастыру үлгілері;

4.2 Меншіктің мәні мен мазмұны, түрлері мен нысандары, объектілері мен субъектілері;

4.3 Қазақстандағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бағыттары.

3.1. Экономикалық жүйелердің мәні, әртүрлі жіктелу өлшемдері, түрлері және ұйымдастыру үлгілері

Кез келген қоғам экономиканы ұйымдастыру және оның мәселе-лерін шешу үшін өз қарамағында әртүрлі құрылымдарды, тетіктерді және институттарды қолдана алады. Осындай механизмдердің бірсыпыра жиынтықтарын экономикалық жүйелер арқылы қарастыруға болады.

Экономикалық жүйелер – экономиканың өзара байланысқан элементтерінің жиынтығы. Экономикалық жүйелердің жіктелу өлшемдері бойынша әртүрлі сыныптамасы бар:

1. Ашықтылық дәрежесі бойынша:

Жабық экономикалық жүйе – бұл барлық іскерлік белсенділік операциялардың ел

ішінде ғана жүргізілуі орын алатын экономиканың ұйымдастырылуы.

Ашық экономикалық жүйе – бұл экономиканың халықаралық экономикалық қатынастар жағдайында белсенді түрде жұмыс жасауы, бұл жерде ұлттық валютамен қатар шетел валютасы қолданылады.

2. Меншік қатынастары бойынша:

Дәстүрлі экономикалық жүйе – ғасырлар бойы сақталған салт-дәстүрлерге негізделген қатынастар.

Бұл жүйенің сипатты белгілері:

- өнімді өндіру, бөлу және айырбастау салттарға, дәстүрлергенегізделеді;
- әлеуметтік-экономикалық артта қалушылық, ұдайы өндірісқарқынының тым төмен болуы;
- техникалық прогресстің шектелуі;
- халық санының өсуінің өнеркәсіптік өндірістің өсу қарқынынантұрақты түрде артып отыруы;
- сыртқы қарыздың маңызды түрде орын алуы;
- мемлекеттің және қарулы күштер құрылымының жоғары рөлі.

Әміршіл-әкімшіл экономикалық жүйе – орталықтандырыл- ған жоспарлауға, өндірістің барлық факторларына мемлекеттік меншіктің орын алуына негізделген қатынастар.

Сипатты белгілері:

- өндіріс құрал-жабдықтарына деген мемлекеттің меншіктің орыналуы;
- экономиканы орталықтан жоспарлау;
- өндірушілердің монополиялануы;
- ресурстардың орталықтандырылған қоры.
- ынталандырудың нарықтық жүйесінің болмауы.

Нарықтық экономикалық жүйе – жеке меншікке, жекемүддеге, еркін бәсекелестікке негізделген қатынастар.

Сипатты белгілері:

- өндіріс факторларына деген жеке меншіктің орын алуы;
- кәсіпкерліктің еркіндігі және таңдау мүмкіндігінің болуы;
- шаруашылық субъектілерінің дербестілігі;
- шаруашылық субъектілерді жеке мүдделеріне сай ынталандыру;
- өндірушілер арасындағы, тұтынушылар арасындағы бәсекелестік, бұл ешкім нақты экономикалық билікке ие болмауы тиіс.

Аралас экономикалық жүйе – нарықтық тетіктер мен экономиканы мемлекеттік реттеудің үйлестірілуі орын алатын қатынастар.

Сипатты белгілері:

- әміршіл экономика мен нарықтық экономиканың ұштастырылуы;
- көптүрлі меншіктің болуы;
- күшті кәсіподақ қозғалысының орын алуы;
- мемлекеттік реттеу мен түзету рөлі белсенді болып табылады.

3. Өнеркәсіптік төңкерістің және ғылыми-техникалық прогрестің

даму деңгейі бойынша:

Индустриалдыққа дейінгі жүйе – қол еңбегіне негізделген натуралдық шаруашылық басым түрде орын алатын және ауыл шаруашылығына негізделген жүйе.

Индустриалдық жүйе – тауар-ақша қатынастарының дамуымен байланысты ірі машиналы өндіріске негізделген жүйе.

Постиндустриалдық жүйе – басты саласы – экономикалық- өндірістік емес (қызмет көрсету) сала болып табылатын және ақпаратбасты ресурс ретінде саналатын жүйе.

Әдебиеттер тізімі

1. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана:

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.

2. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономикалық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.

3. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

4. Нарматов С. Р., Нарматова А.С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.

5. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А.Б. Темірбекова.- Алматы: Эверо, 2018.- 194 б.

6. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. – 196 б.

7. Лукасьян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Лукасьян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 234с.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Экономикалық жүйе дегеніміз не?
2. Экономикалық жүйелердің түрлері?
3. Экономикалық жүйеге тән сипатты белгілері қандай?
4. Меншіктің әртүрлі категориялары қандай?
5. Меншік нысандары мен субъектілері?
6. Меншіктің құқықтары қандай?
7. Өтпелі экономиканың заңдылықтары қандай?
8. Жекешелендіру және мемлекет иелігінен алу дегеніміз не?
9. Қазақстандағы жекешелендірудің негізгі бағыттары қандай?
10. Жекешелендірудің Қазақстандағы нәтижелері қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: экономикалық жүйе мен меншік ұғымдарының экономикалық мәнін толық талқылау. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Экономикалық жүйелер: мәні, жіктелімдері, үлгілері;

Меншік: мәні, мазмұны, түрлері, объектілері, субъектілері;

Қазақстандағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бағыттары.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).**

2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**

3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:**

Мемлекет иелігінен алу мен жекешелендірудің шетелдік тәжірибесі; Қазақстандағы меншік қатынастарының дамуы; Интеллектуалдық меншік теориясы;

Меншік құқығы теориясы және трансакциондық шығындар.

4. **Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):**

- 1) Экономикалық жүйелердің артықшылықтары мен кемшіліктері.
- 2) Аралас экономиканың үлгілері.
- 3) Шведтік социализм.
- 4) Экономикалық жүйенің қазақстандық үлгісі.

5. **Жаттығулар:**

- 1) Дәстүрлі, әміршіл-әкімшіл, нарықтық және аралас экономикалық жүйелер

үшін тән ортақ экономикалық мәселелер бар ма? Егер бар болса, өз жауабыңызды дәлелдеңіз.

2) **Кестені толтырыңыз:**

Жағдайлар \ Құқықтар	Иемдену	Пайдалану	Билік ету
1. Сіз жер телімін сатып алдыңыз және өз күрегіңізбен қажетті құдықты қазасыз.			
2. Сіз құдықты қазу үшін жұмыскер жалдайсыз.			
3. Сіз жер телімін жалға бересіз.			
4. Жалға алушы (арендатор) осы жер теліміне қосымша жұмыскерлерді жалдайды.			

6. **Тест тапсырмалары:**

1. **Нарықтық экономиканың негізгі белгісі:**

- A) Мемлекеттік меншіктің басымдылығы B) Орталықтан жоспарлау
C) Жеке экономикалық мүдде D) Экономикалық қызметтің қатаң жоспарлануы E)

Мемлекеттік жоспарды орындау қажеттілігі

2. **Қазақстанда екінші жекешелендіру кезеңі қай жылдары өтті?**

- A) 1990-1991 жж. B) 1991-1992 жж. C) 1993-1995 жж.
D) 1996-1998 жж. E) 2000-2007 жж.

3. **Меншіктің экономикалық мәнін беретін анықтаманы таңдаңыз:**

- A) Қайтарымсыз табиғи ресурсты иемдену B) Биліктік мүмкіншілікті жүзеге асыру
C) Адамның тауарды жеке мақсатқа пайдалануы
D) Жинақталған интеллектуалдық әлеуетті пайдалану
E) Қарама-қарсы экономикалық көзқарастағы субъектілердің өндіріс жағдайына

байланысты қатынасы

4. **Барлық экономикалық жүйелердің шешетін мәселесі:**

- A) Инвестиция жетіспеуі B) Өндіріс пен тұтыну сәйкессіздігі
C) Баға тұрақсыздығы D) Ресурстардың шектеулілігі E) Еңбек өнімділігінің өсуі

5. **Постиндустриалдық қоғамның негізгі экономикалық саласы:**

- A) Ауыл шаруашылығы. B) Машина жасау. C) Қызмет көрсету.
D) Өндіріс саласы. E) Машина жасау және құрылыс саласы.

6. **Жеке меншік қалай сипатталады:**

- A) Ресурстармен бұйрық берудің және жеке таңдаудың еркіндігі
B) Жеке топтардың пайдасы үшін байлықтарды қайта бөлу
C) Кәсіпорынның аздаған акция пакетін иеленуі
D) Әр адамның өзінің жұмыс күшінің меншігі
E) Барлық жауаптар дұрыс

7. **Игілікті пайдалануды кім және қалай жүзеге асырады деген шешім**

қабылдау құқығы – бұл:

- A) Пайдалану құқығы B) Басқару құқығы C) Тәуелсіздік құқығы
D) Иелену құқығы E) Жүзеге асыру құқығы

8. **Тендер дегеніміз не?**

- A) Мүлікті кепілге қою арқылы несие алу
B) Өнімнің сапасын анықтауға байланысты арнайы құжат
C) Белгілі бір жұмыстарды немесе тауарды жеткізу бойынша тапсырыстарды ұсынудың және жүзеге асырудың ерекше формасы
D) Банктегі салымдардың бір түрі
E) Айырбас үшін өндірілген еңбек өнімі

9. Жекешелендірудің негізгі түрлері қандай?

- A) Шағын, жаппай және жеке жобалар бойынша
- B) Шағын, орта және ірі
- C) Ашық түрде және жабық түрде
- D) Конкурс, аукцион және жалға беру бойынша
- E) Қарапайым және күрделі

10. Егер кез келген мүлікті жалға алса, онда жалгер:

- A) Мүліктің тұтыну құнын пайдаланады
- B) Мүліктің толық иегері болып табылады
- C) Берілген мүліктің құндылығына билік етеді (оны сата алады)
- D) Мүліктің әлеуетті иесі болып табылады
- E) Аренда келісім шартында белгіленген жағдайларға байланысты ол мүліктің иесі болып табылады

4 МЕНШІК ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Мақсаты: Меншіктің мәні мен мазмұны, түрлері мен нысандары, объектілері мен субъектілерін зерттеу және Қазақстандағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бағыттарына кеңірек тоқталу

Сұрақтар:

1. Меншіктің мәні мен мазмұны, түрлері мен нысандары, объектілері мен субъектілері
2. Қазақстандағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бағыттары

Меншік категориясы кез келген экономикалық жүйені ұйым-дастырудың іргетасы болып табылады. Меншік ұғымы тарихи категория ретінде алдымен, жермен, содан соң өндіріс құрал-жабдықтарын иемденумен, пайдаланумен және оларды жалға берумен байланыстырылады. Осы тұрғыда, меншікті молайтуда өндіруші адамның еңбегіне және оның еңбек өнімділігінің басымдылық рөліне ерекше мән беріледі, өйткені ол барлық байлықтың және пайдатабудың қайнар көзі ретінде саналады.

Меншік теориясына сүбелі үлесті У. Петти, Ф. Кенэ, А. Смит, Д. Рикардо, П. Прудон, К. Маркс, Р. Коуз және А. Алчиан сияқты ғалымдар қосты.

Маркс бойынша, меншік – бұл өндіріс құрал-жабдықтарын иемденумен байланысты қатынастар деп қарастырылады. Ал Коузың пікірінше, кез келген ресурстар өздігінен меншікке айнала алмайды, тек ресурстарды қолдану арқылы ғана меншіктің кешенді құқықтарын анықтауға болады. Бұл меншіктің мазмұнын білдіре отырып, осы меншік құқығына қатыстылардың барлығы сол меншіктің кімге қатысты екенін және өзара пайдалы іс-әрекетті орындауға қол жеткізу үшін сол адамдардың бір-бірімен қалайша келісе алатындығын сипаттайды.

Осындай көзқарастарға қарап, меншікті меншік объектілерінің қатыстылығы жөніндегі адамдар арасындағы экономикалық қатынастар деп түсінуге болады.

Меншік нысаны меншік объектілерінің кімге тиесілі екендігін көрсетеді.

Кейбір отандық әдебиеттерде, **меншік құқығы** деп белгілі бір тұлғаларға материалдық және материалдық емес игіліктердің тиістілігін бекітетін және осы құқықтарды қорғайтын заң нормаларының жиынтығын айтады. Экономиканың негізгі үш іргелі мәселесі – не, қалай және кім үшін өндіріміз сұрақтарын шешу экономикалық агенттердің өндіріс құралдарына деген меншік құқығына тәуелді болып табылады. Осыған байланысты, кез келген меншік иесі болып табылатын тұлға өз қалауы бойынша меншік объектісін иемденеді, пайдаланады және билік етеді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде меншікке қатысты мынадай ұғымдар айтылады:

- **Иемдену** – мүлікті іс жүзінде иелену мүмкіндігінің заңдық тұрғыдан қамтамасыз етілуі.
- **Пайдалану** – белгілі бір игіліктен оның пайдалы қасиеттеріналудың және одан пайда таба алудың заң жүзінде қамтамасыз етілуі.
- **Билік ету** – мүліктің тағдырын айқындаудың заңмен қамтамасыз етілуі.

Ағылшын заңгері **А. Оноре** 1961 жылы алғаш рет меншіктің толыққанды кешенді құқықтарын ұсынды. Оны «**бір буда құқық**» немесе Оноре тізбесі деп атайды және ол 11 элементтен құралады:

1. **Иемдену құқығы**, қандай да бір игіліктің жағдайын бақылау құқығы;
2. **Пайдалану құқығы**, игіліктерден оның пайдалы қасиеттеріналуға деген құқығы;
3. **Билік ету құқығы**, игіліктерді пайдалануды кім және қалай шешетіндігі жөніндегі құқығы;
4. **Табыс алуға деген құқығы**, игіліктерді пайдаланудан қандайда бір нәтижеге жете алу құқығы;
5. **Егемендік құқығы**, игілікті шеттету, тұтыну немесе жою құқығы;
6. **Қауіпсіздікке деген құқығы**, яғни игілікті қанаудан жәнecыртқы ортаның зияндылығынан қорғау құқығы;
7. **Игілікті мұрагерлікке беру құқығы**;
8. **Игілікті иеленудегі мерзімсіздік құқығы**;
9. **Сыртқы ортаға зиян келтіретін әдістерді қолдануға қарсылық жасау құқығы**;
10. **Жауапкершілікке жазалау түрін қолдану құқығы**, яғни қарызды төлеуге игіліктермен жазалау мүмкіндігі;

11. **Қалдықтық сипат құқығы**, яғни бұзылған құқық шараларын қалпына келтіруді қамтамасыз ету институтының өмір сүру құқығы. Сонымен, меншіктің экономикалық категория ретіндегі мәні мынаған келіп саяды, яғни **меншік** – бұл адамдар арасындағы материалдық және рухани игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну салаларындағы күрделі әлеуметтік-экономикалық қатынастар. Меншік қатынастары меншік объектілерін иемдену жөнінде меншік субъектілерінің арасында қалыптасып отырады. **Меншік субъектілері** – бұл олардың арасында меншік қатынастары туындап отыратын тұлғалар, оларға жеке индивидтер, отбасы, әлеуметтік топтар, ұжым, халық, мемлекет және басқару органдары жатады. **Меншік объектісі** – бұл осылар арқылы меншік қатынастары туындап отыратын қандай да бір заттар немесе құралдар, т.б. Меншік объектілеріне: жер, ғимараттар, табиғи ресурстар, өндіріс құрал-жабдықтары, мүлік, ақшалар, бағалы заттар, ақпарат, жұмыс күші, білім, құнды қағаздар, ұлттық құндылықтар, т.б. жатады.

Меншіктің 2 түрі ажыратылады: жеке меншік және мемлекеттік меншік. Олардың әрқайсысының бірнеше нысандары бар.

Жеке меншік – бұл бір тұлғаның немесе отбасының мүліктің немесе ресурстың иесі болып табылуы. Жинақтау сипаты бойынша жеке меншік еңбектік және еңбектік емес болып бөлінеді. **Еңбектік жеке меншік** жалақы есебінен және кәсіпкерлік қызметтен келіп түсетін табыс арқылы анықталады. **Еңбектік емес жеке меншік** мүлікті мұраға қалдыру есебінен, бағалы қағаздардан, депозиттерден алынатын табыстар және басқа да табыс көздері арқылы анықталады. Жеке меншіктің ерекше нысаны болып **ұжымдық меншік** табылады. Ұжымдық меншіктің мысалына кооперативтік меншік және акционерлік меншік жатады. **1) Кооперативтік меншік** деп бірігіп қызмет істеуі үшін сол кооператив иелерінің еңбегі мен өндіріс құрал-жабдықтарын біріктіру жолымен қалыптасатын ұжымдық меншіктің бір түрін айтады. **2) Акционерлік меншік** – бұл акцияларды сату нәтижесінде қалыптасатын меншік.

Мемлекеттік меншік – бұл субъектісі мемлекет болып табылатын меншіктің түрі. Меншіктің бұл түрін басқаруды және оған билік етуді мемлекеттік билік органдары жүзеге асырады. Мемлекеттік меншіктің басты ерекшелігі болып оның бөліске түспейтіндігі ретінде саналуы табылады.

Мемлекеттің меншіктің дамуы негізінен әміршіл-әкімшіл экономикалық жүйеде орын алады. Әдетте, оның үлесі меншік түрлерінің жалпы құрылымында 90%-ға дейін жетеді. Мәселен, бұрынғы КСРО-да мемлекеттік меншіктің үлесі 88%-дан асты.

Алайда, нарықтық экономикасы дамыған елдерде мемлекеттік меншіктің үлесі 5%-дан 30%-ға дейін ауытқып отырады.

Экономикада мемлекеттік меншіктің басым болуы нақты өмірде жағымсыз жайттарға алып келуі мүмкін: мемлекеттік монополиялардың пайда болуы, мемлекеттік өндірушінің тұтынушыға деген үстемдігінің орын алуы, арзан тауарлар түрлерінің жойылып кетуі, тауар тапшылығының пайда болуы, сұраныстың қанағаттандырылмауы. Осыдан барып мынадай тұжырым жасалады, яғни бұл жерде мемлекеттік меншікті жою емес, оның монополиялық үстемдігін жою туралы әңгіме қозғау керек.

2 Қазақстандағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бағыттары

КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан Республикасының әміршіл- әкімшіл жүйеден нарықтық экономикалық жүйеге көшуі меншік қатынастарын өзгертудің заңды қажеттілігін туындатты. Бұл үдеріс мемлекет иелігінен алу мен жекешелендіру арқылы жүзеге асырылды. Қазақстанда мемлекеттік меншікті мемлекет иелігінен алу мен жекешелендіру үдерісінің басталуы – мемлекеттік меншіктің үлесін азайтуға, оның монополиялық үстемдігін жоюға бағытталады.

Мемлекет иелігінен алу – бұл мемлекеттік кәсіпорындарды тікелей шаруашылық жүргізуші субъектілерге шаруашылық жүргізу және оларға сәйкес өкілеттіліктерді беру арқылы түрлендіру.

Жекешелендіру – бұл заңды және жеке тұлғалардың мемлекеттен мемлекеттік меншік объектілерін, сонымен қатар мемлекеттік кәсіпорындар мен ұйымдардың өзгертілуі арқылы құрылған акционерлік қоғамдардың акциялар үлесін алуы.

Жекешелендіру экономиканы қайта құрудың аса маңызды элементі болып табылады. Өйткені жекешелендірудің бірқатар артықшылықтары бар:

1. Микроэкономикалық артықшылықтары:

- капиталды инвестициялау;
- өзіндік құнды төмендету және тиімділікті көтеру;
- жаңа басшылық;
- жаңа технологиялар.
- Макроэкономикалық артықшылықтары:
- бәсекелестіктің күшеюі;
- қаржылық тұрақтылық;
- капитал нарығының дамуы;
- әлеуметтік бағдарламалар;
- тікелей шетел инвестицияларын тарту.

2. Шетелдік инвесторлар үшін пайдалы болуы:

- жаңа нарықтар;
- тәуекелдің төмендеуі;
- нарыққа кіруге ең төменгі тосқауылдардың болуы;
- тұтынушылар үшін пайдалылығы.

Жекешелендірудің түрлері:

1. Кіші жекешелендіру – жұмысшылар саны 200 адамға дейінгі мемлекеттік меншіктің шағын объектілерін жекешелендіру.

2. Жаппай жекешелендіру – жұмысшылар саны 200 адамнан асатын орта кәсіпорындарды жекешелендіру. Басқаша, бұл купондық жекешелендіру деп аталады.

3. Жеке жобалар жекешелендіру – жұмысшылар саны 500 адамнан асатын ірі және стратегиялық маңызы бар мемлекеттік меншік объектілерін жекешелендіру.

4. Жекеше жекешелендіру – мемлекеттік меншік объектілерін жекелеген бөліктерге бөліп жекешелендіру.

5. Қарапайым кездейсоқ жекешелендіру – мемлекет тарапынан бақылау орын алмайтын жекешелендірудің түрі.

Әлемдік тәжірибеде жекешелендірудің алғашқы үш түрі аса кең тараған деп жиі айтылады.

Жекешелендірудің әдістері:

1. Аукциондар, бұлар конкурстар жариялау арқылы қандай да бір мүлікті сату және сатып алу тәсілдерін қарастырады. Бұл жерде үміткерлер қатысатын ашық сауда коммерциялық конкурс арқылы жүргізіледі. Коммерциялық конкурс – максималды бағасы ұсынылып, сатып алушы қойылған шартты толық орындауға келіскен жағдайда мемлекеттік меншік объектілерін сату.

2. Акцияларды сату, яғни кәсіпорын капиталындағы үлестерді сату. Бұл жерде тендерлер жарияланып, үміткерлер қатысатын жабық сауда инвестициялық конкурс арқылы жүргізіледі. Инвестициялық конкурс – коммерциялық конкурсқа ұқсас, бірақ жеңіс өлшемдері жекешелендіру объектісінің инвестиция мерзімі мен мөлшері болып табылатын сауда-саттық.

3. Жалға берілген кәсіпорындардың мүлкін сатып алу.

Бұл жерде кәсіпорындарды сату аукциондар арқылы ашық сауда тәсілдерімен жүргізіледі және сатып алушыға максималды баға қоюдың талабы ұсынылады.

Қазақстанда кең көлемді жекешелендіру 1991 жылы басталды. Бұл үдерістің негізгі бағыттары үш кезеңнен өтті. Үкіметтің бағдарламалары бойынша 31 мың кәсіпорынды мемлекетсіздендіру және жекешелендіру жоспарланды.

1991-1992 жылдарға арналған мемлекетсіздендіру мен жекеше-лендірудің алғашқы ұлттық бағдарламасы мемлекеттік меншікті басқа нысандарға айналдыруды, азаматтардың мемлекеттік кәсіпорындардың мүліктерін (акцияларын) сатып алуды мақсат етіп қойды.

1993-1995 жылдарға арналған екінші ұлттық бағдарлама кіші, жаппай және жеке жобалар бойынша жекешелендірудің түрлерін қарастырып, нарықтық экономикаға көшуге жағдай жасауды мақсат етті.

1996-1998 жылдарға арналған үшінші ұлттық бағдарлама негізінен жекешелендіру үдерісін аяқтау арқылы экономикада жеке сектордың басымдылығына қол жеткізіп, оны бекітуді мақсат етті.

Бірінші кезең. Кіші жекешелендіру 1991-1992 жылдары жүргізілді. Бұл кезеңде сауда, қызмет көрсету аясындағы кіші және орта кәсіпорындардың 50%-ы жекешелендірілді. Мемлекеттік меншіктің мөлшері мен құрамын белгілеу, меншік құқығын беру тетіктерін әзірлеу шаралары жүзеге асырылды.

Екінші кезең. Үлкен және жаппай жекешелендіру 1993-1996 жылдары жүргізілді. Бұл кезеңде орта және ірі кәсіпорындар жекешелендірілді. Бұл кезең кіші жекешелендіру бағдарламасының аяқталуын, жаппай жекешелендіру және жеке жобалар бойынша жекешелендіруді белсенді іске қосуды көздеді. Бұл жерде жаппай жекешелендірудің мынадай артықшылықтарын көрсетуге болады, біріншіден, жаңа жұмыс орындарын құру есебінен жұмысбастылықты көтеруге жағдайлар туындайды, екіншіден, жаппай жекешелендіру шаралары үлкен мемлекеттік шығындарды талап етпейді. Сонымен қатар, жаппай жекешелендіру мемлекеттің халыққа ұлттық мүлікті қайтару шарасын мақсат тұтып, кәсіпорындарды кең көлемде қайта құрылымдауды, оларды басқаруды жетілдіруді және қаражаттардың қосымша көздерін қамтамасыз етуді қарастырады. Республиканың жұмысқа жарамды халқының 17%-ның тағдыры жаппай жекешелендірудің нәтижелеріне тәуелді болып табылды.

Үшінші кезең. Жеке жобалар бойынша 1997-2000 жылдары жүргізілген жекешелендіру жекешелендірудің аяқталу кезеңі деп аталады. Күтілген оң нәтижелері: экономикалық тиімділіктің өсуі, кәсіпорындарды басқаруды жетілдіру, жекешелендірілген кәсіпорындардың және олардың өндірген тауарларының бәсекелік қабілеттілігін көтеру.

Әдебиеттер тізімі

8. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.

9. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономикалық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.
10. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.
11. Нарматов С. Р., Нарматова А.С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.
12. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А.Б. Темірбекова.- Алматы: Эверо, 2018.- 194 б.
13. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. – 196 б.
14. Гукасьян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Гукасьян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 234с.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Экономикалық жүйе дегеніміз не?
2. Экономикалық жүйелердің түрлері?
3. Экономикалық жүйеге тән сипатты белгілері қандай?
4. Меншіктің әртүрлі категориялары қандай?
5. Меншік нысандары мен субъектілері?
6. Меншіктің құқықтары қандай?
7. Өтпелі экономиканың заңдылықтары қандай?
8. Жекешелендіру және мемлекет иелігінен алу дегеніміз не?
9. Қазақстандағы жекешелендірудің негізгі бағыттары қандай?
10. Жекешелендірудің Қазақстандағы нәтижелері қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: экономикалық жүйе мен меншік ұғымдарының экономикалық мәнін толық талқылау. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Экономикалық жүйелер: мәні, жіктелімдері, үлгілері;

Меншік: мәні, мазмұны, түрлері, объектілері, субъектілері;

Қазақстандағы мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бағыттары.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).

2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:

Мемлекет иелігінен алу мен жекешелендірудің шетелдік тәжірибесі; Қазақстандағы меншік қатынастарының дамуы; Интеллектуалдық меншік теориясы;

Меншік құқығы теориясы және трансакциондық шығындар.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

5) Экономикалық жүйелердің артықшылықтары мен кемшіліктері.

6) Аралас экономиканың үлгілері.

7) Шведтік социализм.

8) Экономикалық жүйенің қазақстандық үлгісі.

5. Жаттығулар:

3) Дәстүрлі, әміршіл-әкімшіл, нарықтық және аралас экономикалық жүйелер үшін тән ортақ экономикалық мәселелер бар ма? Егер бар болса, өз жауабыңызды

дәлелденіз.

4) Кестені толтырыңыз:

Жағдайлар \ Құқықтар	Иемдену	Пайдалану	Билік ету
1. Сіз жер телімін сатып алдыңыз және өз күрегіңізбен қажетті құдықты қазасыз.			
2. Сіз құдықты қазу үшін жұмыскер жалдайсыз.			
3. Сіз жер телімін жалға бересіз.			
4. Жалға алушы (арендатор) осы жер теліміне қосымша жұмыскерлерді жалдайды.			

Тест тапсырмалары:

1. Нарықтық экономиканың негізгі белгісі:

- A) Мемлекеттік меншіктің басымдылығы B) Орталықтан жоспарлау
C) Жеке экономикалық мүдде D) Экономикалық қызметтің қатаң жоспарлануы E)

Мемлекеттік жоспарды орындау қажеттілігі

2. Қазақстанда екінші жекешелендіру кезеңі қай жылдары өтті?

- A) 1990-1991 жж. B) 1991-1992 жж. C) 1993-1995 жж.
D) 1996-1998 жж. E) 2000-2007 жж.

3. Меншіктің экономикалық мәнін беретін анықтаманы таңдаңыз:

- A) Қайтарымсыз табиғи ресурсты иемдену B) Биліктік мүмкіншілікті жүзеге асыру
C) Адамның тауарды жеке мақсатқа пайдалануы
D) Жинақталған интеллектуалдық әлеуетті пайдалану
E) Қарама-қарсы экономикалық көзқарастағы субъектілердің өндіріс жағдайына

байланысты қатынасы

4. Барлық экономикалық жүйелердің шешетін мәселесі:

- A) Инвестиция жетіспеуі B) Өндіріс пен тұтыну сәйкессіздігі
C) Баға тұрақсыздығы D) Ресурстардың шектеулілігі E) Еңбек өнімділігінің өсуі

5. Постиндустриалдық қоғамның негізгі экономикалық саласы:

- A) Ауыл шаруашылығы. B) Машина жасау. C) Қызмет көрсету.
D) Өндіріс саласы. E) Машина жасау және құрылыс саласы.

6. Жеке меншік қалай сипатталады:

- A) Ресурстармен бұйрық берудің және жеке таңдаудың еркіндігі
B) Жеке топтардың пайдасы үшін байлықтарды қайта бөлу
C) Кәсіпорынның аздаған акция пакетін иеленуі
D) Әр адамның өзінің жұмыс күшінің меншігі
E) Барлық жауаптар дұрыс

7. Игілікті пайдалануды кім және қалай жүзеге асырады деген шешім

қабылдау құқығы – бұл:

- A) Пайдалану құқығы B) Басқару құқығы C) Тәуелсіздік құқығы
D) Иелену құқығы E) Жүзеге асыру құқығы

8. Тендер дегеніміз не?

- A) Мүлікті кепілге қою арқылы несие алу
B) Өнімнің сапасын анықтауға байланысты арнайы құжат
C) Белгілі бір жұмыстарды немесе тауарды жеткізу бойынша тапсырыстарды ұсынудың және жүзеге асырудың ерекше формасы
D) Банктегі салымдардың бір түрі
E) Айырбас үшін өндірілген еңбек өнімі

9. Жекешелендірудің негізгі түрлері қандай?

- A) Шағын, жаппай және жеке жобалар бойынша
- B) Шағын, орта және ірі
- C) Ашық түрде және жабық түрде
- D) Конкурс, аукцион және жалға беру бойынша
- E) Қарапайым және күрделі

10. Егер кез келген мүлікті жалға алса, онда жалгер:

- A) Мүліктің тұтыну құнын пайдаланады
- B) Мүліктің толық иегері болып табылады
- C) Берілген мүліктің құндылығына билік етеді (оны сата алады)
- D) Мүліктің әлеуетті иесі болып табылады
- E) Аренда келісім шартында белгіленген жағдайларға байланысты ол мүліктің иесі болып табылады

5 НАРЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖҮЙЕСІ РЕТІНДЕ

Мақсаты: нарық ұғымына анықтама бере отырып, оның түрлеріне, қызметтеріне, принциптеріне тоқталу, оның негізгі элементтерін, соның ішінде сұраныс пен ұсыныс теориясын, икемділіктің мәнін жан-жақты талқылау.

Сұрақтар:

1. Нарықтың мәні, негізгі элементтері және әртүрлі жіктелу өлшемдеріне байланысты түрлері;
2. Нарықтың атқаратын қызметтері мен принциптері;
3. Инфрақұрылым және нарықтық инфрақұрылым;
4. Сұраныс пен ұсыныс: мәні, әсер ететін факторлары, заңдары, қисықтары.

Нарықтық тепе-теңдік;

5. Икемділік ұғымы. Сұраныс пен ұсыныс икемділігі.

Нарықтың мәні, негізгі элементтері және әртүрлі жіктелу өлшемдеріне байланысты түрлері

Жалпы нарық немесе рынок деген ұғымды классикалық саяси экономия бағытының негізгі өкілі Адам Смиттің (1723-1790 жж.) «көрінбейтін қол» қағидасымен байланыстыруға болады. Оның айтуынша, «көрінбейтін қол» – бұл сатушылар мен сатып алушылардың өзара әрекеттерін тиімділікке жетелейтін автоматты өзін-өзі реттеу механизмі, өндірушілердің пайдасын арттыруға және тұтынушылардың пайдалылығын максималдауға итермелейтін күш және мәжбүрлейтін бәсекелік күрес. Сондықтан классикалық бағытқа сәйкес, нарық өзін өзі автоматты түрде реттейтін механизм деген тұжырым қалыптасқан. Нарық деген ұғымға бірнеше анықтама беруге болады.

Нарық (рынок) дегеніміз 1) тауарлар мен қызметтерді сату және сатып алумен байланысты барлық экономикалық қатынастар жиынтығы;

- 2) өзара айналым сферасын сипаттайтын тауар-ақша қатынастары;
- 3) сатушылар мен сатып алушылардың мүдделерін келістіріп отыратын сиқырлы құрал немесе тетік;

4) тауарлар мен қызметтер арқылы кез келген салада әрекетке түсетін экономикалық агенттердің кез келген жағдайда өзара үйлесім табуы;

5) сұраныс, ұсыныс және баға арқылы өзін өзі реттейтін механизм. Міне осы түсініктерге байланысты нарық жағдайында, сұраныс пен ұсыныстың бітпейтін өзара әрекеттестігі сипатталады.

2. Нарықтың атқаратын қызметтері мен принциптері

Нарықтың мазмұнын оның атқаратын қызметтерінен толық көруге болады. Нарықтың атқаратын негізгі қызметтері:

1) Нарықтың ақпараттық қызметі – нарықтың экономиканың қазіргі жағдайлары туралы маңызды мәліметтерді тарата алуы. Бұл жерде нарық арқылы өнім өндіруге кеткен шығындар, олардың бағаларының ауытқуы, сатылуы мен сатып алынуы сияқты ақпараттар үнемі ағылып отырады.

2) Нарықтың делдалдық қызметі – нарықтың тұтынушыға өзіне қолайлы сатушыны тауып беруіне және өндірушіге өзіне пайдалы сатып алушыны таңдай алуына мүмкіндік жасау қабілеті. Бұл жерде нарық арқылы сатып алушылар мен сатушылардың байланысы орнапекі жақты операциялар жасалынып отырады.

3) Нарықтың баға белгілеушілік қызметі – нарықтың тек қоғамға ғана қажетті шығындарды қабылдауды және төлеуді талап етуі. Бұл жерде нарық арқылы өнімдер мен қызметтерге баға белгілеу жүзеге асырылады. Баға сұраныс пен ұсыныстың әсерінен ауытқып отырады.

4) Нарықтың реттеушілік қызметі – нарықтың ақша қаражат- тарының тиімсіз саладан тиімді салаға көшуін қамтамасыз етіп болашағы бар салалардың дамуына жағдай жасауы. Бұл жерде нарық арқылы қоғамдық өндірісті реттеу не, қалай және кім үшін деген мәселелерді шешу жолымен жүзеге асырылады.

5) Нарықтың сауықтырушылық қызметі – нарықтың қоғамдық өндірісті бәсекеге төтеп бере алмайтын, әлсіз, икемсіз және қабілетсіз кәсіпкерлерден тазарта отырып бәсекеге жарамды аса белсенділер мен тапқырларға жол ашып отыруы.

Нарықтың осындай қызметтері арқылы жұмыс істеу механизмі басты үш принципке негізделеді:

1) Маржиналды (шекті) талдау принципі – нарық субъектілерінің, тұтынушылар мен өндірушілердің өздерінің шектеулі мүмкіндіктері тең болғанша дейін қосымша пайда алуға және қосымша пайдалылықты сезінуге әрдайым ұмтыла беруін сипаттайтын мінез-құлықтың қағидасы. Бұл жерде оларға орташа шамалар емес, шекті шамалар шешуші әсер етеді.

2) Баламалы (экономикалық) таңдау принципі – берілген шығындар деңгейінде қоғамның қажеттіліктерін максималды түрде қанағаттандыру мақсатының орындалуы кезінде бірдей баламалы нұсқалардың ішінен ең дұрысын және жақсысын таңдап алу. Бұл жерде нарық субъектілері тікелей шығындары мен жіберіп алған мүмкіндіктерін немесе алынбаған пайдаларын салыстырып отырады, яғни, осындай қағиданың орын алуы нарық субъектілерінің қолда бар мүмкіндіктерді тиімдірек пайдаланудың жолын іздеуге итермелейді.

3) Экономикалық ұтымдылық принципі – рационалды субъектінің өз алдына қойған мақсаттарын жүзеге асыру барысында берілген шығындар деңгейінде немесе ең аз шығынмен максималды нәтижелілікке жетуіндегі ұтымды шешім қабылдау әрекеті мен мінез- құлқы. Бұл жерде нарықтың әрбір субъектісі аса жоғары көрсеткішке жетуіне тырысады: тұтынушы өз қажеттіліктерін максималдауды, фирма өз пайдасын арттыруды, мемлекет халықтың әл-ауқатын көтеруді мақсат етеді.

Осы аталған принциптер негізінде нарық механизмі сұраныс пен ұсыныс сияқты қарама-қарсы күштерді және нарықтық бағаларды пайдалануға негізделген нарықтық тепе-теңдікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

3. Инфрақұрылым және нарықтық инфрақұрылым Инфрақұрылым – бұл қоғамдық өндірістің қалыпты жұмыс істеуі үшін фирмалардың қызметіне және тұрғындардың өмір-тіршілігіне әсер ететін шаруашылық ұйымдарының және коммерциялық емес мекемелердің кешенді жүйесі.

Экономикада инфрақұрылымның мынадай түрлері қалыптасқан:

1. Өндірістік инфрақұрылым – бұл өндірістік қызметтер мен халық шаруашылығындағы экономикалық айналымды қамтамасыз ететін салалар мен салаішілік салалардың жиынтығы. Өндірістік инфрақұрылымның құрамына өндіріске қызмет көрсететін көліктер- дің барлық түрлері, өндіріске қызмет көрсететін байланыс құралдары, материалдық-техникалық жабдықтау, тауарлар қозғалысының жүйесі, ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау және өткізу, электр қуатының объектілері, т.б. кіреді. Инфрақұрылымның бұл түрі қоғамдық өндірістің тиімді жұмыс істеуі мен оны орналастыру үшін жалпы жағдайлар жасайды.

2. Әлеуметтік инфрақұрылым – бұл халықтың дұрыс өмір сүруі үшін

материалдық, мәдени-тұрмыстық, рухани жағдайларды қамтамасыз ететін салалардың және салаішілік салалардың жиын-тығы. Бұл әртүрлі қызмет көрсетулер мен рухани игіліктерді өндіру аясы. Әлеуметтік инфрақұрылымның құрамына мыналар жатқызылады: халыққа білім беру, денсаулық сақтау, дене шынықтыру және спорт, мәдениет пен өнер, бөлшек сауда, қоғамдық тамақтандыру, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, тұрмыстық қызмет көрсету, жолаушылар көлігі, халыққа қызмет көрсету орталықтары, т.б.

3. Нарықтық инфрақұрылым – бұл ерекше нарықтар ретінде әрекет ететін және олардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін институттардың өзара байланысқан жиынтығы. Нарықтық инфрақұрылымның құрамына мыналар жатады: банктер, сақтандыру компаниялары, тауар және қор биржалары, еңбек биржалары, сауда үйлері, көтерме және бөлшек сауда кәсіпорындары, жәрменкелер мен көрмелер, аукциондар, делдалдық құрылымдар, сауда-өнеркәсіп палаталары, кедендік мекемелер, ақпарат орталықтары, жарнамалық агенттіктер, заң қызметтері, т.б.

3. Сұраныс пен ұсыныс: мәні, әсер ететін факторлары, заңдары, қисықтары. Нарықтық тепе-теңдік

Сұраныс – төлем қабілеттілігі бар қажеттілік. Сұраныс тұтынушылардың белгілі бір уақытта берілген баға бойынша тауарлар мен қызметтердің берілген көлемін сатып алуға деген дайындығын көрсетеді.

Сұраныстың мәнін толық түсіну үшін төмендегідей ұғымдарды енгіземіз:

1. Сұраныс заңы – игіліктің бағасы мен сол игілікті сатып алу көлемі арасындағы кері байланысты сипаттайтын нарықтық ұстаным. Игіліктің бағасы өскен сайын сатып алу көлемі азайып, тұтынушылардың сатып алушылық қабілеті төмендейді. Және керісінше, игіліктің бағасы төмендеген сайын сатып алу көлемі ұлғайып, тұтынушылардың сатып алушылық қабілеті артады.

2. Сұраныс бағасы – тұтынушылардың берілген игіліктің көлемін сатып алу үшін төлеуге дайын және төлей алатын максималды бағасы. Тұтынушылар бұл жерде игілікті сатып алуда өздерінің мүмкіндіктерін толық көрсете алуы керек, яғни нарықта қолындағы қаражатын толық жұмсай алуы тиіс.

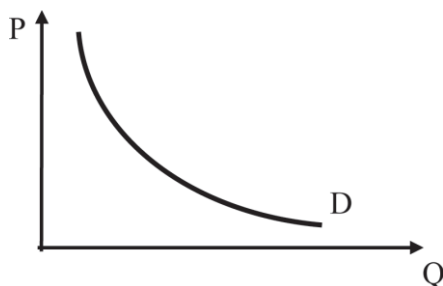
3. Сұраныс көлемі – тұтынушылардың ағымдағы бағамен берілген уақыт бірлігінде сатып алғысы келетін игіліктерінің максималды саны. Нарық жағдайында тұтынушылар игіліктердің берілген жиынын тұтынады деген болжам жасалады.

4. Сұраныс функциясы – сұранысқа әсер ететін әртүрлі факторлардың өзгеруінен сол сұраныс көлемінің өзгеру сипатын бейнелейтін тәуелділік. Әрине сұранысқа әсер ететін маңызды фактор баға болып табылады. Сонымен қатар, сұранысқа әсер ететін бағалық емес факторлар да бар: а) тұтынушылардың табысы; ә) алмастырушы және толықтырушы тауарлардың бағасы; б) тұтынушылардың талғамы; в) алдағы уақытты немесе болашақты күту; г) нарықтағы тұтынушылардың саны, т.б. Сұранысқа және сұраныс көлеміне әсер ететін барлық факторларды **сұраныс детерминанттары** деп те атайды. Сұраныс барлық осы факторлардың функциясы болып табылады:

$$Q_D = f(P, I, Z, W, P_{sub}, P_{com}, N, B),$$

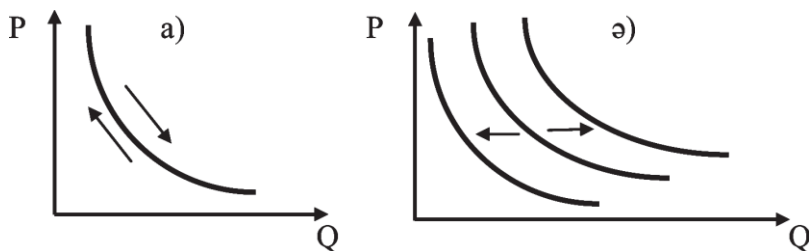
мұндағы, Q_D – сұраныс; P – баға; I – табыс; Z – талғамдар мен қалаулар; W – күтулер (waiting); P_{sub} – алмастырушы (субститут) тауарлардың бағасы; P_{com} – толықтырушы (комплементарлы) тауарлардың бағасы; N – сатып алушылардың саны; B – басқа да факторлар.

5. Сұраныс қисығы – сұраныс заңының графикалық көрінісі. Ол тұтынушылардың әртүрлі бағаларда сатып ала алатын игіліктерінің көлемін көрсетеді. Сұраныс қисығы теріс көлбеулі болып табылады.



5.1-сурет. Сұраныс қисығы

Сұранысқа әсер ететін факторларға байланысты сұраныс қисығы өзгеріске ұшырайды. Баға факторы әсер еткенде сұраныс көлемі өзгеріп қисықтың бойында өзгеріс орын алады. Мысалы, игіліктің бағасы өскенде сұраныс көлемі қысқарады немесе баға төмендегенде сұраныс көлемі артады. Бірақ біз баға өзгергенде бағалық емес факторларды тұрақты деп болжаймыз. Ал бағадан тыс факторлар әсер еткенде сұраныстың өзі өзгеріп, қисық оңға немесе солға жылжиды. Мысалы, тұтынушылардың табысы өссе, онда сұраныс кеңейіп қисық оңға жылжиды немесе табыс қысқарса, онда сұраныс төмендеп қисық солға жылжиды. Бірақ біз бағалық емес факторлар өзгергенде бағалық факторды тұрақты деп болжаймыз. Осыларды төмендегі суреттерден көруге болады.



5.2-сурет. Сұраныс қисығының өзгеруі

Сонымен, сұранысқа бағалық фактор әсер еткенде сұраныс көлемі, бағалық емес факторлар әсер еткенде сұраныстың өзі өзгереді. Сондықтан сұраныс көлемінің өзгеруі мен сұраныстың өзгеруін шатастырмау қажет.

Ұсыныс – сатушылардың белгілі бір уақытта игіліктердің берілген көлемін белгілі бір баға бойынша нарықта сатуға деген даярлығы немесе сата алу қабілеті.

Ұсыныстың мәнін толық түсіну үшін төмендегідей ұғымдарды енгіземіз:

1. **Ұсыныс заңы** – игіліктің бағасы мен сол игілікті сату көлемі арасындағы тура байланысты сипаттайтын нарықтық ұстаным. Нарықта баға жоғары болғанда, сатушылар игіліктерді сату көлемін арттырады. Және керісінше, нарықта баға төмендегенде, сатушылар игіліктерді сату көлемін қысқартады.

2. **Ұсыныс бағасы** – сатушының нарық жағдайында берілген игіліктің көлемін сатуға дайын минималды бағасы.

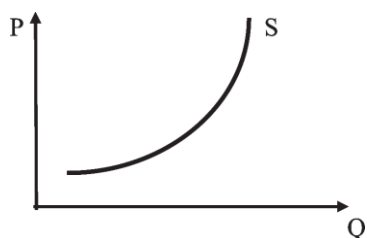
3. **Ұсыныс көлемі** – нарықтағы барлық сатушылардың берілген уақыт мезетінде сатқысы келетін немесе сатуға дайын игіліктерінің жалпы саны.

4. **Ұсыныс функциясы** – ұсынысқа әсер ететін әртүрлі факторлардың өзгеруінен сол ұсыныс көлемінің өзгеру сипатын бейнелейтін тәуелділік. Өндірушілердің берілген игіліктерді сатуға дайындығы ұсыныс детерминанттарымен сипатталады. **Ұсыныс детерминанттары** деп нарық жағдайында ұсынысқа немесе сатушылардың сату қабілетіне әсер ететін бағалық және бағалық емес факторларды айтамыз. Ол факторлар мыналар: а) сол тауардың берілген уақыт мезетіндегі бағасы; ә) өндіріс факторларының (ресурстардың) бағалары; б) өндірісте қолданылатын технологияның сипаты; в) болашақ бағаны және тапшылықты күту; г) салықтар мен субсидиялардың көлемі; ғ) сатушылардың саны; т.б. Ұсыныс көлемі барлық осы факторлардың функциясы болып табылады:

$$Q_s = f(P, P_r, K, T, N, B),$$

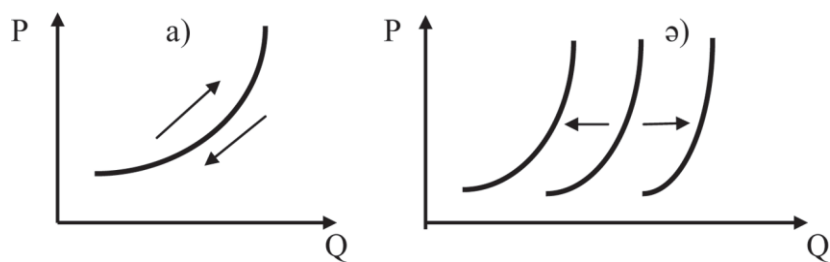
мұндағы, P_r – ресурстардың бағалары; K – технология; T – салықтар мен субсидиялар; N – сатушылардың саны; B – басқа да факторлар.

5. Ұсыныс қисығы – ұсыныс заңының графикалық көрінісі. Ол сатушылардың әртүрлі бағаларда сата алатын игіліктерінің көлемін көрсетеді. Ұсыныс қисығы әдетте, оң көлбеулі болып табылады.



5.3-сурет. Ұсыныс қисығы

Ұсынысқа әсер ететін факторларға байланысты ұсыныс қисығы өзгеріске ұшырайды. Баға факторы әсер еткенде ұсыныс көлемі өзгеріп қисықтың бойында өзгеріс орын алады. Мысалы, игіліктің бағасы өскенде ұсыныс көлемі де өседі немесе баға төмендегенде ұсыныс көлемі қысқарады. Бірақ, біз баға өзгергенде бағалық емес факторларды тұрақты деп болжаймыз. Ал бағадан тыс факторлар әсер еткенде ұсыныстың өзі өзгеріп, қисық оңға немесе солға жылжиды. Мысалы, ресурстардың бағасы төмендесе, онда ұсыныс кеңейіп қисық оңға жылжиды немесе ресурстардың бағасы өссе, онда ұсыныс төмендеп қисық солға жылжиды. Бірақ біз бағалық емес факторлар өзгергенде бағалық факторды тұрақты деп болжаймыз. Осыларды төмендегі суреттерден көруге болады.



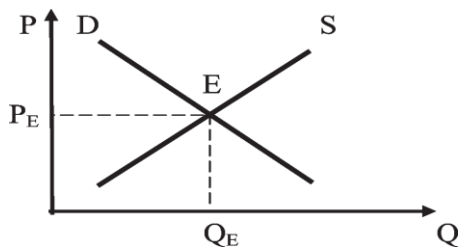
5.4-сурет. Ұсыныс қисығының өзгеруі

Сонымен, ұсынысқа бағалық фактор әсер еткенде ұсыныс көлемі, бағалық емес факторлар әсер еткенде ұсыныстың өзі өзгереді. Сондықтан ұсыныс көлемінің өзгеруі мен ұсыныстың өзгеруін шатастырмау қажет.

Сұраныс пен ұсыныс тарапынан сатып алушылар мен сатушылардың ортақ мүдделерінің келістірілуі нарықтық тепе-теңдіктің орнауына алып келеді.

Нарықтық тепе-теңдік – берілген баға бойынша игіліктерге деген сұраныс көлемі оның сол игіліктің ұсыныс көлеміне тең болған кезіндегі орын алатын нарықтың қалыптасқан жағдайы. Нарықтық тепе-теңдіктің қалыптасуы үшін тепе-теңдік баға және тепе-теңдік көлем қажет. **Тепе-теңдік баға** – сатып алушылар мен сатушылардың өзара әрекеттері нәтижесіндегі сұраныс бағасы мен ұсыныс бағасын теңестіретін ортақ баға. **Тепе-теңдік көлем** – сатып алушылар мен сатушылардың өзара әрекеттері нәтижесінде сұраныс көлемі мен ұсыныс көлемін теңестіретін ортақ сату және сатып алу көлемі.

Сұраныс пен ұсыныстың өзара әсерлесуін сипаттайтын нарықтық тепе-теңдікті төмендегі сурет сипаттайды.



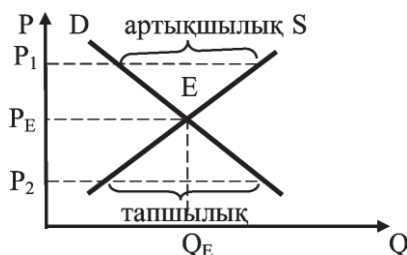
5.5-сурет. Нарықтық тепе-теңдік

Суреттен көріп отырғанымыздай, E нүктесінде нарықтық тепе-теңдік орнайды. Мұндағы, P_E – тепе-теңдік баға, ал Q_E – тепе-теңдік көлем болып табылады. Нарықтық тепе-теңдік кезінде экономикалық субъектілер өз мақсаттарына жетеді, сатып алушылар да, сатушылар да ұтады, яғни тұтынушы өз қажеттіліктерін толық қанағаттандырады, ал фирмалар пайдасын мейлінше арттырады.

Алайда, нарық әрдайым өзінің тепе-теңдік жағдайынан ауытқып отырады, бұл қазіргі тәжірибеде нарықтық тепе-теңдіктің әрқашанда орындала бермейтіндігін білдіреді. Нарықтық тепе-теңдіктің ауытқуының екі түрі орын алады:

1. **Артықшылық** – нарықтық баға тепе-теңдік бағадан жоғары болғанда ұсыныс көлемінің сұраныс көлемінен артып кетуі.

2. **Тапшылық** – нарықтық баға тепе-теңдік бағадан төмен болғанда сұраныс көлемінің ұсыныс көлемінен артып кетуі. Осыларды төмендегі сурет арқылы сипаттауға болады.



5.5-сурет. Нарықтық тепе-теңдік

Егер P_1 нарықтық бағасы тепе-теңдік бағадан жоғары болса, онда тауарлардың артықшылығы орын алады. Ал егер P_2 нарықтық бағасы тепе-теңдік бағадан төмен болса, онда тауарлардың тапшылығы орыналады.

Баға механизмі арқылы бұл екі құбылысты жоюға болады. Біріншіден, тауар артықшылығынан құтылу үшін сатушылар бағаны төмендетіп сату көлемін қысқартады, бағаның төмендеуі сатушылар үшін тиімсіз, ал сатып алушылар үшін тиімді. Олай болса, артық қалған тауарларды төмен бағамен тезірек сатып жіберу үшін сатушылар арасында бәсекелестік туындайды. Екіншіден, тауар тапшылығынан құтылу үшін сатушылар бағаны көтеріп сату көлемін ұлғайтады, бағаның көтерілуі сатушылар үшін тиімді, ал сатып алушылар үшін тиімсіз. Олай болса, тапшы тауарларды жоғары бағамен тезірек сатып алу мақсатында сатып алушылар арасында бәсекелестік туындайды.

4. Икемділік ұғымы. Сұраныс пен ұсыныс икемділігі

Экономикалық субъектілердің бағаның және табыстың өзгеруіне деген мүмкін реакцияларын зерттеуде икемділік теориясы маңыздырөл атқарады.

Икемділік – бір айнымалы өлшемнің өзгеруіне байланысты екінші бір айнымалы өлшемнің өзгеріске ұшырау реакциясының дәрежесі. Икемділіктің сандық мәнін есептеу үшін икемділіктің коэффициенті қолданылады. **Икемділік коэффициенті** бір айнымалының 1 пайызға өзгеруі нәтижесінде екінші бір айнымалының соған байланысты қанша пайызға өзгередінін көрсететін сандық көрсеткіш болып табылады. Икемділіктің мәні нөлден

шексіздікке дейін өзгеріп отырады. Икемділік сұранысқа да, ұсынысқа да әсер етеді. Сұранысикемділігінің үш түрі болады:

1. Сұраныстың баға бойынша икемділігі – тауар бағасының бір пайызға өзгергендегі сұраныс көлемінің салыстырмалы өзгеру реакциясының сезімталдылығын сипаттайтын көрсеткіштік коэффициент. Тәжірибелік мәні жағынан, икемділіктің абсолюттік шамалары емес салыстырмалы шамалары ғана маңызды болып табылады. Бұл айтпаса да түсінікті. Мысалы, біз «сникерстің» бағасы 10 теңгеге өсті десек, онда оның өзгеруін байқамау мүмкін емес, өйткені ол тауар үшін бағаның осылай өсуі өте маңызды болыптабылады, сондықтан ол сұраныс көлемін айтарлықтай өзгертеді. Ал

«Вольво» автокөлігіне баға 10 теңгеге өсті десек, онда оның өзгеруі тұтынушының сұраныс көлеміне мүлдем әсер етпейді. Сондықтанд бағаның және сұраныс көлемінің өзгеруі салыстырмалы шамадамынадай формуламен беріледі:

$$E^D = \frac{\Delta Q\%}{\Delta P\%},$$

мұндағы, E^D – сұраныстың бағалық икемділігінің мәнін көрсететін коэффициент; $\Delta Q\%$ – сұраныс көлемінің салыстырмалы өзгеруі; $\Delta P\%$ – бағаның салыстырмалы өзгеруі.

Сұраныстың баға бойынша икемділігінің бес түрі бар:

1) Икемді сұраныс – бағаның өзгеруіне қарағанда сұраныс көлемінің көбірек өзгеруін көрсететін жағдай, бұл жерде икемділіктің мәні 1-ден жоғары болады, $E^D > 1$ (бұл сұраныс көлемінің бағаға қарағанда тез өсетіндігін немесе кемитіндігін білдіреді).

2) Икемсіз сұраныс – бағаның өзгеруіне қарағанда сұраныс көлемінің азырақ өзгеруін көрсететін жағдай, бұл жерде икемділіктің мәні 1-ден төмен болады, $E^D < 1$ (бұл сұраныс көлемінің бағаға қарағанда баяу өсетіндігін немесе кемитіндігін білдіреді).

3) Бірлік икемді сұраныс – бағаның және сұраныс көлемінің бір пропорцияда өзгеруін көрсететін жағдай, бұл жерде икемділіктің мәні 1-ге тең болады, $E^D = 1$ (бұл бағаның қанша пайызға өзгерсе, сұраныс көлемінің де сонша пайызға өзгеретіндігін білдіреді).

4) Абсолютті (өте) икемді сұраныс – бағаның өте аз өзгеруіне немесе мүлдем өзгермеуіне орай сұраныс көлемінің шексіз өзгеруін көрсететін жағдай, мұнда икемділіктің мәні шексіздікке ұмтылады, $E^D = \infty$.

5) Абсолютті (өте) икемсіз сұраныс – бағаның өзгеруі сұраныс көлемін мүлдем өзгерпейтінін немесе салыстырмалы өте аз өзгертетінін көрсететін жағдай, мұнда икемділіктің мәні нөлге тең болады, $E^D = 0$. Өте икемді және өте икемсіз сұраныстың түрлерін икемділіктің ең шеткі немесе сирек кездесетін жағдайлары деп атайды.

2. Сұраныстың қиылысқан (тоғыспалы) икемділігі – бір тауардың бағасының (X) пайыздық өзгеруіне байланысты сол тауарды алмастыратын немесе толықтыратын екінші бір тауарға

(Y) деген сұраныс көлемінің пайыздық өзгеру дәрежесін көрсететін коэффициент. Бұл икемділіктің коэффициенті мына формуламен беріледі:

мұндағы, E^D

$$E^D_{x,y} = \frac{\Delta Q_y\%}{\Delta P_x\%},$$

– сұраныстың қиылысқан икемділігінің мәнін көрсететін коэффициент; $\Delta Q_y\%$ – Y тауарына деген сұраныс көлемінің салыстырмалы өзгеруі; $\Delta P_x\%$ – X тауары бағасының салыстырмалы өзгеруі.

Егер қиылысқан икемділіктің мәні ($E^D > 0$) 0-ден үлкен немесе оң сан болса, онда бұл қарастырылып отырған X және Y тауарлары – бірін-бірі алмастырушы (субститут) тауарлар болып саналады (егерде, кофенің бағасы өсетін болса, онда оны алмастыратын шайға деген

сұраныс артады). Егер қиылысқан икемділіктің мәні ($E^D < 0$) 0-ден кіші немесе теріс сан болса, онда бұл қарастырылып отырған X және Y тауарлары – бірін-бірі толықтырушы (комплемент) тауарлар болып саналады (егер фотопенкаға баға өссе, онда оны толықтыратын фотоаппаратқа сұраныс көлемі төмендейді). Ал егер қиылысқан икемділіктің мәні ($E^D = 0$) 0-ге тең болса, онда бұл қарастырылып отырған X және Y тауарлары өзара тәуелсіз тауарлар деп саналады, яғни бұл екі тауардың арасында ешқандай байланыс жоқ деген сөз (мысалы, қаламға деген бағаның өсуі сүтке деген сұранысты өзгертпейді).

3. Сұраныстың табыс бойынша икемділігі – тұтынушы табысының пайыздық өзгеруіне байланысты тауарға деген сұраныс көлемінің пайыздық өзгеруін сипаттайтын сұраныстың сезімталдық дәрежесінің көрсеткіштік коэффициенті. Бұл икемділіктің коэффициенті мына формуламен беріледі:

$$E^D = \Delta Q\% / \Delta I\%,$$

мұндағы, E^D – сұраныстың қиылысқан икемділігінің мәнін көрсететін коэффициент; $\Delta Q\%$ – тауарға деген сұраныс көлемінің салыстырмалы өзгеруі; $\Delta I\%$ – тұтынушы табысының салыстырмалы өзгеруі. Әрине, бұл жерде табыс деңгейі сұранысқа әсер ететін маңызды факторлардың бірі болғандықтан, оның өзгеруінен тауарлардың әр типіне деген сұраныс әртүрлі жағдайда өзгеріп отырады. Егер табыстың пайыздық өзгеруі сұраныс көлемінің пайыздық өзгеруіне қарағанда кем болса, онда сұраныс табыс бойынша икемді (E^D

I

>1). Егер табыстың пайыздық өзгеруі сұраныс көлемінің өзгеруіне

қарағанда артық болса, онда сұраныс табыс бойынша икемсіз (E^D

<1) болып табылады. Мысалы, біріншіден, табыс өскенде кәдімгі (қалыпты) тауарларға да сұраныс артады және ол кемімелі оң тәуелділікпен сипатталады. Яғни уақыт өткен сайын табыстың өсуіне қарағанда бұл тауарларға сұраныс баяу қарқынмен өсіп отырады. Сондықтан кәдімгі тауарлар үшін сұраныстың табыс бойынша икемділігінің мәні нөлден үлкен және 1-ден кіші (оң) болады: $0 < E^D < 1$. Кәдімгі тауарлардың мысалына тамақ, киім-кешек, тұрмыстық тұтыну заттары жатады. Екіншіден, табыс өзгергенде бірінші қажеттіліктегі тауарлар үшін сұраныс өзгермейді және табыс бойынша сұраныс өте икемсіз (нөлдік мәнді) болып табылады: $E^D = 0$. Бірінші қажеттіліктегі тауарлардың мысалына тұз жатады. Үшіншіден, табыс өскен сайын қымбат бағалы заттарға (сапалы) немесе ұзақ пайдаланылатын тауарларға сұраныс тез қарқынмен өседі. Мұндай тауарларға деген табыс бойынша сұраныс икемділігінің мәні әрқашанда 1-ден үлкен (оң) болып келеді: $E^D > 1$. Қымбат бағалы заттарға асыл тастар, қымбат автокөліктер, антиквариат бұйымдары, яхталар, тұрғын үйлер, т.б. жатады. Төртіншіден, табыс өскенде қалыпты емес немесе сапасыз тауарға (арзан) сұраныс төмендей береді. Мұндай тауарларға деген табыс бойынша сұраныс икемділігінің мәні әрқашанда 0-ден кіші (теріс) болып келеді: $E^D < 0$.

Бұл тауарлар бағасы және сапасы төмен

жақын алмастырушылар болып табылады, яғни табыс өскенде тұтынушылар оның сапалы алмастырушыларын тұтына бастайды деген сөз. Сонымен, табыстың өзгеруіне байланысты осы аталған тауарларға деген сұраныс икемділіктерінің мәндерін график арқылы көрсете аламыз.

Ұсынысқа әсер ететін басты фактор баға болғандықтан, бұл жерде ұсыныстың бағалық икемділігі деген түрі қарастырылады. **Ұсыныстың баға бойынша икемділігі** – тауар бағасының бір пайызға өзгеруіне байланысты ұсыныс көлемінің салыстырмалы түрде қанша пайызға өзгеретінін және соған орай сезімталдық реакциясын көрсететін сандық коэффициент. Ұсыныстың бағаға икемділігінің көрсеткіштік мәні мына формуламен беріледі:

$$E^S = \frac{\Delta Q\%}{\Delta P\%},$$

мұндағы, E^S – ұсыныстың бағалық икемділігінің мәнін көрсететін коэффициент; $\Delta Q\%$ – ұсыныс көлемінің салыстырмалы өзгеруі; $\Delta P\%$ – тауар бағасының салыстырмалы өзгеруі.

Ұсыныстың баға бойынша икемділігінің де сұраныстікіндей негізгі 5 түрі бар:

1) **икемді ұсыныс** – бағаның өзгеруіне қарағанда ұсыныс көлемінің көбірек өзгеруін көрсететін жағдай (бұл ұсыныс көлемінің бағаға қарағанда тез өсетіндігін немесе кемитіндігін білдіреді), бұл икемділіктің коэффициенті бірден жоғары ($E^S > 1$);

2) **икемсіз ұсыныс** – бағаның өзгеруіне қарағанда ұсыныс көлемінің азырақ өзгеруін көрсететін жағдай (бұл ұсыныс көлемінің бағаға қарағанда баяу өсетіндігін немесе кемитіндігін білдіреді), бұл икемділіктің коэффициенті бірден төмен ($E^S < 1$);

3) **бірлік икемді ұсыныс** – бағаның да, ұсыныс көлемінің де бір пропорцияда немесе бірдей пайызға өзгеретінін көрсететін жағдай (бұл бағаның қанша пайызға өзгерсе, ұсыныс көлемінің де сонша пайызға өзгеретіндігін білдіреді), бұл икемділіктің коэффициенті 1-ге тең ($E^S = 1$);

4) **абсолютті (өте) икемді ұсыныс** – бағаның өте аз немесе мүлдем өзгермеуіне байланысты ұсыныс көлемінің шексіз өзгеруін көрсететін жағдай, мұнда икемділіктің мәні шексіздікке ұмтылады, $E^S = \infty$;

5) **абсолютті (өте) икемсіз ұсыныс** – бағаның өзгеруі ұсыныс көлемін мүлдем өзгерпейтінін немесе салыстырмалы өте аз өзгеретінін көрсететін жағдай, мұнда икемділіктің мәні нөлге тең болады, $E^S = 0$.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР-ның Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты», 2018 ж. 28 қаңтар.
2. Доғалов А. Н., Досмағанбетов Н. С. Микроэкономика: экономикалық мамандықтарға арналған оқулық / – 2-басылым, өңделген және толықтырылған. – Астана: Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2018. – 321 бет.
3. Жалпы экономикалық теория. Оқулық. Шеденов Ә. Қ., Сағындықов Е. Н., Жүнісов Б. А., Байжомартов Ү. С., Комягин Б. И. /Жалпы редакциясын басқарған Шеденов Ә. Қ. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2010. – 455 бет.
4. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.
5. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономикалық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.
6. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Адам Смиттің «көрінбейтін қол» қағидасын қалай түсінуге болады?
2. Нарықтың анықтамаларына сипаттама беріңіз?
3. Нарықтың негізгі элементтеріне не жатады?
4. Нарықтың атқаратын негізгі қызметтері қандай?
5. Нарықтың принциптері қандай?
6. Нарықтың әртүрлі жіктелу өлшемдеріне байланысты түрлері қандай?
7. Сұраныс және оған әсер ететін факторлар қандай?
8. Ұсыныс және оған әсер ететін факторлар қандай?
9. Икемділіктің түрлері қандай?

10. Икемділіктің тәжірибелік маңызы неде?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: Нарық туралы ұғымды оның элементтері, қызметтері, принциптері, түрлері арқылы кеңірек ашу. Нарықтық тепе-теңдікке жету тетіктерін қарастыру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Нарық: мәні, элементтері, жіктелімдері, қызметтері, принциптері;

Инфрақұрылым және нарықтық инфрақұрылым;

Сұраныс: мәні, заңы, факторлары, қисығы;

Ұсыныс: мәні, заңы, факторлары, қисығы;

Нарықтық тепе-теңдік: тепе-теңдік баға, тепе-теңдік көлем, тапшылық, артықшылық;

Икемділік: мәні, көрсеткіштері, түрлері.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).**

2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**

3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:**

Қазақстандағы нарықтық қатынастардың даму кезеңдері; Қазақстанда инфрақұрылым түрлерінің қазіргі даму жағдайы; Нарықтық тепе-теңдіктің негізгі үлгілері;

Тұтынушының таңдауы және оған әсер ететін факторлар; Пайдалылық және шекті пайдалылық теориясы; Икемділіктің тәжірибелік маңызы.

4. **Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):**

1) Нарықтың артықшылықтары мен кемшіліктері.

2) Қазақстандағы нарықтық қатынастардың даму кезеңдері мен бағыттары.

5. **Жаттығулар мен есептер:**

1) **Етке деген сұраныс функциясы келесідей көрсетілген:**

$Q_D = 30 - P$, мұнда Q_D – күніне сатып алынатын етке деген сұраныс көлемі (кг). ал P – 1 кг. еттің бағасы. Ұсыныс функциясы келесі теңдеумен берілген: $Q_S = 15 + 2P$, мұнда Q_S – күніне сатылатын еттің ұсыныс көлемі (кг).

Табу керек:

а) Еттің тепе-теңдік көлемі мен тепе-теңдік бағасын. График арқылы көрсетіңіз.

ә) Егер еттің бағасы 3 теңгеге дейін төмендесе, онда ет нарығында қандай жағдай орын алады?

2) а) тұз, ә) нан б) сабын, в) бриллиант, г) 8 Наурыз мерекесіне гүлдер, ғ) темекілер, д) «Camel» темекісі, е) көлік сияқты тауарларға сұраныстың баға бойынша икемділігінің қандай болатындығын түсіндіріңіз.

3) Тауарға деген сұраныс мына формуламен берілген: $Q_D = 30 - P$, ал ұсыныс мына теңдеумен берілген: $Q_S = 50 + 2P$.

Табу керек:

1. Тепе-теңдік көлемді және тепе-теңдік бағаны;

2. Осы нарықтық жағдайды график арқылы түсіндіріңіз.

4) **Нанға сұраныс пен ұсыныстың бағаға тәуелділігі төмендегі кестеде көрсетілген:**

P	50	40	30	20	10	теңгемен
QD	1	2	3	4	5	данамен

QS	5	4	3	2	1	данамен
----	---	---	---	---	---	---------

а) Нанға сұраныс пен ұсыныс қисықтарын салыңыз. Нан нарығындағы тепе-теңдік баға мен тепе-теңдік көлемді график арқылы анықтаңыз.

ә) Айталық, нарықта нанның бағасы 23 теңге болып бекітілді, олай болса, нарықта қандай жағдай орын алады, артықшылық па, әлде тапшылық па? Олардың көлемін анықтаңыз.

б) Айталық, нарықта нанның бағасы 43 теңге болып бекітілді, олай болса, нарықта қандай жағдай орын алады, артықшылық па, әлде тапшылық па? Олардың көлемін анықтаңыз.

в) Айталық, тұтынушының талғамы өзгерді, және ол нанды аз көлемде сатып алатын болды:

P	50	40	30	20	10	теңгемен
QD	0	1	2	3	4	данамен

Бірінші график арқылы сұраныс қисығының қалай жылжитын- дығын көрсетіңіз.

5) Төмендегі кестенің мәліметтеріне қарап, сұраныстың баға бойынша икемділігін және халықтың концертке билет сатып алудағы жалпы шығындарын, сонымен қатар сұраныстың баға бойынша икемділігі мен билет сатып алудың жалпы шығындары арасындағы байланысты көрсетіңіз.

Баға, долл.	Сұраныс көлемі, мың дана	Сұраныстың баға бойынша икемділігі	Билетке кеткен жалпы шығындар, мың долл.
22,5	10		
20,0	20		
15,0	40		
12,5	50		
10	60		
5,0	80		
2,5	90		
1,0	96		
0,0	100		

6. Тест тапсырмалары:

1. **Өндірушілер мен тұтынушылардың мүдделерін келістіріп отыратын құдырет не?**

A) Экономика B) Қор биржасы C) Баға D) Ақша E) Банк

2. **Тауардың баламалық құны былай өлшенеді:**

A) Берілген тауарды өндіру үшін кеткен ресурстар шығындарымен B) Баға индексімен

C) Берілген тауарды өндіру үшін кеткен ақша саныменен

D) Берілген тауарды өндіру үшін басқа тауар өндіруден бас тартуарқылы

E) Үнемделген ресурстар көмегімен

3. **Нарықтың негізгі артықшылықтары қандай?**

A) Қажетті мөлшерде және жоғары сапамен түрлі талаптарды қанағаттандыру қабілеттілігі

B) Бағаны төмендету мақсатында бәсекені дамыту C) Өзгеретін жағдайға икемділік пен бейімделу D) Ресурстарды тиімді орналастыру E) Аталғандардың барлығы дұрыс

4. **Өзіндік құн дегеніміз – бұл:**

A) Өткен еңбек шығыны

B) Өнім өндірудегі кәсіпорын шығынының ақшалай көрінісі C) Жаңа құн

D) Тірі еңбек шығыны

E) Қоғамдық еңбек шығыны

5. **Тұтынушылар өз қаржысын алдымен қай нарықта жұмсайды?**

- A) Еңбек B) Жер C) Капитал
- D) Тауарлар мен қызметтер E) Ақпарат

6. Нарықтың негізгі кемшіліктерін атаңыз:

- A) Қоғамдық проблемаларды шешпейді
- B) Қоғамның бай және кедей топтарына бөлінуінің күшеюі C) Іргелі зерттеулерді қамтамасыз етпейді

D) Бағаның тұрақтылығы мен табыстың алынуына кепілдік бермейді

E) Аталғандардың барлығы дұрыс

7. Төмендегілердің қайсысы нарықтың қызметіне жатпайды:

A) Ақпараттық B) Баға белгілеушілік C) Сынаушылық

D) Сауықтыру E) Реттеуші

8. Инфрақұрылым дегеніміз не?

A) Өндірістің қалыпты жұмыс істеуі үшін халыққа және фирмаларға қызмет көрсететін шаруашылық ұйымдар мен коммерциялық емес мекемелер жүйесі

B) Экономикалық, құқықтық, моральдық, және басқа да аспектілері бар экономикалық субъектілердің өзара күресі немесе бақталастығы

C) Негізінде сұраныс пен ұсыныс механизмі жататын өзін-өзі реттеуші жүйе

D) Игіліктермен, қызметтермен, өндіріс факторларымен жұмыс істейтін заңды және физикалық тұлғалардың құрылған жүйесі

E) Жарнама және тауардың сапасы арқылы жүргізілетін бәсекеніңбір түрі

9. А. Смит «көрінбейтін қол» деп нені түсінген:

A) Еркін бәсекені

B) Мемлекеттік реттеуді

C) Салық салудың принциптерін

D) Ақшаларды және олардың айналу шапшаңдығын

E) Адамдардың сана-сезімі мен ойлау қабілеттіліктерін

10. Нарықтық экономика теориясының негізін қалаушы кім?

A) Аристотель B) Томас Ман C) Роберт Оуэн

D) Адам Смит E) Карл Маркс

6. КАПИТАЛ: МӘНІ ЖӘНЕ НЫСАНДАРЫ. КӘСІПКЕРЛІК

Мақсаты: фирманың теориялық бағыттарын зерттеу және кәсіпкерлікті ұйымдастырудың негізгі нысандарын, сонымен қатар, Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуын қарастыру.

Сұрақтар:

1. Фирма немесе кәсіпорын: мәні және теориялық бағыттары;
2. Кәсіпкерлікті ұйымдастырудың негізгі формалары;
3. Кәсіпкерлік капитал. Толық айналым және ауыспалы айналым. Инвестициялар;
4. Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуы.

Фирма немесе кәсіпорын: мәні және теориялық бағыттары

Экономикалық теория мен тәжірибеде «фирма» ұғымы коммерциялық қызметпен айналысатын шаруашылық құрылымдардың атауын белгілеу үшін қолданылады. **Фирма** деп өзінің мүлктік жауапкершілігімен коммерциялық іс-әрекетті жүзеге асыруына мүмкіндік беретін белгілі бір мүлкі мен бекітілген құқықтары бар шаруашылық бірлікті айтады.

Экономикалық теорияда фирманың бірнеше теориялық бағыттары бар.

Фирманың неоклассикалық теориясы. Бұл теория бойынша *фирма өз пайдасын максималдауды көздейтін және қызметі өндірістік функциямен анықталатын*

технологиялық бірлік ретінде қарастырылады. Фирманың басты міндеті болып өндіріс шығындарын минималды деңгейге жеткізетін өндірісі ауқымы мен ресурстардың оңтайлы үйлесімділігін таба білу және өндірістің тиімділігін анықтау табылады. Фирманың неоклассикалық тұжырымдамасы нарықтың тиімділігін, ондағы ақпараттың толықтылығын, бағаның

автоматты реттеушілік рөлін, экономикалық субъектілердің ұтымды тәртіптерін, фирмалар көлемі мен шығындар деңгейінің бірдей болуын есепке алады. Алайда, бұл жерде фирманың ішкі ұйымдасушылық ерекшеліктері мен шешім қабылдаудың балама нұсқалары ескерілмейді. Сондықтан осы тұрғыда бұл теория тәжірибеде қатты сыналады. Сонымен қатар ол фирманың нақты экономикалық субъект ретіндегі шығу тегі, оның өзгерісінің себептері мен тетіктері туралы сұрақтарға жауап бере алмайды.

Фирманың институционалдық теориясы. Бұл теория бойынша *фирма нарықтық белгісіздік пен тәуекел жағдайында іс-әрекет жасайтын күрделі сатылы құрылым* болып табылады. Фирманың нарықтағы тәртібі ақпараттың толық еместігі жүйесінде қарастырылады және басты назарға фирма табиғатының және оның дамуының алуан түрлілігінің себептері туралы мәселелер алынады. Фирма табиғатын талдаудың негізіне нарықтық белгісіздік жағдайында келісімдерді жүзеге асыруда туындайтын трансакциондық шығындардың¹ орын алуы туралы алғышарттар қойылады. Фирма осындай шығындарды қысқарта отырып, нарықтық және әкімшіліктік жолдармен ресурстарды оңтайлы үйлестірудің неше түрлі әдістерін қолдана алуы тиіс. Нарықтық жол кезінде баға механизмі есепке алынады, ал әкімшіліктік жол кезінде баға механизмі ескерілмейді. Бұл жерде фирманың құрылымы ресурстарды нарықтық тұрғыдан үйлестірудің шығындары мен оларды әкімшіліктік басқару тұрғысынан бөлу шығындары арасындағы арақатынаспен анықталады. Нәтижесінде, фирманың өзі ресурстарды нарықтық әдіспен тиімді орналастырудың баламасы ретінде қарастырылады. Демек, нарық ресурстарды тиімді бөлудің жалғыз ғана әдісі деген белгісінен айырылады. Осындай бағыттың құндылығы фирманың қолданатын ресурсының ерекшелігіне байланысты дұрыс шешім қабылдауы нарықтың өзі қамтамасыз ете алмайтын өндірістік тиімді әдісті ұйымдастыра алу қабілеттілігін түсіндіруден анық көрінеді. Сондықтан фирманың пайда табудағы табиғаты трансакциондық және басқарушылық шығындарды салыстырудан ғана емес, оның ерекше ресурстарды қолдана алу қабілетіне де тәуелді болып табылады.

Фирма туралы аталған теориялардың ерекшеліктеріне қарамастан, олар пайда табу мақсатында ресурстарды тиімді бөлу тұрғысынан фирма қызметінің мәселелерін шешуді қарастырады. Басты айырмашылығы, бірінші жағдайда, фирманың өндірістік жағына көңіл бөлініп, нарықтың өзін-өзі реттейтін механизм ретінде қарастырылуы – бұл **фирманың өндірістік теориясы**, ал екінші жағдайда, фирманың өмір сүруі нарықтың жетілмегендігімен байланыстырылады және фирма қызметінің ұйымдастырушылық жағына көңіл бөлінуі қарастырылады – бұл **фирманың келісімдік теориясы**.

Сонымен, фирма ресурстар иелерінің арасындағы қатынастар жиынтығы ретіндегі күрделі иерархиялық ұйым болып табылады.

Фирма – бұл пайданы максималдау мақсатында өндіріс шығындарын төмендету қағидасы тұрғысынан өз қызметін жүзеге асыратын өндірістік бірлік.

Кәсіпкерлікті ұйымдастырудың негізгі формалары **Кәсіпкерлік** адам қызметінің ерекше саласы және ол еңбектің

басқа түрлерінен оқшауланып тұрады. «**КӘСІПКЕРЛІК**» терминін алғашқы рет ағылшын экономисі Ричард Кантильон енгізді. Кәсіпкерлік ұғымына ол нарықтық тәуекелділік жағдайында табыс алу мақсатымен өндірісті ұйымдастырудағы адам белсенділігін жатқызды. **Кәсіпкерлік** дегеніміз – бұл азаматтар мен бірлестіктердің мүліктік жауапкершілік пен тәуекел ету негізінде іске асырылатын, жоғары табыс алуға бағытталған шығармашылық, дербес іс-әрекеттері.

Кәсіпкерліктің негізгі белгілері:

- шаруашылық субъектілерінің дербестігі және тәуелсіздігі;
- экономикалық мүдделілігі;
- шаруашылық тәуекел етуі және жауапкершілігі;
- белсенді ізденуі;
- жаңашылдығы.

Кәсіпкерліктің субъектілері: мемлекет, жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, серіктестіктер, арендалық ұжымдар, акционерлік қоғамдар, шаруашылық ассоциациялары, әртүрлі бірлестіктер.

Кәсіпкерліктің объектілері: шаруашылық қызметтің кез келген түрлері, коммерциялық делдалдық, инновациялық, кеңес беру іс- әрекеттері, құнды қағаздармен операциялар.

Кәсіпкерліктің негізгі атқаратын қызметтері:

1. *Новаторлық қызметі.* Әрбір кәсіпкер өзінің мақсатына жету үшін кәсіпкерлікті ұйымдастырудың жаңа формаларын, жаңа технологияларды қолдануға мүдделі болады. Бұл қызмет өнімнің бәсекеге қабілеттілігін және сапасы туралы мәселелерді шешеді.

2. *Ұйымдастыру қызметі.* Әрбір кәсіпкер минималды шығын жұмсау және максималды пайда табу мақсатымен ең тиімді өндірісті таңдайды. Өндірісті ұйымдастыру кезінде кәсіпкер жер, еңбек, капитал ресурстарын бір үдеріске біріктіреді.

3. *Басқару қызметі.* Әрбір кәсіпкер шаруашылықты жүргізуде негізгі шешімдерді қабылдау инициативасын өз жауапкершілігіне алады: кадр мәселесі, өнімді сатып өткізу, банк жүйесімен байланысты мәселелерді шешеді.

4. *Тәуекелге бару қызметі.* Әрбір кәсіпкер тәуекелге бару үшін істелетін істің айқындылығын талдап, қорытындысында не болатынын білген жөн. Кәсіпкер тек қана өз уақыты, еңбегін, іс қабілеттілігін тәуекелге салмайды, сонымен бірге өндіріске кеткен өзінің серіктестіктерінің немесе акционерлерінің қаржыларын тәуекелге салады.

Кәсіпкерліктің экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлары. Кәсіпкерлікпен айналысу барысында экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлар ескерілуі қажет.

1. **Экономикалық жағдайлар:** Нарыққа тауар, қызметтер ұсыну, тауарлардың, қызметтердің алуан түрлері, тұтынушылардағы ақша- қаражат көлемі, яғни олардың сатып алу қабілеттілігі, жұмыс орнының және жұмыс күшінің артық-кемдігі, еңбек ақы қорының артық-кемдігі, қарыз беретін мекемелердің ақша ресурстары болуы керек.

2. **Әлеуметтік жағдайлар.** Кәсіпкерлікті ұйымдастыру, қалып- тастыру үшін тұтынушыларда тауар сатып аларлық қаражаты болуы, олардың тауарға, қызметке деген талғамы, төлем қабілеттілігі бар сұранысы болуы. Әлеуметтік жағдай әрбір адамның жұмыс орнындағы жағдайы, еңбек ақы мөлшерімен байланысты. Әрбір кәсіпкер денсаулық сақтау, жұмыс орнын жасақтау, еңбек ақы мөлшерін қадағалау сияқты әлеуметтік мәселелерге белсенді араласып, жағдай жасауы тиіс.

3. **Құқықтық жағдайлар.** Кәсіпкерлікті реттейтін заңдар және нормативтік- құқықтық жағдайлардың болуы: Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, салық туралы заңдар, кәсіпкерлерді қорғайтын заңдар, шағын және орта бизнесті қолдайтын органдар, меншікке құқықтық заңдар.

Кәсіпкерліктің түрлері және ұйымдастыру формалары.

Кәсіпкерліктің түрлеріне өндірістік, коммерциялық, қаржылық, кеңес беру, сақтандыру, делдалдық кәсіпкерлік жатады.

- **Өндірістік кәсіпкерлік** – бұл тауар өндірумен және қызмет көрсетумен байланысты кәсіпкерлік.

- **Коммерциялық кәсіпкерлік** – бұл өнім өндірумен байланысты емес тауарлар мен қызметтерді қайта сату бойынша операцияларды жүргізумен ерекшеленетін кәсіпкерлік. Коммерциялық кәсіпкерліктің іс өрісі тауар биржалары мен сауда мекемелері.

- **Қаржылық кәсіпкерлік** – бұл сату, сатып алу объектісі ақша, валюта, құнды қағаздар болып табылатын коммерциялық кәсіпкерліктің түрі. Қаржылық кәсіпкерлікке

коммерциялық банктер және қор биржалары жатады.

• **Кеңес беру кәсіпкерлігі** – бұл нарыққа бағытталу туралы қаржылық шаруашылық талдауды жасауға, басқару мәселелері жөнінде көмектер көрсетумен айналысатын кәсіпкерлік.

• **Сақтандыру кәсіпкерлігі** – бұл белгілі бір жағдайларды сақтандырудан сақтандыру төлемін алу нәтижесінде пайда болатын қаржылық кәсіпкерліктің түрі.

• **Делдалдық кәсіпкерлік** – бұл белгілі бір мәмілеге мүдделі тараптарды біріктіретін кәсіпкерлік.

Кәсіпкерліктің ұйымдастыру формаларына ұйымдық-құқықтық және ұйымдық-экономикалық кәсіпкерліктер жатады.

Ұйымдық-құқықтық кәсіпкерлік жеке кәсіпкерлік, серіктестік, акционерлік қоғамды біріктіреді.

Жеке кәсіпкерлік – бұл бір адамның немесе бір жанұяның кәсіпкерлікпен айналысуы.

Серіктестік – бұл екі немесе одан да көп адамдардың капитал салымдары (үлестері) негізінде құрылған табыс алуға бағытталған іс-әрекеті. Серіктестіктің түрлері:

1. *Толық серіктестік.* Мүшелері өз мүліктері шеңберінде жауапкершілікке ие болады.

2. *Коммандиттік серіктестік.* Мүшелері аралас жауапкершілікке ие болады, яғни біреуі толық мүлікпен, ал екіншісі салынған капиталы негізінде жауап береді.

3. *Жауапкершілігі шектеулі серіктестік.* Мүшелері тек қана салынған капиталы негізінде тәуекелге барады және жауап береді.

Акционерлік қоғам – бұл жарғылық капиталы белгілі бір үлестерге (акцияларға) бөлінген, заңды тұлға құқығы бар кәсіпорын. Акционерлік қоғам ашық және жабық болып екіге бөлінеді. Ашық акционерлік қоғам өз акцияларын ашық сатуға және басылымдарда акциялардың құнын жариялауға құқылы. Жабық акционерлік қоғамда

акциялары құрылтайшылары арасында сатылатын, акциялардың құны басылымдарда жарияланбайтын акционерлік қоғамның түрі.

Ұйымдық-экономикалық кәсіпкерлік формалары:

1. *Концерн* – көп салалы іс-әрекетпен ерекшеленетін өнеркәсіп саласындағы корпорацияның кең тараған формасы.

2. *Ассоциация* – экономикалық дербес кәсіпорындардың ерікті бірлестігі. Ассоциацияның негізгі мақсаты ғылыми-техникалық, өндірістік, экономикалық және әлеуметтік міндеттерді бірігіп шешу.

3. *Консорциум* – ірі қаржы операцияларын істеу үшін біріккен кәсіпкерлердің бірлестігі.

4. *Синдикат* – бір саланың кәсіпкерлерін тауар сатуға біріктіру.

5. *Картель* – тауар, қызмет көрсету бағасы, нарық аудандарын бөлу, өндіріс мөлшері, патент айырбастау жөнінде келісім.

6. *Трест* – белгілі бір тауарды өндіру бойынша белгілі бір түрдегі монополистік бірлестік.

Кәсіпкерлік капитал. Толық айналым және ауыспалы айналым. Инвестициялар

Кәсіпкерліктің кез келген түрінде кәсіпкер әрдайым капитал жұмсап өзіне тезірек пайда табуға ұмтылады. Бұл үшін кәсіпкер өндірісті үзбей жалғастырып, ұдайы өндіріс үдерісін жүзеге асырады. Ұдайы өндірістің үздіксіздігі өнеркәсіптік капиталды пайдалану негізінде жүреді. Ұдайы өндірістік үдерісті, осыған қатысатын өнеркәсіптік капиталдың функционалдық формаларының өзгеруі тұрғысынан қарасақ, оны

$A - T \dots \Theta \dots T' - A'$

түрінде сипаттауға болады.

Бұл ұдайы өндірістік үдерістің формуласы. Ол мынадай заңды сатылардан құралады:

A – T ...

Өндіріс факторлары нарығында тауар формасын алған өндіріс факторларына *ақша капиталы* жұмсалады.

Сөйтіп, осы ақша капиталы *өндіргіш капиталға* айналады. Бұл капиталдың қызметі болып өндіріске жағдайлар жасау табылады:

... O ...

Өндіріс үдерісінде өндіргіш капитал *тауарлық капиталға* айналады және ол үстеме құн (қосымша пайда) өндіру қызметін атқарады:

... T' – A'

Дайын тауарларға сіңген үстеме құн, оны нарықта өткізгеннен соң кәсіпкердің қарамағына пайда ретінде түседі. Бұл сатыда тауарлық капитал тағы да жаңадан ақша капиталына айналады. Тауарлық капиталдың қызметі – үстеме құнды жасау және сату.

Капиталдың бір формадан екінші формаға айналатын қозғалысын **капиталдың ауыспалы айналымы** деп атайды. Капиталдың ауыспалы айналымы қосымша пайда табуды көздейді:

d = A' – A.

Мұнда, A – бастапқы жұмсалған капитал; d – үстеме құн. Өндіріске құйылған бастапқы капиталдың барлық қозғалысының түгелдей бір цикл бойы айналып шығуын **капиталдың толық айналымы** деп атайды.

Капиталдың толық айналымы мен ауыспалы айналымы бір-біріне сәйкес келмейді. Ауыспалы айналымның әрқайсысының нәтижесінде кәсіпкерге ақшалай формада бастапқы капиталдың тек бір бөлшегі ғана қайтып келеді, барлық капиталдық құн өз иесіне тек өзінің бастапқы ақшалай формасында толық қайтып түскенде ғана капитал толық айналым жасайды.

Капиталдың осындай түрлерінің айналымы әрқашанда бірдей жүрмейді. Капитал құнының айналымдағы әрқилы қызметтеріне байланысты капитал негізгі және айналмалы болып бөлінеді.

Негізгі капитал – бұл өндірістік үдеріске толық қатысатын, бірақ өзінің құнын дайын өнімге бірте-бірте ауыстыратын және меншік иесіне ақшалай формада біртіндеп қайтып оралатын капитал. Негізгі капиталға құрал-жабдықтар, саймандар, машиналар, станоктар, өндірістік ғимараттар, құрылыстардың түрлері және тағы басқалары жатады.

Айналмалы капитал – бұл өндіргіш капиталдың бір бөлігі болып табылатын, өзінің құнын дайын өнімге бірден ауыстыратын және әрбір ауыспалы айналым актісінің соңында ақшалай формада тұтас қайтатын капитал. Айналмалы капиталға шикізат, отын, материалдар, басқалары жатады.

Негізгі капитал айналмалы капиталға қарағанда материалдық (физикалық) және моральдік (сапалық) тозуға ұшырайды.

Материалдық тозу – бұл негізгі капитал элементтерінің физикалық тұрғыдан қызмет етуге жарамсыз болып қалып өздерінің тұтыну құнын жоғалтуы.

Негізгі капитал материалдық тозуға мынадай жағдайларда ұшырайды:

- жұмыс уақытында капиталдың қызмет ету үдерісінде;
- табиғат күштерінің әсерінен жұмыссыз қалған кезеңде. Материалдық

тозудың екі жағы болады:

- техникалық-өндірістік – тұтыну құнының жойылуы;
- құндық – құнның жаңа өнімге көшуі.

Моральдік тозу – бұл негізгі капитал, еңбек құралдары құнының төмендеуі нәтижесінде немесе олардың өнімділігінен жоғары сапалы еңбек құралдарының пайда болуына байланысты құн бағалылығының жойылуы.

Моральдік тозудың екі түрі болады:

- еңбек өнімділігінің өсуіне сәйкес берілген еңбек құралдары арзандау, аз құнмен ұдайы өндіріледі;
- құны бұрынғыдай машиналар өндіріледі, бірақ техникалық жағынан

жетілдірілуі, өнімділігі мен рентабельділігі (тиімділігі) жоғары болады.

Аталған екі жағдайда да негізгі капитал тозуға ұшырайды, құны төмендейді, өйткені еңбек құралдарының бағасы олардың пайдалылығымен есептеледі. Мұндай жағдайлар амортизациялық қор құруды талап етеді. **Амортизациялық қор** – бұл негізгі капитал қорының қаражаты жыл сайын жасалып және жиналып отыратын амортизациялық жарналар. Амортизациялық қордың қаражаттары ескірген құрал-жабдықтарды толық алмастыруға, жабдықтарды жөндеуге, жетілдіруге, сондай-ақ қосымша машиналар, станоктар және басқа да құралдарды сатып алуға пайдаланылады. Демек, амортизациялық қор өндірісті ұлғайту үшін қолданылады, капитал қорлануының қосымша көзі ретінде қызмет етеді.

Өндіргіш капиталдың, яғни негізгі капитал мен айналмалы капиталдың қызмет ету сапасы мен тиімділігін бірқатар көрсеткіштеранықтайды.

Негізгі капитал қорының көрсеткіштері:

1. Қор қайтарымдылығы. Негізгі капитал қорының мың теңге құнына қанша өнім келетіндігін сипаттайды және ол бір жыл ішінде өндірілген дайын тауар құнының негізгі капитал қорының орташа жылдық құнына қатынасы ретінде анықталады:

$$K_{\text{Қ}} = T_{\Theta} / K_{\text{О}} .$$

Мұнда, T_{Θ} – теңгемен есептегенде бір жыл ішінде өндірілген таза өнімнің тауарлы немесе атаулы құны; $K_{\text{О}}$ – теңгемен есептегенде негізгі капитал қорының орташа жылдық құны.

Мысалы: Кәсіпорын жыл бойы шығарылған өнімнің жалпы көлемінің (T_{Θ}) 198 мың теңгеге өндірді. Осы мезгілде негізгі қордың орташа жылдық құны ($K_{\text{О}}$) 180 мың теңгені құрады. Қор қайтарымдылығы көрсеткіші қаншаға тең?

Шешімі: $198 \text{ мың} / 180 \text{ мың} = 1,10$ теңге.

2. Қор сиымдылығы. Қор қайтарымдылығы шамасына кері көрсеткіш болып табылады және ол негізгі капитал қорының бір өнім өлшеміне шаққандағы құнымен анықталады (теңгемен есептегенде):

$$K_{\text{С}} = K_{\text{О}} / T_{\Theta} .$$

Мысалы: Кәсіпорын жыл бойы шығарылған өнімнің жалпы көлемін (T_{Θ}) 198 мың теңгеге өндірді. Осы мезгілде негізгі қордың орташа жылдық құны ($K_{\text{О}}$) 180 мың теңгені құрады. Қор сиымдылығы қаншаға тең?

Шешімі: $180 \text{ мың} / 198 \text{ мың} = 0,91$ теңге.

3. Қормен қарулану ($K_{\text{Қ}}$) – бұл көрсеткіш ақшалай немесе ақшалай емес бірлік деңгейіндегі негізгі өндіріс қорларымен жабдықталу дәрежесі. Оны негізгі өндірістік қор құнының көлемін, орташа жылдық өнеркәсіп өндірісінде істейтін жұмысшылар санына қатынасы арқылы анықтайды.

$$K_{\text{Қ}} = K_{\text{О}} / Ж_{\text{С}} .$$

Мысалы: Кәсіпорында негізгі капитал қорының орташа жылдық құны 180 мың теңгені құрайды, ал орта тізімдегі өнеркәсіптік өндіріс жұмысшыларының саны 600 адам болды. Қормен қарулану көрсеткіші қаншаға тең?

Шешімі: $180 \text{ мың} / 600 = 300$ мың теңге.

Айналмалы капиталдың көрсеткіштері:

1. Айналмалы капитал қаражатының айналу коэффициенті:

$$K_{\text{айналым}} = \Theta / K .$$

Мұнда, Θ – белгілі бір кезеңдегі өнімнің сатылу құны (сатудан түскен түсім); K – сол кезеңдегі айналмалы капитал қаражатының орташа қалдығы.

Егер сатудан түскен түсім бір жылда 200 млн. теңгені құраса, ал айналым қаражатының орташа қалдығы 40 млн. теңге болса, онда айналу коэффициенті 5-ке тең болады:

$$K_{\text{айналым}} = 200 / 40 = 5 .$$

Демек, бір жылдағы айналым қаражатына салынған әр теңге 5 рет айналысқа түскен.

2. Айналым қаражатын бекіту коэффициенті:

$$K_{\text{бекіту}} = 1 / K_{\text{айналым}} \cdot$$

Келтірілген мысал бойынша:

$$K_{\text{бекіту}} = 40 / 200 = 0,20.$$

Бұл тауарды сатқаннан кейінгі түсімнің 1 теңгесіне шаққандағы айналым қаражатының орташа қалдық сомасын анықтайды, мысал бойынша ол 20 тиынға тең.

3. Материал қайтарымдылығы:

$$M_{\text{қ}} = \text{Өндіріс} / M$$

Мұнда, Өндіріс – өндіріс көлемі; M – шикізат, отын, энергия, т.б.

4. Материал сыйымдылығы:

$$M_{\text{с}} = M / \text{Өндіріс}.$$

Бұл көрсеткіш материал қайтарымдылығы шамасына кері көрсеткіш болып табылады.

Кез келген кәсіпкер үшін өз капиталының үнемі қорланып отыруы өте маңызды болып табылады. Капиталдың қорлануы екі түрде жүзеге асады:

- 1) **капиталдың шоғырлануы** – бұл үстеме күн есебінен капиталмөлшерінің өсуі;
- 2) **капиталдың орталықтануы** – бұл капиталдың бірнеше жолмен ірілену үдерісі.

Өндірістік тәжірибеде капиталдың қорлануы өндіріске инвестиция (күрделі қаржы) тартумен жүзеге асырылады. **Инвестиция** – бұл кәсіпкердің ұзақ мерзімді кезеңде пайда табу мақсатында негізгі капиталға, жаңа құрылысқа, құрал-жабдықтарға, кәсіпорынның өндірістік ауқымын ұлғайтуға, өндірісті техникалық қайта жабдық- тауға, тұрғын үйге күрделі қаржы құюы.

Инвестицияның қайнар көздеріне өнеркәсіптік кәсіпорындардың пайдалары, ірі банктердің еркін ақша қорлары, тұрғындардың жинаған ақшалары, мемлекеттің ақшалай қоры жатады. Ал инвестиция салудың артықшылықтарына жұмыссыздықтың жойылуын, ұлттық табыстың ұлғаюын, өндіріске қосымша жұмыс күшін тартуды жатқызады. Инвестицияның тиімділігін анықтау үшін өндіріске салынған күрделі қаржыны күтілетін нәтижемен салыстыру қажет.

Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуы

Шағын және орта кәсіпкерліктің қазіргі жағдайы. Қазақстан Республикасы статистика Агенттігінің (ҚРСА) мәліметтері бойынша шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК) субъектілерінің ЖІӨ-ге қосқан үлесі 2019 жылы 19%-ға жетті. Бұл төмен көрсеткіш болып табылады. Сондықтан мемлекет 2020 жылға ШОК-ң ЖІӨ-гі үлесін шамамен 40%-ға дейін арттыру міндетін айқындап отыр. Дамыған елдермен салыстырғанда (мәселен, Германияда – 57%, Ұлыбританияда – 52%, АҚШ-та – 52%, Францияда – 50%) отандық ШОК-ң ЖІӨ-гі үлесінің тым төмен болуы сол үлестің үлкен бөлігін ірі бизнестің жасайтындығымен (мұнай-газ және тау-кен секторларында қамтылған 7% ірі бизнес ЖІӨ-нің 75%-дан астамын өндіреді) түсіндіріледі. Бұл жағдай отандық бизнес құрылымының көп бөлігінің шикізат салаларында шоғырланғандығын айғақтайды.

ҚРСА деректеріне сүйенсек, 2019 жылдың 1 шілдесіне сәйкес тіркелген ШОК субъектілерінің саны 1 493 044 бірлікті құрады, соның ішінде, шағын бизнестің кәсіпорындары – 239 931 (16%), жеке кәсіпкерлер – 1 061 464 (71%) және шаруа (фермерлік) қожалықтары –

191 649 (13%) болды.

Республика бойынша 2019 жылдың 1 тамызына сәйкес, ШОК-те жұмыспен қамтылғандардың саны 2 582 278 адамды құрады, соның ішінде, шағын бизнестің заңды тұлғалары 601 141 адам, орта бизнестің заңды тұлғалары 696 241 адам, жеке кәсіпкерлер 931 793 адам, шаруа қожалықтары 353 103 адам болды. Ал экономикалық белсенді халықтан (8 774 638 адам) ШОК-те қамтылғандардың үлесі 30,4%-ды құрады. Сонымен қатар, осы уақыт аралығында ШОК субъектілерінің шығарған өнім көлемі 4 849 869 млн. теңгеге жетті.

Қазақстанның халықаралық рейтингтердегі көрсеткіштері. Дүниежүзілік банктің Doing Business рейтингінде елдің бизнес- ахуалы 2014 жылы 64 орынды, 2015 жылы 63 орынды, 2016 жылы 58 орынды, 2017 жылы 47 орынды иеленді. Бұдан басқа, Қазақстан 2016 жылы кәсіпкерлік қызметпен айналысу үшін қолайлы жағдайлар жасауда ең жақсы нәтижелерге жету бойынша 10 елдің ішінен 1-орынға шықты.

Doing Business рейтингінде 2017 жылы бизнесті ашу, меншікті тіркеу, инвесторларды қорғау, салық салу, келісімдерді орындау және кәсіпорындарды жою сияқты маңызды салалар бойынша Қазақстан алдыңғы 50 елдің қатарынан табылды.

ШОК субъектілерін қаржылық қолдау шаралары. Кәсіпкерлікті дамыту комитеті «Даму» Қорымен бірге «Бизнестің жол картасы – 2020» Мемлекеттік Бағдарламасын (әрі қарай – Бағдарлама) жүзеге асырып жатыр. Бағдарламаның мақсаты болып шикізаттық емес секторларда аймақтық кәсіпкерлікті тұрақты және теңгерімді дамыту, сонымен қатар іс жүзіндегі жұмыс орындарын сақтау және тұрақты жаңа жұмыс орындарын ашу табылады.

Бағдарламаны жүзеге асыру барысында жалпы сомасы 350 456,9 млн. теңгеге 1 112 жоба субсидияландырылды. Жобалардың басым бөлігі мына салаларда орын алды, яғни агроөнеркәсіптік кешен – 265 жоба, көлік пен қоймалау – 223 жоба, жеңіл өнеркәсіп пен жиһаз өндірісі – 160 жоба.

2018 жылдан бастап Бағдарламаға төмендегідей қаржы құралдары енгізілді:

1. Несиелендіруді кепілдендірудің жаңа жүйесі, бұл кәсіпкерлердің несиелену ресурстарына деген қол жетімділігін жақсарту мақсатында әзірленді.

2. Жаңашылдығымен ерекшеленген жаңа бизнес-идеяларды жүзеге асырушы өз ісін енді бастаушы кәсіпкерлерді қолдау.

«Жұмыспен қамту – 2020» Мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде шағын несиелерді беру және оқыту бағдарламаларын жүргізу арқылы ауылдық жерлердегі кәсіпкерлікті дамытуға қолдау көрсету шаралары да жүзеге асырылады. Бұл Бағдарламаға қатысушыларға 2017 жылы микрокредиттік ұйымдар арқылы 3 569 млн. теңге көлемінде шағын несиелер берілді. Жалпы алғанда, Бағдарламаның 1 435 қатысушысы несиелену ресурстарымен қамтамасыз етілді. Шағын несиенің орташа көлемі 1 862 мың теңгені құрады.

ШОК субъектілерін қаржылық емес қолдау шаралары. Қазіргі уақытта «Бизнестің жол картасы – 2020» Мемлекеттік Бағдарламасы

«Кәсіпкерліктің әлеуетін күшейту» деген бағытын жүзеге асырып жатыр. Бұл бағыт шеңберінде ШОК-ті мемлекеттік қолдау өз ісін жаңа бастаушы кәсіпкерлерді қолдаудан (старт-ап жобалар), іс жүзіндегі бизнесті сервистік қолдаудан, ШОК-ті топ-менеджментке үйретуден,

«Іскерлік байланыстар» жобасын жүзеге асырудан тұрады.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 2021 ж. 17 қаңтар.

2. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2018 ж. 14 желтоқсан.

3. ҚР-ның Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты», 2018 ж. 28 қаңтар.

4. Жалпы экономикалық теория. Оқулық. Шеденов Ө. Қ., Сағындықов Е. Н., Жүнісов Б. А., Байжомартов Ү. С., Комягин Б. И. /Жалпы редакциясын басқарған Шеденов Ө. Қ. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2010. – 455 бет.

5. Экономикалық теория негіздері: оқулық / Я.Әубәкіров, К.Нәрібаев, М.Ескалиев және т.б.- Алматы: Эверо, 2017.- 478 б.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Фирма мен кәсіпорынның арасында қандай айырмашылық бар?
2. Фирманың теориялық бағыттары қандай?
3. Кәсіпкерлік пен бизнестің арасында қандай айырмашылық бар?

4. Кәсіпкерлікті ұйымдастырудың құқықтық түрлері қандай?
5. Кәсіпкерлікті ұйымдастырудың экономикалық түрлері қандай?
6. Кәсіпкерлік капиталдың түрлері қандай?
7. Капитал айналымының сатылары қандай?
8. Тозудың қандай түрлері бар?
9. Инвестициялардың түрлері қандай?
10. Кәсіпкерліктің Қазақстандағы даму бағыттары қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: фирма және кәсіпкерлік ұғымдарын, Қазақстандағы кәсіпкерліктің қазіргі даму жағдайларын талқылау. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Фирма теориясы және оның негізгі бағыттары;
 Кәсіпкерліктің ұйымдық-құқықтық және ұйымдық-эконо-микалық нысандары;
 Капитал айналымы. Толық айналым және ауыспалы айналым. Инвестициялар;
 Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуы.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).**
2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**
3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:**

Фирма теориясы және оның үлгілері;
 Қазақстандағы шағын және орта бизнестің қазіргі жағдайы мен дамуы;
 Инвестиция және оның түрлері; Инновация және оның түрлері;
 Қазақстанда шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау шаралары.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Франчайзинг және венчурлік бизнес.
- 2) Кәсіпкерлік тәуекел және оның түрлері.

5. Есептер:

1. Акционерлік қоғамның (АҚ) инвестициялық қоржынында келесі акциялар бар. А серіктестігінде – 3 акция, В серіктестігінде – 2 акция және С серіктестігінде – 5 акция бар, бәрі бірдей курстық құндылықта. Инвестициялық қоржынның құны қалай өзгереді, егер А серіктестігінде акция курсы 18%-ға, В серіктестігінде – 16%-ға көбейсе және С серіктестігінде – 15%-ға төмендесе?

2. Фирманың иесі құны 1 млн. теңге тұратын станок сатып алуға шешім қабылдады. Өнімді өткізу шығыны 800 мың теңгені құрғанда, сатудан түскен түсім 2 млн. теңгеге жетеді. Анықтау керек:

- 1) жоба бойынша күтілетін таза пайданы;
- 2) күтілетін таза пайда мөлшерін;
- 3) несиеге станок сатып алудағы несие ставкасын:
 - а) 15% және ә) 25% алуды қажетті немесе қажетті еместігін.

6. Тест тапсырмалары:

1. Фирманың толық анықтамасы:

А) Фирма – бұл нарыққа бір немесе бірнеше тауарлар мен қызметтер ұсыну арқылы оның меншік иелеріне пайда әкелу мақсатында мекеменің біртұтас басқаруындағы ұйым

В) Фирма – бұл қызметінің барлық жақтарын қамтамасыз ететін келісімдерді жасау үшін барлық құқықтарға ие болатын ұжымдық сипаттағы шаруашылық бірлік

С) Фирма – бұл тауарлар мен қызметтерді әрі қарай сату мақсатында оны өндіру бойынша өндірістік үдерістерді жүзеге асыратын ұйымдық экономикалық қызмет

Д) Фирма – бұл нарыққа жаңа тауар шығарумен айналысатын ұйым

Е) Фирма – бұл кешенді маркетинг арқылы нарықта тауарлар мен қызметтерді өткізумен айналысатын ұйым

2. Бизнесі ұйымдастырудың негізгі формаларын көрсетіңіз:

А) Нарық, өндіріс В) Фабрика, зауыт, кәсіпорын

С) Жеке кәсіпкерлік, серіктестік, корпорация

Д) Бәсекелестік, биржа Е) Монополия және монополия

3. Пайда табу мақсатында өзінің жауапкершілігіне және тәуекелділігіне жұмыс істейтін нарық қатынастарының өзіндік субъектісі деп кімді айтады?

А) Кредиторды В) Делдалшыны С) Менеджерді

Д) Кәсіпкерді Е) Жалданған жұмысшыны

4. Мыналардың қайсысы негізгі капиталдың құрамына кіреді?

А) Машиналар мен құрал-жабдықтар В) Дайын өнім С) Жалақы

Д) Жанар-жағар май Е) Шикізаттар мен материалдар

5. Негізгі капиталдың моральдік тозуы немен анықталады? А) Машиналар мен жабдықтардың қолданылу ұзақтылығымен В) ҒТП-нің жоғарғы қарқынымен

С) Атмосфералық жағдайлардың әсер етуімен

Д) Өндірістік технологияның ерекшеліктерімен

Е) Материалдардың өзінде орын алатын ішкі үдерістермен

6. Қандай капиталға негізгі және айналмалы болып бөліну қасиеті тән?

А) Ақшалай В) Тауарлық С) Өндірістік

Д) Өндірістік емес Е) Тұрақты

7. Кәсіпкерліктің табысты түрде жүзеге асырылуына әсер ететін факторлар:

А) Мемлекеттік заңдылықтарды сақтау

В) Кәсіпкердің жауапкершілігі мен белсенділігі С) Қажетті бастапқы капиталдың

болуы

Д) Кәсіпкердің тәуекелге бара алу қабілеті мен мүмкіндігі Е) Осы аталған

факторлардың барлығы әсер етеді

8. Акционерлік қоғамның бас органы не деп аталады?

А) Директорлар кеңесі

В) Өкілеттілер жиналысы

С) Акционерлердің жалпы жиналысы

Д) Айрықша акция ұстаушылардың жиналысы Е) Қарапайым акция ұстаушылардың

кеңесі

9. Фирма қызметінің негізгі элементтеріне не жатпайды?

А) Басқарушылық қызметі В) Маркетингтік қызметі

С) Сыртқы әсерлерді реттеу әрекеттері Д) Бағаларды реттеу Е) Пайда табу

10. Р. Кантильон экономикалық ғылымға қандай жаңалық енгізген?

А) «Экономикалық игіліктер» терминін алғаш қолданған В) «Кәсіпкерлік» терминін алғаш ұсынған

С) «Бизнес» деген ұғымды енгізген

Д) Оның экономикалық ғылымға ешқандай қатысы болмаған Е) Кәсіпкерліктің

түрлерін дамытқан

7. ЕҢБЕК ЖӘНЕ КАПИТАЛ НАРЫҒЫ. ФАКТОРЛЫҚ ТАБЫСТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақсаты: өндіріс факторлары нарықтарын жеке-жеке қарастыра отырып, әр ресурсқа тағайындалатын бағалардың, яғни жалақы, пайыз ерекшеліктерін кеңінен талқылау.

Сұрақтар:

Өндіріс факторларына деген сұраныс пен ұсыныс, оның ерекшеліктері;

Еңбек нарығы және жалақы;

Капитал нарығы және пайыз;

9.1 Өндіріс факторларына деген сұраныс пен ұсыныс, оның ерекшеліктері

Экономикалық ресурстар өзінің қызметін өндірістік үдеріс барысында іріленген түрінде негізгі өндіріс факторлары ретінде атқарады. Оларға еңбек, капитал, жер және басқа да факторлар жатады. Экономикалық қызметті бастайтын және пайда табу мақсатында саналы іс-әрекетке баратын кәсіпкер белгілі бір өнімнің түрін өндіру немесе қызмет көрсету үшін қажетті өндіріс факторларына сұраныс білдіреді. Бұл жерде өндіріс факторларының нарығы қалыптасады. Кәсіпкерлер мен тауар өндірушілер осы нарықтардың негізгі сатып алушылары болып табылады, ал үй шаруашылықтары өндіріс факторларының иелері ретінде сатушылар қызметін атқарады. Әр өндіріс факторына сұраныс пен ұсыныс қалыптасып, ортақ тепе- теңдік баға тағайындалып отырады. Әр өндірістік ресурс өзінің иесіне факторлық табыс алып келе алатындай қасиетке ие болуы тиіс.

Мәселен, еңбектің иесі өзіне жалақы алады, капиталды сатушы өзіне пайызды алады, ал жердің иесі рентаға ие болады.

Өндіріс факторлары нарықтарының кәдімгі тауарлар мен қызмет- тер нарығынан басты айыршылығы – фирмалар мен тұтынушылар рөлдерінің ауысуында болып табылады: фирмалар ресурстар нарығында сатып алушылар, ал тұтынушылар сатушылар ретінде жұмыс істейді. Басқаша айтқанда, фирмалар ресурстарға сұраныс білдіреді және тұтынушылар ресурстардың ұсынысын жасайды.

Өндіріс факторларының нарықтары – бұл сұраныс пен ұсынысты жасайтын еңбек, капитал және жер сияқты ресурстарға жалақы, пайыз және рента түріндегі бағалардың қалыптасуы орын алатын нарықтар. Бұл жерде өндіріс факторларына сұраныс **туынды сұраныс** деп аталады, яғни фирмалардың ресурстарға деген сұранысы солардың көмегімен өндірілетін дайын игіліктерге деген сұранысқа тәуелді болып табылады. Егерде, дайын игіліктерге сұраныс өссе, онда соларды өндіруге жұмсалатын ресурстарға да сұраныс артады. Ал **өндіріс факторларының ұсынысы** – бұл үй шаруашылықтарының белгілі бір уақытта өз мүмкіндіктерін, атап айтсақ, еңбекті, капиталды және жерді бәсекенің әртүрлі жағдайларында белгілі бір бағамен сата алуға деген дайындықтары. Ұсынысты жасайтын экономикалық субъектілер тұтынушылар, қарапайым адамдар, жалдамалы жұмысшылар, жинақтаушылар, қоғам ретінде көрінуі мүмкін.

Әр ресурс өзінің иесіне әртүрлі формасында табыстарды қалыптастырады. **Факторлық табыстар** – бұл ресурстар иелерінің олардың сәйкес түрлеріне (еңбек, жер, капитал және кәсіпкерлік қабілет формаларында) байланысты белгілі бір уақытта сол өндірістік ресурстарын нарықта сатуынан түсетін ақшалай түсімдері. Факторлардың әрбір тобына факторлық табыстың өзіндік формасы сәйкес келеді: еңбек факторының иегерлері үшін факторлық табыстың формасы болып жалақы табылады, капитал иегерлері үшін – пайыз, жер факторының иегерлері үшін – рента, ал кәсіпкерлік қабілет иесі үшін – пайда факторлық табыс болып табылады.

Негізінен, үш факторлы нарық қарастырылады. Енді осылардың әрқайсысына тоқталайық.

Еңбек нарығы және жалақы

Еңбек нарығы – жұмыс күші сияқты ерекше экономикалық ресурсты сату және сатып алумен байланысты экономикалық

қатынастар жиынтығы. **Еңбек нарығында еңбектің өзі емес, белгілі бір еңбек түрінің қызметтері сауда-саттыққа түседі.** Осыны есте сақтаған жөн. Бұл жерде, қалыпты экономикалық жағдайларда ұсынылатын еңбек қызметтерінің саны мен сапасы еңбек иесі – жалдамалы жұмыскердің кәсіби дайындық деңгейіне, оның біліктілігіне, тәжірибесіне, жұмысты әділетті атқара алу мүмкіндігіне, қабілеттілігіне және басқа да факторларға байланысты болып келеді. Еңбек нарығын талдау еңбекке сұраныс пен еңбек ұсынысын қарастырумен байланысты. Еңбек нарығындағы сұраныстың субъектілері болып бизнес өкілдері және мемлекет, ал еңбек

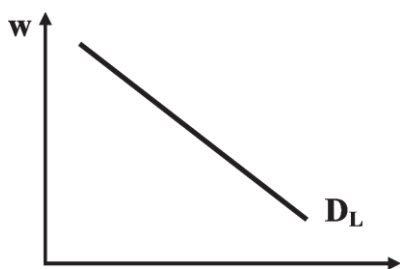
ұсынысының субъектілері болып үй шаруашылықтары табылады.

Еңбекке деген сұраныс – бұл бәсекенің әртүрлі жағдайларында фирмалардың немесе мемлекеттің еңбек қызметінің белгілі бір түрлерін белгілі бір бағамен сатып алуын сипаттайтын қажеттіліктері.

Еңбекке деген сұранысқа бірнеше факторлар әсер етеді:

1. Дайын игіліктерге деген сұраныс көлемі;
2. Жалақы деңгейі;
3. Еңбектің басқа факторлармен өзара алмастырыла алу дәрежесі;
4. Ғылыми-техникалық прогресстің дамуы;
5. Елде қалыптастып отырған экономикалық жағдайлар;
6. Жұмыс берушілердің монополиялық әрекеттері.

Еңбекке сұраныс көлемі (L) оның бағасы – жалақы деңгейіне (w) тәуелді және оның сұраныс қисығы теріс көлбеулі болып табылады.



7.1-сурет. Еңбекке деген сұраныс қисығы

Осы суретке сәйкес, абсцисса осінде – қажетті еңбек қызметінің шамасы (L) және ордината осінде – жалақы мөлшерлемесі (w). D_L қисығының бойындағы кез келген нүкте жалақының белгілі бір деңгейінде еңбекке сұраныс шамасының қандай екендігін көрсетеді. Жалақы мөлшерлемесі өскенде кәсіпкер еңбекке сұраныс көлемін

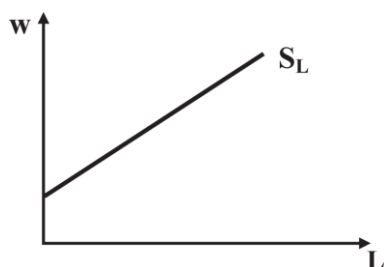
қысқартады және керісінше, жалақының төменгі деңгейінде ол жұмыскерлерді көбірек жалдауға ынталы болады.

Еңбек ұсынысы – бұл үй шаруашылықтарының және жалдамалы жұмысшылардың жалақының белгілі деңгейіне өздерінің еңбек қызметтерін нарықта сата алуға дайындықтары.

Еңбек ұсынысына да бірнеше факторлар әсер етеді:

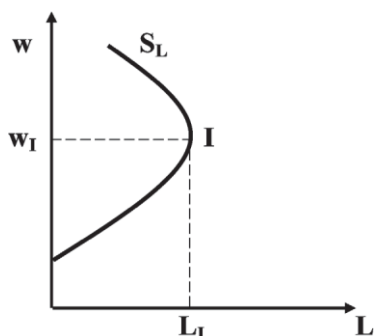
1. Елдегі демографиялық жағдайлар;
2. Жұмыскерлердің жасы, жынысы және басқа да құрамы;
3. Жұмыс күнінің орташа ұзақтылығы;
4. Миграциялық үдерістер;
5. Жұмыскерлердің кәсіби біліктілік деңгейі;
6. Кәсіподақтар қозғалысы;
7. Жалақыдан басқа табыс табудың басқа да мүмкіндіктері;
8. Жұмыс орнын таңдаудағы еңбек жағдайының қолайлылығы.

Еңбектің ұсыныс функциясы сұраныспен салыстырғанда ерекше жағдайда қарастырылады. Еңбек ұсынысының көлемі де жалақы деңгейіне тәуелді және оның ұсыныс қисығы оң көлбеулі болып табылады.



7.2-сурет. Еңбектің ұсыныс қисығы

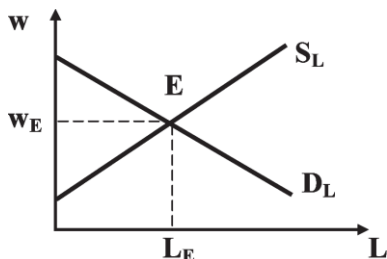
Еңбек нарығында сатушылар жалақы жоғарылағанда еңбектің ұсынысын арттырады, ал жалақының төменгі деңгейінде еңбекті қысқартуға мәжбүр болады. Алайда, жоғарыда атап өткеніміздей, еңбек ұсынысында ерекше жағдай қызық қалыптасады. Бұл жерде жеке индивидтің еңбек ұсынысының қисығы кәдімгідей болмайды, бастапқыда, жалақы өскенде ұсыныс ұлғаяды, енді жалақы одан әрі ұлғайғанда ұсыныс кемиді. Неге? Өйткені, еңбектің жеке ұсынысы алмастыру әсері және табыс әсері сияқты екі құбылыспен арқылы түсіндіріледі. Нақты жұмыскер жалақының белгілі бір деңгейінде өзінің жұмыс уақытын орындайды, әріқарай жалақы артқанда ол еңбек ұсынысын арттыра алмайды, яғни ол өзінің бос уақытын бағалай бастайды, демек адам бір тәулік бойы тоқтамай жұмыс істей алмайды деген сөз. Осыны төмендегі суреттен көре аламыз.



7.3-сурет. Еңбектің жеке ұсыныс қисығы

Осы суретке сәйкес, жалақы өскенде ұсыныс көлемі I нүктесіне дейін ұлғаяды, бірақ қисық I нүктесінен өткеннен кейін жалақы одан әрі артқанда теріс көлбеулі сипатқа ие болып өз бағытын өзгертеді. Басты себебі, жалақы артқанда адам өзінің бос уақытын оны қосымша жұмыс уақытына алмастыру арқылы құрбан етеді, яғни I нүктесіне дейін алмастыру әсері орын алады. Әрі қарай, адам жалақының w_I деңгейінде өзінің материалдық жағдайы жоғары деңгейіне жеткенде, жалақының одан сайын өсуі оны қызықтырмайды және ол бос уақытты бағалайды, яғни алмастыру әсерін табыс әсері басады және ол I нүктесінен кейінгі жағдаймен сипатталады. Сөйтіп, біз жалақының өсуінің бастапқыда еңбек ұсынысының артуына, содан кейін төмендеуіне алып келетіндігіне осылайша көз жеткізе аламыз. Енді, еңбектің сұраныс және ұсыныс қисықтарын біріктірсек, онда біз еңбек нарығындағы жағдайды және ондағы тепе-теңдікті талдай аламыз. Төмендегі суреттен көріп отырғанымыздай, еңбекке сұраныс қисығы мен еңбек ұсынысының қисығы E нүктесінде қиылысады. Осы нүктеге тепе-теңдік жалақының (w_E) және еңбектің тепе-теңдік көлемі (L_E) сәйкес келеді, яғни еңбек нарығы тепе-теңдік жағдайда болады. Тепе-теңдік E нүктесі экономиканың **ТОЛЫҚ ЖҰМЫСБАСТЫЛЫҚ** жағдайында тұрғандығын көрсетеді. Мұндай жағдайда барлық

кәсіпкерлер жалақының осындай деңгейінде еңбектің қажетті шамасын сатып алуға келіседі және олардың еңбекке деген сұраныстары толығымен қанағаттандырылады. Жұмыскерлерде осындай жалақыға өз қызметтерін ұсынуға келісіп, барлығы дерлік жұмыспен толығымен қамтылған жағдайда болады.



7.4-сурет Еңбек нарығындағы тепе-теңдік

Қазіргі экономикалық теорияда еңбектің бағасы болып жалақы табылады. Жалақы тар және кең мағынада қарастырылады. Тар мағынада, **жалақы** – бұл өндірісте қолданылған еңбек бірлігінің бағасы. Ал кең мағынада, **жалақы** деп әртүрлі мамандық иелері болып табылатын жұмыскерлердің жалпы еңбекақысы, сонымен қоса, сыйақылар және басқа да ынталандырушылық ақылар айтылады.

Жалақының екі түрі ажыратылады:

1) **Атаулы жалақы** – бұл жұмыскерлердің белгілі бір уақыт аралығында өздерінің істеген еңбегі үшін алатын ақша сомасының жиынтығы.

2) **Нақты жалақы** – бұл жұмыскерлердің өзі үшін және отбасын қамтамасыз етуі үшін алған жалақысына сатып ала алатын тауарлар мен қызметтерінің жиынтығы, басқаша айтсақ, нақты жалақы атаулы жалақының сатып алушылық қабілеті. Нақты жалақы екі факторға: а) атаулы жалақыға; ә) тауарлар мен қызметтер бағасының деңгейіне тәуелді.

Тәжірибе жүзінде жалақының әртүрлі нысандары кездеседі. Соның негізгі екеуіне тоқталуға болады:

1) **Мерзімдік жалақы** – бұл жалақының еңбектің нақты атқарған жұмыс уақытының шамасына байланысты төленуі. Мерзімдік жалақы әдетте, **жай мерзімді және мерзімді сыйақылы** болып тағайындалуы мүмкін.

2) **Келісімді жалақы** – бұл жалақының жұмыскердің қажетті сапада өндірген өнімінің санына байланысты төленуі. Жалақының бұл түрі мынадай жүйелерде белгіленуі мүмкін: **аккордтық, келісімді сыйақылы, тікелей келісімді және келісімді үдемелі жалақылар**.

Сонымен, жалақы қазіргі уақытта үй шаруашылықтары табыс-тарының басым бөлігін құрайды және табыс табудың осындай негізгі

көзі адамдардың тұтыну тауарларына деген сұраныстарының көлеміне және олардың бағаларына айтарлықтай әсер етіп отырады.

Капитал нарығы және пайыз

Капитал теориясы экономикалық теорияда аса күрделі сұрақ-тардың бірі ретінде саналады. Басты мәселесі – бұл жекелеген индивидтердің, фирмалардың және басқа да тұлғалардың капиталға қатысты ресурстар бойынша шешім қабылдағанда олардың уақытаралық таңдау жасай алуының қарастырылуы, яғни бұл жерде ақшалай капиталды бүгінгі және болашақ кезеңдер аралығында қалайша тиімді пайдалануға болатындығы сөз етіледі.

Жалпы алғанда, капитал кең мағыналы ұғым болып табылады.

Осыған байланысты, капиталға бірнеше анықтама беруге болады:

Капитал – бұл негізгі өндіргіш күштерден тұратын өндіріс құрал-жабдықтары түріндегі физикалық капитал.

Капитал – бұл белгілі бір табыс ағынын қалыптастыратын кез келген құндылық.

Капитал – бұл белгілі бір уақыт бойы жинақталған өндірістік және өндірістік емес мақсаттағы қорлар.

Экономикалық теорияда ақшалай және өндірістік нысандағы капиталдың түрлеріне сұраныс пен ұсыныс қалыптасады. Капитал нарығында ұсынысты қалыптастыратын үй шаруашылықтарын жинақтаушылар деп атаса, фирма тарапынан сұраныс білдірушілерді инвесторлар дейді. **Капиталға деген сұраныс** – бұл инвестициялық шешім қабылдауға мүмкіндік беретін бизнес өкілдерінің ақша- қаражаттарын және өндіріс құрал- жабдықтарын пайдалануға деген қажеттіліктері. **Капитал ұсынысы** – бұл үй шаруашылықтарының өз қолындағы бос ақша-қаражаттарын және ақшалай салымдарын бизнеске материалдарға сұраныс түрінде қолдануға беруі. Әдетте, капиталға сұраныс пен ұсыныс қатынастары банк қызметтері арқылы жүзеге асырылады. Үй шаруашылықтары өз қаражаттарын банкке белгілі пайыз түрінде табыс алу үшін жинақтайды, ал фирмалар осы жиналған қаражаттарды банктен несиелік қарыз құралдар түрінде сатып алып өздерінің инвестициялық жобаларын іске асырады.

Капиталға деген сұранысты мынадай факторлар анықтайды:

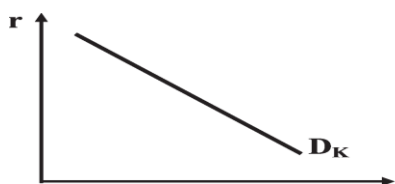
1. Инвестициялық табысты максималдау;
2. Нақты пайыз мөлшерлемесінің деңгейі;
3. Салық салу деңгейі;
4. Технологиялық өзгерістер;
5. Экономикалық саясат шаралары;
6. Болашақты күту;
7. Кәсіпкердің оптимистік және пессимистік мінез-құлық жағдайлары;

Капиталдың ұсынысын мынадай факторлар анықтайды:

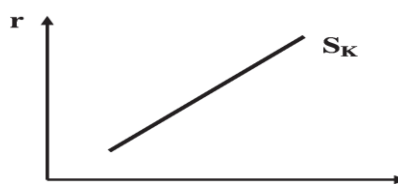
1. Кәрілікті қамтамасыз ету;
2. Күтпеген жағдайлардан сақтану;
3. Болашақ сұраныстарды қанағаттандыру;
4. Ұрпақ өсіруді болашақта қамтамасыз ету;
5. Салық салу деңгейі;
6. Бағалар деңгейі;
7. Болашақты күту.

Капиталдың бағасын **пайыз** деп атайды. Ақшалай капиталға сұраныс пен ұсынысты қалыптастырғанда оның бағасы несиелік пайыз пайда болады. **Несие пайызы** – бұл белгілі бір уақыт аралығында капитал иесіне оның құралдарын пайдаланғаны үшін төлейтін бағасы.

Нарықтық қатынастардың қалыпты жағдайында несие пайызы мөлшерлемесі (r) төмендегенде капиталға сұраныс көлемі (K) артады және керісінше, несиелік пайыз жоғарылағанда фирмалар қарыз алуды қысқартады. Олай болса, капиталға сұраныс қисығы теріс көлбеулі болып табылады (9.5 а-сурет). Үй шаруашылықтары банктің салым бойынша пайыз мөлшерлемесі жоғары болғанда капитал ұсынысын арттырады және керісінше, салым бойынша пайыз төмен болған жағдайда олар банкке ақша салуды төмендетеді. Демек, капиталдың ұсыныс қисығы оң көлбеулі болып келеді (9.5 ә-сурет).

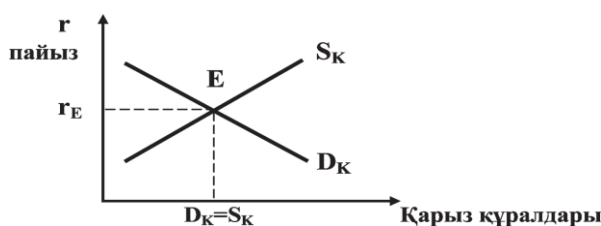


7.5 а-сурет. Капиталға сұраныс қисығы



7.5 ә-сурет. Капиталдың ұсыныс қисығы

Капиталға сұраныс пен капиталдың ұсыныс қисықтарының қиылысуы кезінде капитал нарығында тепе-теңдік орнайды. Осы жерде экономикалық субъектілер капиталдың белгілі бір тепе-теңдік көлемін белгілі бір тепе-теңдік пайыз деңгейінде сатуға және сатыпкеліседі. Оны төмендегі суреттен көруге болады.



7.6-сурет. Капитал нарығындағы тепе-теңдік

Пайыз мөлшерлемесі екіге бөлінеді:

1. Атаулы пайыз мөлшерлемесі – инфляция қарқынын есепке алмайтын банктің тағайындаған ағымдағы нарықтық пайыздыңшамасы.

2. Нақты пайыз мөлшерлемесі – инфляция қарқынын есепке алатын атаулы пайыз мөлшерлемесінің сатып алушылық қабілеті. Ол атаулы пайыз мөлшерлемесі (i) мен алдағы мүмкін болатын инфляция қарқыны (π) арасындағы айырмашылықты білдіреді:

$$r = i - \pi,$$

мұнда, r – нақты пайыз мөлшерлемесі. Мысалы, инфляцияның жылдық қарқыны 10%-ды құраса, банктің белгілеген атаулы пайыз мөлшерлемесі 15% болса, онда оның нақты деңгейі 5%-ға тең.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 2021 ж. 17 қаңтар.

2. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2018 ж. 14 желтоқсан.

3. ҚР-ның Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты», 2018 ж. 28 қаңтар.

4. Жалпы экономикалық теория. Оқулық. Шеденов Ө. Қ., Сағындықов Е. Н., Жүнісов Б. А., Байжомартов Ү. С., Комягин Б. И. /Жалпы редакциясын басқарған Шеденов Ө. Қ. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2010. – 455 бет.

5. Экономикалық теория негіздері: оқулық / Я.Әубәкіров, К.Нәрібаев, М.Ескалиев және т.б.- Алматы: Эверо, 2017.- 478 б.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Өндіріс факторлары нарықтарының игіліктер нарығынан айырмашылығы қандай?

2. Өндіріс факторлары нарықтарында сұраныс пен ұсынысты кімдер қалыптастырады?

3. Туынды сұраныс дегеніміз не?

4. Еңбек нарығының ерекшеліктері қандай?

5. Жалақының түрлері мен нысандары қандай?

6. Капитал нарығының ерекшеліктері қандай?

7. Пайыздың түрлері қандай?

8. Жер ресурстары нарығының ерекшеліктері қандай?

9. Жер рентасының түрлері қандай?

10. Жердің бағасын қалай анықтауға болады?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: өндіріс факторлары нарығын және ондағы сұраныс пен ұсынысты, факторлық табыстардың қалыптасу ерекшеліктерін қарастыру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Өндіріс факторлары нарығына жалпы түсінік. Туынды сұра-ныс;
Еңбек нарығы және жалақы;
Капитал нарығы және пайыз;
Жер нарығы және рента.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).**
2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**
3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:** Қазақстандағы еңбекақы катынастары және оның қарқыны; Капитал және оның түрлері; Қазақстанда жер ресурстары нарығының даму ерекшеліктері.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Жалақы мөлшерлемелерінің ерекшеленуі.
- 2) Дисконттау және дисконтталған құн.
- 3) Капитал бойынша уақытаралық таңдау мәселесі.
- 4) Жер рентасының түрлері: монополиялық рента, экологиялық рента, т.б.

5. Есептер:

1. Айталық, сіздің университетте оқудың келесідей төлемақысы бекітілді: сіз жылына 2 мың доллар төлейсіз, бірақ қалған үш жылда оқудың ақысы жыл сайын 200 долларға өсіп отырады. Университет әкімшілігі оқудың төлемақысын үнемдеу үшін студенттерге бірден төрт жылға 8 мың доллар төлеу жөнінде ұсыныс жасайды. Әкімшіліктің айтуынша студенттер бұл жерде 1200 доллар үнемдей алады:

2-ші жылы 200 доллар; 3-ші жылы 400 доллар; 4-ші жылы 600 доллар.

Егер сіздің ата-анаңыз осындай ақша алу үшін өз компаниясының жылына 12% дивиденд түрінде табыс әкелетін акциясын сату туралы шешім қабылдаса, онда сіз осы ұсынысты қабылдайсыз ба?

2. Айталық, жер телімі 300 мың теңгеге сатылады. Сіздің ойыңызша, бұл жерді жалға бергенде ол жылына 25 мың теңге көлемінде рента-лық табыс әкеледі. Осыған байланысты, 300 мың теңге табысыңызды максималдауға ұмтыласыз, банктік пайыз мөлшерлемесі 10-ға тең. Сіз жерді сатып алу жөнінде шешім қабылдайсыз ба?

3. Белгілі бір отбасының алдында мынадай мәселе тұр: кір жуатын машинаны сатып алу немесе кір жуу қызметін пайдалану.

Кір жуу қызметі аптасына 200 теңгеге тең. Кір жуатын машинаның бағасы 30 000 теңге.

Коммерциялық банктің пайыз мөлшерлемесі 10%-ға тең.

Кір жуатын машинаны қолданудың басқа да шығындары (амортизация, электроэнергия) 100 теңгеге тең.

Анықтаңыз, отбасыға кір жуатын машинаны сатып алған дұрыс па?

6. Тест тапсырмалары:

1. Рентаның қандай түрі жердің сапасымен байланысты алынады?

- A) Абсолюттік рента B) 1 Дифференциалдық рента
C) 2 Дифференциалдық рента D) 1 және 2 дифференциалдық рента E) Рентаның

барлық түрі

2. Егер жылдық жер рентасы 600 долл., ал нарықтық пайызмөлшерлемесі 20% болса, онда жердің бағасы қаншаға тең? А) 3000 долл. В) 120 долл. С) 480 долл. D) 12000 долл. E) 1200 долл.

3. Нақты еңбек ақы – бұл:

А) әрбір жұмысшының алатын ақшасы В) есептелген еңбек ақы сомасы
С) инфляция шамасына реттелген номиналды еңбек ақы
D) негізгі және қосымша еңбегі бойынша еңбек ақы E) еңбек ақыдан ұсталған ақша сомасы

4. Ақшаларды, акциялар мен облигацияларды капиталфакторына жатқызуға бола ма?

А) Жоқ, жатқыза алмаймыз В) Иә, болады
С) Тек акциялар мен облигацияларды жатқыза аламыз
D) Тек акцияларды ғана жатқыза аламыз E) Тек облигацияларды жатқыза аламыз

5. Нақты пайыз мөлшерлемесі қалай анықталады?

А) Номиналды пайыз мөлшерлемесінен жылдық инфляция қарқынын алып тастау арқылы

В) Номиналды пайыз мөлшерлемесін жылдық инфляция қарқынына қосу арқылы

С) Номиналды пайыз мөлшерлемесінен инфляцияның орташа қарқынын шегеру арқылы

D) Ағымдағы жылы қалыптасқан пайыз арқылы

E) Өткен жылғы қалыптасқан орташа пайыз арқылы

6. Мына тұжырымдамалардың қайсысы дұрыс берілген:

А) Жер ұсынысының ерекшелігі оның абсолютті икемділігінде В) Дифференциалдық рента сапасы төмен жерлерден алынады
С) Нақты пайыз мөлшерлемесі үнемі оң мәнді болып келеді

D) Бағалар төмендеген кезде нақты жалақы өседі E) Бағалар өскенде нақты жалақы да өседі

7. Жердің ұсынысы:

А) Абсолютті икемсіз В) Абсолютті икемді С) Икемді D). Икемсіз E). Бірлік икемділікпен анықталады

8. Жалақының деңгейі мен қарқынын қандай факторлар анықтайды?

А) Тауарлар мен қызметтерге деген баға деңгейі

В) Инфляция әсері С) Салық ауыртпашылығының күшеюі

D) Елдегі жұмыссыздар саны E) Осы аталғандардың барлығы

9. Жердің табиғи құнарлығына және сапасына байланысты алынатын рентаның түрі қандай?

А) 1-ші дифференциалдық рента В) 2-ші дифференциалдық рента

С) 1-ші және 2-ші дифференциалдық рента

D) Абсолюттік рента E) Экологиялық рента

10. Өндіріс факторына деген туынды сұраныс:

А) Сол фактордың көмегімен өндірілген өнімге деген сұраныс арқылы анықталады

В) Басқа факторларға деген сұраныспен анықталады С) Сол фактордың өнімділігі арқылы анықталады

D) Сол фактордың шекті өнімділігі арқылы анықталады

E) Сол фактордың абсолютті өнімділігі арқылы анықталады

8. ЖЕР РЕНТАСЫ ЖӘНЕ КӘСПКЕРДІҢ ТАБЫСЫ

Мақсаты: рента ерекшеліктерін кеңінен талқылау

Сұрақтар:

1. Жер рентасы жер иесінің факторлық табысы;
2. Рента мөлшеріне әсер ететін факторлар;
3. Дифференциалдық рента
4. Пайда кәсіпкердің табысы ретінде

Жер нарығын қарастырудың алдында жерді иемдену және жерді пайдалану сияқты негізгі екі ұғымды түсініп алу керек.

Жерді иемдену деп қандай да бір жеке немесе заңды тұлғаның тарихи қалыптасқан жағдайларда белгілі бір жер теліміне деген құқығын анықтауды және соны мойындауды айтады. Жерді иемденудің иесі жүзеге асырып оған меншік құқығын қалыптастырады.

Жерді пайдалану – бұл белгілі жер телімін бекітілген заңдық тәртіппен қажетті мақсаттарда қолдану. Жерді пайдаланушы әрқашанда оның иесі болып табыла бермейді. Нақты шаруашылық өмірде жерді иемденуді және оны пайдалануды әртүрлі тұлғалар жүзеге асырады.

Қазіргі экономикалық теорияда **жер** категориясы ауылшаруа-шылықтық және ауылшаруашылықтық емес мақсаттарда қолданылатын өндіріс үдерісінің басты құралы және шешуші факторы ретінде сипатталады. Қоғамдық өндірістің негізі бола алатын жер экономиканың салаларында әртүрлі қызметтерді орындайды. **Біріншіден**, жер өндіріс құрал-жабдығы ретінде қызмет атқарады: жердің кеңістік жағынан шектеулі болуы, жердің адам іс-әрекетінің нәтижесі емес, оның табиғаттың берген сыйы ретінде қарастырылуы, рента түрінде табыс әкеле алуы және оның бағасының болуы, т.б. **Екіншіден**, жер еңбек заты ретінде қызмет атқарады: өңдеуші өнеркәсіпке қажетті, кәсіпорын немесе зауыт салуға арналған алаң ретінде пайдаланылуы, жерді өңдеп, оған тұқым сеуіп өнім алу мүмкіндігі, т.б. **Үшіншіден**, жер еңбек құралы қызметін атқарады: мысалы, жерге тұқым сепкен күннен бастап өнім өсіру қызметін Жер-ана атқарады.

Жер факторының басқа өндіріс факторларынан айырмашылығы және ерекшелігі мыналардан көрінеді:

1. Жердің ұсынысы әрқашанда шектеулі болады;
2. Жердің ұсыныс қисығы өте икемсіз болып табылады;
3. Жердің қозғалмайтындық сипатта болады;
4. Жер шаруашылықтық іс-әрекеттің кез келген түрінде қолданыла береді;
5. Жердің құны болмайды, бірақ оның бағасын анықтауға болады. Сонымен, жердің саны және оның ұсынысы шектеулі болғандықтан,

жер нарығында белсенді рөлді оған деген сұраныс атқарады.

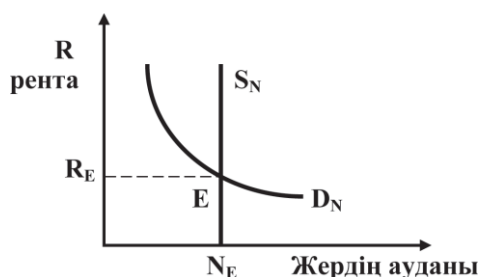
Жерге деген сұраныс – бұл белгілі бір мақсаттарда жер учаскелерін уақытша жалға алып пайдалануды немесе оны сатып алуды білдіретін қатынастар. Жерге сұраныс біркелкі болмайды, себебі ол ауылшаруашылықтық және ауылшаруашылықтық емес сұраныстар болып бөлінеді. Алдымен, жерге сұраныс ауылшаруашылық өнімдеріне деген сұраныстан туындайды. Ал ауылшаруашылықтық емес сұраныс тұрғын үйлерді, инфрақұрылым нысандарын, өндірістік ғимараттар мен құрылыстарды салу үшін қажетті сұраныстармен байланысты.

Жердің ұсынысы – бұл жер учаскесін оның қалыпты күйінде нарықтық қатынастар тұрғысынан сата алуын және немесе жалға беруін білдіретін қатынастар. Жердің ұсынысын мынадай екі негізгі фактор анықтайды:

1. Жердің құнарлылығы;
2. Жер учаскесінің нарыққа алыс немесе жақын орналасуы.

Жер нарығындағы тепе-теңдікті оны бағасы – **жер рентасы** анықтайды. Жерге деген сұраныс көлемі рентаның мөлшеріне байланысты және оның қисығы кемімелі, теріс көлбеулі болып келеді. Ал жердің ұсынысы шектеулі және өте икемсіз болғандықтан, оның

қисығы тік сызық түрінде болады. Жердің ұсынысына байланысты жердің бағасы өскенде оның көлемін арттыру немесе оның бағасы төмендегенде көлемін қысқарту мүмкін болмайды.



8.1-сурет. Жер нарығындағы тепе-теңдік

Жер рентасы – бұл меншіктен түсетін табыстың бір түрі ретінде жер учаскесін уақытша пайдаланғаны үшін төленетін төлем. Оның көлемі жерді жалға алу-жалға беру (аренда) келісімінде анықталады. Бұл жерде жер рентасы жал төлемі ретінде қарастырылады. Жерді қолдану дәрежесіне байланысты оның негізгі екі түрін анықтауға болады:

1. **Абсолютті жер рентасы** – бұл жердің құнарлылығы мен басқа да ерекшеліктеріне байланысты болмайтын жалға берілетін барлық жерлерден алынатын рентаның бір түрі.

2. **Ерекшеленген жер рентасы** – бұл құнарлылығы жоғары, нарыққа жақын аумақтарда орналасқан және өндіріс шығындары төмен болатын жалға берілетін жерлерден алынатын рентаның бір түрі. Жалгерлер осындай жерлерден үстеме пайда алып отырады. Ерекшеленген жер рентасының өзі екіге бөлінеді:

2) **Бірінші дәрежелі ерекшеленген жер рентасы** – жердің табиғи құнарлылығына байланысты және оны экстенсивті жолмен игеру әдістері арқылы алынатын төлем;

3) **Екінші дәрежелі ерекшеленген жер рентасы** – бұл жердің құнарлылығын жасанды түрде игеру және оның сапасын арттыру

арқылы интенсивті жолмен игеру әдістері бойынша алынатын төлем. Бұл жерде тыңайтқыштар, жаңа құрал-жабдықтар, жоғары сұрыпты тұқымдар, биотехнологияның дамыған әдістері қолданылады.

Кейбір жерлерге жеке меншік болғандықтан, олар тауар ретінде сатыла алады. Жер сатылатын жағдайда оның бағасын анықтауға тура келеді. **Жердің бағасы** жер рентасына және банктің пайыз мөлшерлемесіне тәуелді болып табылады және ол рентаның пайызға қатынасы ретінде анықталады:

$$\text{Жердің бағасы } (P_N) =$$

$$\text{жер рентасы } (R) / \text{пайыз мөлшерлемесі } (i) \times 100\%.$$

Жердің бағасы жер рентасының капиталдандырылған құны болып табылады. Өйткені жерді сатқаннан түскен табысты банкке салып үстінен пайыз алу сол жерден алынатын жыл сайынғы рентаның мөлшеріне сәйкес келуі тиіс. Олай болса, пайыз мөлшерлемесі жер рентасының баламалы құны болып табылады. Мысалы, айталық, жерден алынатын жыл сайынғы рентаның шамасы 2000 теңгеге тең, ал пайыз мөлшерлемесі 10-ға тең. Онда жердің бағасы мынаған тең:

$$P_N = 2000 \text{ теңге} / 10 \times 100\% = 20\,000 \text{ теңге}.$$

Егерде, жерді сатқаннан түскен 20 000 теңгені берілген пайыз деңгейінде банкке салсақ, онда жыл сайын рентаның көлеміне тең табысты алып отыруға болады.

Сонымен, еңбек, капитал және жер сияқты өндіріс факторларын пайдаланғаны үшін алынатын жалақы, пайыз және рента түріндегі факторлық табыстың түрлері

қалыптасып отырады. Өндіріс факторлары нарықтарында фирмалар осы табыстарды олардың иелеріне төлейді немесе олар шығындалады, ал үй шаруашылықтары пайда көреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Макконнелл, К.Р. Экономикс. Принципы, проблемы и политика: учебник / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю; пер. с англ.- 14-е изд.- М.: ИНФРА-М, 2008.- 972 с.
2. Курс экономической теории: учебник – 6-е исправленное, дополненное и переработанное издание / Под общ. ред. Чепурина М. Н. и Киселевой Е. А. – Киров: АСА, 2016. – 888 с.
3. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Экономическая теория: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2011. – 672 с.
4. Экономическая теория: учебник / под ред. В.Д.Камаева.- 13-е изд., перераб. и доп.- М.: ВЛАДОС, 2013.- 591с.
5. Экономическая теория: учебник для студентов вузов / под ред. И.П. Николаевой, Г.М. Казиахмедова.- 3-е изд., перераб. и доп.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011.- 544с.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Жер ресурстары нарығының ерекшеліктері қандай?
2. Жер рентасының түрлері қандай?
3. Жердің бағасын қалай анықтауға болады?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: өндіріс факторлары нарығын және ондағы сұраныс пен ұсынысты, факторлық табыстардың қалыптасу ерекшеліктерін қарастыру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

1. Өндіріс факторлары нарығына жалпы түсінік. Туынды сұра-ныс;
2. Еңбек нарығы және жалақы;
3. Капитал нарығы және пайыз;
4. Жер нарығы және рента.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).
2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.
3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары: Қазақстандағы еңбекақы қатынастары және оның қарқыны; Капитал және оның түрлері;

Қазақстанда жер ресурстары нарығының даму ерекшеліктері.

6. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 5) Жалақы мөлшерлемелерінің ерекшеленуі.
- 6) Дисконттау және дисконтталған құн.
- 7) Капитал бойынша уақытаралық таңдау мәселесі.
- 8) Жер рентасының түрлері: монополиялық рента, экологиялық рента, т.б.

7. Есептер:

4. Айталық, сіздің университетте оқудың келесідей төлемақысы бекітілді: сіз жылына 2 мың доллар төлейсіз, бірақ қалған үш жылда оқудың ақысы жыл сайын 200 долларға өсіп отырады. Университет әкімшілігі оқудың төлемақысын үнемдеу үшін студенттерге бірден төрт жылға 8 мың доллар төлеу жөнінде ұсыныс жасайды. Әкімшіліктің айтуынша студенттер бұл жерде 1200 доллар үнемдей алады:

- 3-ші жылы 200 доллар; 3-ші жылы 400 доллар; 4-ші жылы 600 доллар.

Егер сіздің ата-анаңыз осындай ақша алу үшін өз компаниясының жылына 12% дивиденд түрінде табыс әкелетін акциясын сату туралы шешім қабылдаса, онда сіз осы ұсынысты қабылдайсыз ба?

5. Айталық, жер телімі 300 мың теңгеге сатылады. Сіздің ойыңызша, бұл жерді жалға бергенде ол жылына 25 мың теңге көлемінде рента-лық табыс әкеледі. Осыған байланысты, 300 мың теңге табысыңызды максималдауға ұмтыласыз, банктік пайыз мөлшерлемесі 10-ға тең. Сізгерді сатып алу жөнінде шешім қабылдайсыз ба?

6. Белгілі бір отбасының алдында мынадай мәселе тұр: кір жуатын машинаны сатып алу немесе кір жуу қызметін пайдалану.

Кір жуу қызметі аптасына 200 теңгеге тең. Кір жуатын машинаның бағасы 30 000 теңге.

Коммерциялық банктің пайыз мөлшерлемесі 10%-ға тең.

Кір жуатын машинаны қолданудың басқа да шығындары (амортизация, электроэнергия) 100 теңгеге тең.

Анықтаңыз, отбасыға кір жуатын машинаны сатып алған дұрыс па?

6. Тест тапсырмалары:

1. Рентаның қандай түрі жердің сапасымен байланысты алынады?

A) Абсолюттік рента B) 1 Дифференциалдық рента
C) 2 Дифференциалдық рента D) 1 және 2 дифференциалдық рента E) Рентаның барлық түрі

2. Егер жылдық жер рентасы 600 долл., ал нарықтық пайыз мөлшерлемесі 20% болса, онда жердің бағасы қаншаға тең? A) 3000 долл. B) 120 долл. C) 480 долл. D) 12000 долл. E) 1200 долл.

3. Нақты еңбек ақы – бұл:

A) әрбір жұмысшының алатын ақшасы B) есептелген еңбек ақы сомасы
C) инфляция шамасына реттелген номиналды еңбек ақы
D) негізгі және қосымша еңбегі бойынша еңбек ақы E) еңбек ақыдан ұсталған ақша сомасы

4. Ақшаларды, акциялар мен облигацияларды капитал факторына жатқызуға бола ма?

A) Жоқ, жатқыза алмаймыз B) Иә, болады
C) Тек акциялар мен облигацияларды жатқыза аламыз
D) Тек акцияларды ғана жатқыза аламыз E) Тек облигацияларды жатқыза аламыз

5. Нақты пайыз мөлшерлемесі қалай анықталады?

A) Номиналды пайыз мөлшерлемесінен жылдық инфляция қарқынын алып тастау арқылы

B) Номиналды пайыз мөлшерлемесін жылдық инфляция қарқынына қосу арқылы

C) Номиналды пайыз мөлшерлемесінен инфляцияның орташа қарқынын шегеру арқылы

D) Ағымдағы жылы қалыптасқан пайыз арқылы

E) Өткен жылғы қалыптасқан орташа пайыз арқылы

6. Мына тұжырымдамалардың қайсысы дұрыс берілген:

A) Жер ұсынысының ерекшелігі оның абсолютті икемділігінде B) Дифференциалдық рента сапасы төмен жерлерден алынады C) Нақты пайыз мөлшерлемесі үнемі оң мәнді болып келеді

D) Бағалар төмендеген кезде нақты жалақы өседі E) Бағалар өскенде нақты жалақы да өседі

7. Жердің ұсынысы:

A) Абсолютті икемсіз B) Абсолютті икемді C) Икемді D) Икемсіз E) Бірлік икемділікпен анықталады

8. Жалақының деңгейі мен қарқынын қандай факторлар анықтайды?

- A) Тауарлар мен қызметтерге деген баға деңгейі
- B) Инфляция әсері C) Салық ауыртпашылығының күшеюі
- D) Елдегі жұмыссыздар саны E) Осы аталғандардың барлығы

9. Жердің табиғи құнарлығына және сапасына байланысты алынатын рентаның түрі қандай?

- A) 1-ші дифференциалдық рента B) 2-ші дифференциалдық рента
- C) 1-ші және 2-ші дифференциалдық рента
- D) Абсолюттік рента E) Экологиялық рента

10. Өндіріс факторына деген туынды сұраныс:

- A) Сол фактордың көмегімен өндірілген өнімге деген сұраныс арқылы анықталады
- B) Басқа факторларға деген сұраныспен анықталады C) Сол фактордың өнімділігі арқылы анықталады
- D) Сол фактордың шекті өнімділігі арқылы анықталады
- E) Сол фактордың абсолютті өнімділігі арқылы анықталады

9. ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖҮЙЕ РЕТІНДЕ

Мақсаты: экономикадағы зерттелетін негізгі мәселелерді макроэкономикалық талдау тұрғысынан зерттей келе, негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге жалпы шолу жасау және ұлттық экономикадағы табыстар мен шығындардың шеңберлі айналым үлгісін қарастыру.

Сұрақтар:

Макроэкономика (ұлттық экономика): анықтамасы, мақсат-тары, құралдары, талдау ерекшеліктері;

Ұлттық экономика деңгейіндегі табыстар мен шығындардың шеңберлі айналымы;

Ұлттық шоттар жүйесіндегі негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер және оларды есептеу әдістері;

Атаулы және нақты жалпы ішкі өнім. Бағалар индексі.

Негізгі ұғымдар: макроэкономика, макроэкономикалық талдау, агрегаттау, макроэкономикалық саясат, ұлттық шоттар жүйесі, жалпы ішкі өнім, жалпы ұлттық өнім, таза ұлттық өнім, ұлттық табыс, жеке табыс, қолда бар табыс, бағалар индексі, тұтыну қоржыны, атаулы жалпы ішкі өнім, нақты жалпы ішкі өнім, т.б.

Макроэкономика (ұлттық экономика): анықтамасы, мақсаттары, құралдары, талдау ерекшеліктері

Экономикадағы негізгі зерттелетін мәселелер микроэкономикалық және макроэкономикалық талдау тұрғысынан қарастырылады. Экономикалық талдаудың осындай екі түрін алғаш рет бөліп көрсеткен норвегиялық экономист, Нобель сыйлығының иегері Рагнар Фриш (1895-1973) болды. Ал макроэкономикалық талдаудың негізін салушы және қазіргі макроэкономика ғылымының атасы, ағылшын экономисі Джон Мейнард Кейнс болып табылады. Оның «Жұмыспен қамтудың, ақшаның және пайыздың жалпы теориясы» атты әйгілі еңбегінде макроэкономикалық талдаудың негізгі сұрақтары және экономикаға мемлекеттің араласу заңдылықтары кеңінен зерттеледі.

Макроэкономика – бұл экономикадағы агрегатталған өлшемдерді (жалпы ішкі өнім, ұлттық табыс, жиынтық шығындар) талдайтын

және негізгі экономикалық мәселелерді ұлттық экономика шеңберінде зерттейтін экономикалық теорияның құрамдас бір бөлігі.

Ұлттық экономиканың негізгі мәселелері – елдегі нарықтық шаруашылықтың жалпы бейнесін көрсететін макроэкономикалық талдаудың саласы. Макроэкономикалық

талдау арқылы ұлттық экономикада болып жатқан күрделі өзгерістер, экономикалық саясатты әзірлеу шаралары қарастырылады. Макроэкономикалық үдерістер бүгінгі күні қандай да бір ұлттық экономиканың дамуының, жетістіктерге жетуінің және дағдарысқа ұшырауының аса маңызды көрсеткіші ретінде саналады. Макроэкономикалық талдау тұтас алғанда тек қоғамдық деңгейде ғана, яғни мемлекеттік экономикаға араласуымен шешуді талап ететін бірқатар негізгі мәселелерді алға тартады.

Макроэкономиканың зерттейтін негізгі мәселелері:

1. Экономикалық өсу;
2. Толық жұмысбастылық;
3. Экономикалық тиімділік;
4. Бағалар деңгейінің тұрақтылығы;
5. Табыстарды әділетті бөлу және әлеуметтік әділеттілік;
6. Сауда балансы;
7. Қоршаған ортаны қорғау.

Осындай мәселелер кез келген қоғамда бір-бірін толықтырып отырады және бір-біріне қарама-қайшы келіп отырады. Сондықтан қоғам алдағы қойған басымдық мақсаттарға байланысты негізгі макроэкономикалық мәселелерді шешуді осы тұрғыдан қолға алуы тиіс.

Сәйкесінше, негізгі макроэкономикалық мәселелерді зерттеу мемлекеттің қандай да бір экономикалық саясатын талдаусыз және жүргізусіз мүмкін емес. Кез келген мемлекет өз қарамағында негізгі макроэкономикалық мәселелерді шешудің өте бай құралдарын иеленеді. **Макроэкономикалық талдау құралдары** – бұл бір немесе бірнеше мақсаттардың орындалуын көздейтін және макроэкономикалық мәселелерді шешуге атсалысатын мемлекеттің экономикалық саясатының кешенді іс-шараларының жиынтығы. Жалпы алғанда, макроэкономикалық саясат құралдарының мынадай түрлері орын алады:

1. Бюджет-салық (фискалдық) саясаты – мемлекеттің салық салу және мемлекеттік шығындар арқылы экономикаға әсер етуі;

2. Ақша-несие (монетарлық) саясаты – мемлекеттің елдің ақша, несие және банк жүйелері жолымен экономикаға әсер етуі;

3. Әлеуметтік саясат – ел азаматтарының әлеуметтік жағдайларын қорғау және қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған макроэкономикалық реттеудің маңызды бір бағыты;

4. Сыртқы экономикалық саясат – мемлекеттің ашық экономикажағ-дайында халықаралық сауда қатынастарына араласа отырып, ұлттық экономика-ның өсуі мен тиімділігін арттыру, халықтың өмірсүру деңгейін жақсарту мақсатында таза экспортты реттеуге араласуы. Экономикалық саясаттың осындай түрлеріне біз алдағы тақырыптарда жеке-жеке тоқталып өтетін боламыз.

Макроэкономикалық талдау микроэкономикалық талдаумен тығыз байланысты, өйткені микроэкономикалық байланыстар макроэкономикалық құбылыстардың негізі болып табылады.

Сонымен, **макроэкономика** – бұл экономиканы біртұтас жүйе ретінде зерттейтін ғылым. Ол экономикада болып жатқан өзгерістерді түсіндіруге, нарықтық жүйенің қызмет етуін жақсарту бойынша экономикалық саясатты жүргізуге мүмкіндік береді.

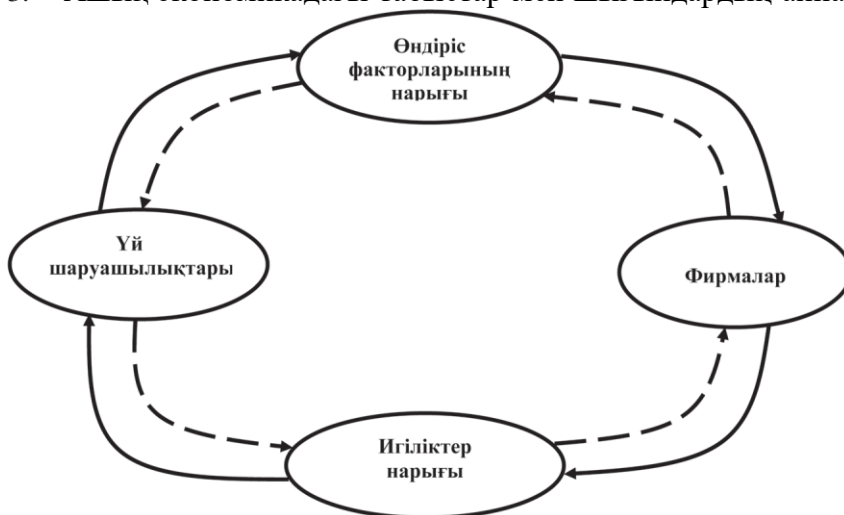
Ұлттық экономика деңгейіндегі табыстар меншығындардың шеңберлі айналымы

Макроэкономикалық теорияда ұлттық экономика шеңберінде табыстар мен шығындардың шеңберлі айналымы туралы зерттеледі. Нарықтық қатынастар жағдайында алуан түрлі тауарлар мен қызметтердің көптеп өндіріледі, ал олардың өндірісіне әртүрлі факторлар қатысады. Нарықтың белгілі субъектілері әртүрлі факторлардың иелері ретінде табыстарды алып отырады. Бірақосындай субъектілердің табыстары бір

уақытта нарықтағы басқа бір субъектілердің шығындары ретінде көрінеді. Сондықтанд макроэкономикалық талдау тұрғысынан табыстар мен шығындардың айналымы туралы қарастырудың маңызы зор болып табылады.

Негізінен, ұлттық экономика шеңберінде айналатын табыстар мен шығындардың қалыптасуына нарықтың барлық субъектілері қатысады. Ол қарапайымнан күрделіге қарай кете береді. Осындай айналымның бірнеше түрлері орын алады.

1. Жабық экономикадағы мемлекеттің қатысуынсыз табыстар мен шығындардың айналым үлгісі.
2. Жабық экономикадағы мемлекеттің қатысуымен табыстар мен шығындардың айналым үлгісі.
3. Ашық экономикадағы табыстар мен шығындардың айналымүлгісі.



9.1-сурет Ұлттық экономикадағы табыстар мен шығындардың шеңберлі айналым үлгісі

Біздің мысалымызда мемлекет және сыртқы орта қатыспайтын табыстар мен шығындардың қарапайым айналым үлгісі сөз етіледі (10.1-сурет).

Осы сызбадан көріп отырғанымыздай, сағат тілі бойымен жүретін бағыт бойынша үй шаруашылықтарынан өндіріс факторлары нарығына факторлық қызметтер (еңбек, капитал, жер қызметтері) келіп түседі. Өз кезегінде, игіліктер нарығы арқылы фирмалардан үй шаруашылықтарына әртүрлі материалдық және материалдық емес игіліктер келіп түседі. Сағат тілі бойымен жүретін ресурстар мен соңғы өнімдер ағынын **нақты ағындар** деп атайды. Нақты ағындар ақшалай ағындармен қамтамасыз етіліп отырады. Сондықтан сағат тіліне қарсы жүретін бағытты **ақшалай ағындар** деп атайды. Фирмалардан үй шаруашылықтарына факторлық қызметтердің төлемдері келіп түседі. Үй шаруашылықтары үшін – бұл олардың табыстары саналады. Ал фирмалар үшін – бұл олардың шығындары ретінде көрінеді. Әріқарай сағат тіліне қарсы бағыт бойынша үй шаруашылықтарынан фирмаларға соңғы тауарлар мен қызметтерді сатып алғаны үшін төлемдер келіп түседі. Үй шаруашылықтары үшін бұл ақшалай төлемдер шығындары, ал фирмалар үшін табыстары болып табылады.

Сонымен, бұл суретте жабық экономикадағы нақты игіліктер ағыны мен ақшалай ағындардың шеңберлі айналымы көрсетілген.

Ұлттық шоттар жүйесіндегі негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер және оларды есептеу әдістері

Экономикалық теория ұлттық өндірістің жиынтық көлемі мен нәтижелерін өлшеу үшін ұлттық шоттар жүйесін және оның құрамындағы агрегатталған макроэкономикалық көрсеткіштерді қолданады.

Ұлттық шоттар жүйесі (ҰШЖ) – бұл елдің экономикалық қызметінің жалпы нәтижелері туралы көрсеткіштерді алу үшін құрылатын кестелер мен есепшоттар

түріндегі өзара байланысқан статистикалық көрсеткіштердің жүйесі. ҰШЖ-н алғаш рет американ-дық экономист, Нобель сыйлығының иегері (1901-1985) **Саймон Кузнец** жасаған. Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап ол Біріккен Ұлттар Ұйымымен мақұлданып, барлық елдерге стандартты жүйе ретінде ұсынылды. ҰШЖ-не кіретін әртүрлі көрсеткіштер ұлттық өндірістің деңгейін белгілі бір уақыт мезетінде өлшей, экономиканың қызмет етуіне әсер ететін факторларды ашып көрсете және экономиканың болашақтағы даму үрдістерін анықтай алады, мемлекеттің экономикалық саясатын қалыптастыруға және оны жүргізуге мүмкіндік береді. Сәйкесінше, ҰШЖ ұлттық экономиканың тепе-теңдік жағдайын және оның жағдайына әсер ететін экономика-лық саясаттың жай-күйін анықтайды. ҰШЖ-де бір жағынан, қолда бар ресурстардың жалпы көлемі, ал екінші жағынан, сол ресурстардың қолданылу деңгейі анықталады. Ол экономикалық қатынастарға қатысушылардың арасындағы жиынтық айырбас операцияларының тепе-теңдігін көрсетеді.

ҰШЖ құрамында жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) аса маңызды көрсеткіш болып табылады. **ЖІӨ** – бұл бір жыл ішінде белгілі бір елдің территориясында өндірілген соңғы тауарлар мен қызметтердің нарықтық ақшалай құны. ЖІӨ-ді дұрыс есептеу үшін берілген жылы өндірілген соңғы тауарлар мен қызметтердің құны есепке алынуы тиіс, яғни бұл жерде қайта есептеу болмау керек. Бұл соңғы игіліктер үй шаруашылықтары немесе фирмалар шеңберінде тұтынылады және аралық өнімдерге қарағанда қайта өңдеуге қатыспайды. Мысалы, азық-түлік тауарлары, кір жуғыш машиналар, шаштараз қызметі, т.б. Ал осылармен салыстырғанда, мәселен, нан зауытының нан пісіру үшін сатып алатын ұн өнімі аралық өнім болып табылады.

ЖІӨ көрсеткішінің құрамына кейбір келісімдер бойынша жасалған құндар кірмейді:

1. Бір жыл ішінде жасалған өндірістік емес келісімдерді есепке алмайды. Оларға таза қаржылық келісімдер мен ұсталған тауарларды сату жатады. Қаржылық келісімдердің үш түрі орын алады: а) мемлекеттің трансферттік төлемдері (сақтандыру жарналары, жұмыссыздық бойынша жәрдемақылар, зейнетақылар, шәкіртақылар, т.б.); ә) жеке трансферттік төлемдер (студенттерге ата-анасының ақша аударуы, туыстарының берген сыйлықтары, т.б.); б) құнды қағаздар бойынша келісімдер (акцияларды, облигацияларды сату-сатып алу, т.б.).

2. Бір жыл ішінде жасалған өндірістік емес қызметтің түрлерін есепке алмайды. Оларға үй шаруасындағы отбасылық жұмыстар, көршіге көмек беру, қайырымдылық қызметтері және қызметтің басқада түрлері жатады.

3. Бір жыл ішінде жасалған қоғамға зиян алып келетін кейбір келісімдерді есепке алмайды. Мәселен, есірткіні сату.

ЖІӨ-ді есептеудің негізгі үш әдісі бар:

1. **Қосылған құн әдісі.** Қосылған құн көрсеткіші ЖІӨ-де қос есептеуді болдырмайды. Ол дайын игіліктерді сату құны мен материалдарды, шикізаттарды, құрал-жабдықтарды, басқа да ресурстарды сатып алу құны арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Басқаша айтқанда, **қосылған құн** – бұл фирманың басқа фирмалардан сатып алып тұтынған шикізаттары мен материалдардың құнын алып тастағандағы өнімінің нарықтық бағасы. Елдегі барлық фирмалардың өндірген қосылған құндарын қосу арқылы ЖІӨ-ді анықтауға болады, яғни ол соңғы нәтижесінде шығарылған тауарлар мен қызметтердің нарықтық құнын сипаттайды.

2. **Шығындар әдісі бойынша ЖІӨ-ді есептеу.** Шығындар негізінде ЖІӨ-ді есептеу кезінде ұлттық экономика масштабындағы барлық экономикалық субъектілердің шығындары есепке алынады:

- 1) Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығындары (С).
- 2) Фирмалардың жалпы жеке инвестициялары (I).
- 3) Мемлекеттік шығындар (G).
- 4) Таза экспорт (NX).

Осы шығындар ЖІӨ көлемін (Y) құрайды және ол жылдықөндірістің нарықтық бағасын көрсетеді:

$$Y = C + I + G + NX.$$

Бұл формула негізгі макроэкономикалық теңдестік деп аталады.

3. Табыстар бойынша ЖІӨ-ді есептеу әдісі. ЖІӨ-ді осы әдіс арқылы факторлық табыстардың жиынтық сомасы деп қарастыруға

болады. Жалақы, пайыз, рента, пайда сияқты факторлық табыстардың есепке алынуымен қатар, жанама салықтар, амортизация, меншіктен түскен табыстар, бөлінбеген пайда көрсеткіштері де ЖІӨ-ге жатқызылады.

Шығындар мен табыстар бойынша есептелетін ЖІӨ-ді төмендегі кесте арқылы көрсетуге болады:

9.1-кесте. ЖІӨ-ді есептеу әдістері

Шығындармен есептелген ЖІӨ	Табыстармен есептелген ЖІӨ
1. Тұтыну шығындары (C)	1. Жалақы (w)
2. Жалпы жеке инвестициялар (I)	2. Пайыз (r)
3. Мемлекеттік шығындар (G)	3. Рента (R)
4. Таза экспорт (NX)	4. Пайда (P)
	5. Жанама салықтар (Tindirect)
	6. Амортизация (d)

Осы екі әдіс арқылы ЖІӨ бойынша шығындар мен табыстар бір-біріне тең болады, яғни нәтижесінде бірдей шаманы көрсетуі тиіс.

ҰШЖ-де екінші макроэкономикалық көрсеткіш – ол **жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ)**. **ЖҰӨ** – бұл ел азаматтарының ел ішінде және оның сыртында ұлттық факторлардың көмегімен өндірген соңғы тауарлар мен қызметтерінің жылдық құны.

ҰШЖ-гі ЖІӨ мен ЖҰӨ-нен басқа макроэкономикалық көрсеткіштер бар. Оларға таза ұлттық өнім (ТҰӨ), ұлттық табыс (ҰТ), жеке табыс (ЖТ) және қолда бар табыс (ҚБТ) жатады.

ТҰӨ – ЖҰӨ мен амортизациялық аударымдар арасындағы айыр-ма.

ТҰӨ көрсеткіші тозған құрал-жабдықтарға амортизациялық аударымдарды аударып болғаннан кейінгі тұтынуға қажетті түпкілікті өнімдер мен қызметтердің соңғы нарықтық құнының жиынтығын көрсетеді. ТҰӨ-нің құрамында акциздер, кедендік салықтар және қосылған құн салығы сияқты жанама салықтардың түрлері болады. Осы салықтарды ТҰӨ-нен азайтсақ, макроэкономикалық көрсеткіш-тің келесі түрін аламыз.

ҰТ – ел тұрғындарының еңбек, капитал, жер және кәсіпкерлік қабілет сияқты ұлттық сипаттағы өндіріс факторларының иелері ретінде жалақы, пайыз, рента және пайда түрінде тапқан табыстарының жиынтығы. Алайда осындай табыстардың барлығы түгелімен

тұтыну мен жинақтауға кетпейді. Олай болса, ҰТ-тан жеке табыс көрсеткіші алынады.

ЖТ – ел тұрғындары мен фирмалардың салықтық төлемдерді төлегенге дейінгі тапқан табыстарының жиынтығы. ЖТ-ты табу үшін ҰТ-тан әлеуметтік сақтандыру жарналарын, корпорацияның бөлінбеген пайдасын, корпорациялық табыс салығын алып тастап трансферттік төлемдерді қосу керек.

ҚБТ – ел азаматтарының барлық салықтық төлемдерді төлегеннен кейінгі тапқан табыстарының жиынтығы. ҚБТ көрсеткішін есептеу үшін ЖТ-тан салықтық төлемдерді алып тастау қажет. ҚБТ көрсеткішін соңында азаматтар екі мақсатпен жұмсайды, яғни оныңбір бөлігі тұтынуға кетеді, ал қалған бөлігі жинақталады.

Сонымен, ҰШЖ-гі аталған негізгі макроэкономикалық көрсеткіш-тер жиынтық өнім мен жиынтық табыстың сандық нәтижелерін бағалап көрсетеді. Сандық көрсеткіштермен қатар сапалық көрсеткіштерді де атап өткен жөн. Мәселен, **жан басына шаққандағы ЖІӨ**,

таза экономикалық әл-ауқат және ұлттық байлық деген көрсеткіштер тұрғындардың өмір сүру сапасы мен деңгейін, экономикалық өсудің жағымды жақтарын, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін сипаттай алады.

10.4 Атаулы және нақты жалпы ішкі өнім. Бағалар индексі

ЖІӨ және ҰТ сияқты макроэкономикалық көрсеткіштер ақшалай көрсеткіштер болғандықтан, олардың көлемі елдегі бағалар деңгейіне тәуелді болып табылады. Өндіріс көлемінің шамасын анықтау үшін индекс түрінде көрінетін бағалар деңгейінің қандай екендігін білу қажет.

Бағалар индексі – бұл осы жылдағы (ағымдық) тауарлар мен қызметтердің белгілі бір жиынының (тұтыну себеті) жиынтық бағасы мен өткен жылғы (базистік) тауарлар мен қызметтердің сондай тобының жиынтық бағасы арасындағы арақатынас.

Осы жылғы бағалар индексі =

осы жылғы тұтыну қоржынының нарықтық бағасы / өткенжылғы тұтыну қоржынының нарықтық бағасы × 100%.

Мысалы, 2018 жылы тұтыну қоржынының нарықтық құны 64 долларға тең; ал өткен 2017 жылы 50 долларға тең болса, онда 2018 жылғы бағалар индексі мынадай болады:

2018 жылғы бағалар индексі = $64 / 50 \times 100\% = 128\%$.

ЖІӨ-нің бағалар индексі. ЖІӨ-нің бағалар индексіні **ЖІӨ дефляторы** деп атайды. Ол тұтынушылық тауарлар мен қызметтердің бағаларынан, инвестициялық тауарлардың бағаларынан, мемлекеттің сатып алатын тауарларының бағаларынан және әлемдік нарықта сатылған және сатып алынған тауарлар мен қызметтердің бағаларынан құралады. ЖІӨ дефляторы ақшалай нысандағы, яғни атаулы ЖІӨ-ді бағалардың өзгеруіне байланысты түзетуші көрсеткіш болып табылады.

ЖІӨ дефляторы арқылы әртүрлі жылдар арасындағы өндіріс көлемін салыстыруға болады. Әртүрлі жылдар үшін алынатын бағалар индексінің жиыны бағалардың қаншалықты өскендігін немесе төмендегендігін анықтауға мүмкіндік береді. Сәйкесінше, біз ЖІӨ-нің ақшалай, уақытша және сандық көрсеткіш екендігіне көз жеткіземіз. Оның шамасына өндірілген өнімнің санымен қатар, бағалар деңгейі де әсер етеді. Олай болса, біз ЖІӨ-нің екі түрін бөліп көрсетеміз:

1. **Атаулы ЖІӨ** – ағымдағы нарықтық бағалармен есептелетін ЖІӨ-нің деңгейі.

2. **Нақты ЖІӨ** – бағалар деңгейінің шамасын (инфляция және дефляция) есепке ала отырып түзетілген немесе тұрақты бағалармен есептелетін ЖІӨ-нің деңгейі.

Осыған байланысты ЖІӨ дефляторы төмендегі формуламен есептеледі:

ЖІӨ дефляторы = атаулы ЖІӨ / нақты ЖІӨ.

Сәйкесінше:

Нақты ЖІӨ = атаулы ЖІӨ / ЖІӨ дефляторы.

Біздің мысалымызда, 2018 жыл үшін атаулы ЖІӨ деңгейі 64 долларға тең, ал ЖІӨ дефляторы – 128, онда нақты ЖІӨ 50 долларға тең болады.

Нақты ЖІӨ ұлттық экономиканың даму деңгейін аса нақты түрде есептей алады.

Тұтынушылық бағалар индексі. ЖІӨ дефляторынан басқа бір индекс тұтынушылық бағалар индексі (ТБИ) де аса маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Оның құрамына тұтынушылық тауарлар мен қызметтердің бағалары кіреді. Бұл жерде тұтынушылық тауарлар мен қызметтер құрамының жиынын «**тұтыну себеті**»

(потребительская корзина) деп атайды. Тұтыну себеті адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын және олардың өмір сүруінің негізі болып табылатын бірінші қажеттіліктегі ең маңызды заттарды есепке алады. Мәселен, АҚШ-та ТБИ тұтыну себетінің құрамына кіретін 300-ден астам тауарлар мен қызметтердің бағаларын есепке алады.

ТБИ-дың ЖІӨ дефляторынан басты айырмашылығы мынадан көрінеді, яғни ТБИ нарықтық тұтыну себетінің құрамын тұрақты, өзгермейді деп болжайды. Жылдан жылға

тауарлар мен қызметтердің құрылымы өзгеріссіз қалады. Ал ЖІӨ дефляторы нарықтық тұтыну себетінің құрамы жылдан жылға өзгеріп отырады деп болжайды.

Бірақ, біз белгілі бір дәрежеде бағалар индексінің салыстырмалы көрсеткіштер болып табылатындығын және ЖІӨ дефляторының да, ТБИ-дың да өзіне тән кемшіліктерінің бар екендігін айтып өткенімізжөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.

2. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономикалық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.

3. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

4. Нарматов С. Р., Нарматова А.С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.

5. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А.Б. Темірбекова.- Алматы: Эверо, 2018.- 194 б.

6. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. – 196 б.

7. Гукасьян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Гукасьян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 234с.

8. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми Интернет-ресурсы: www.stat.gov.kz

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Макроэкономикалық талдаудың ерекшеліктері қандай?
2. Макроэкономиканың зерттейтін негізгі мәселелері қандай?
3. Макроэкономикалық саясаттың негізгі құралдары қандай?
4. Ұлттық экономикада табыстар мен шығындар айналымы қалай жүреді?
5. Ұлттық шоттар жүйесі дегеніміз не?
6. Жалпы ішкі өнім мен жалпы ұлттық өнімнің арасында қандай айырмашылық бар?
7. Негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер қандай?
8. Жалпы ішкі өнімді есептеудің қандай әдістері бар?
9. Елдегі бағалар деңгейі жалпы ішкі өнімнің қарқынына қалай әсеретеді?
10. Бағалар индексі дегеніміз не?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: экономикалық теорияның макроэкономикалық бөліміне, ондағы қаралатын негізгі мәселелерге, сондай-ақ, негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерді қарастыру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Макроэкономика (ұлттық экономика): анықтамасы, мақсат-тары, құралдары, талдау ерекшеліктері;

Ұлттық экономика деңгейіндегі табыстар мен шығындардың айналымы;

Ұлттық шоттар жүйесіндегі негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер және оларды есептеу әдістері;

Атаулы және нақты жалпы ішкі өнім. Бағалар индексі.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (гlossарий).

2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:

Қазақстандағы жалпы ішкі өнім көрсеткішінің өсу қарқыны; Ұлттық экономика: жүйесі, мақсаттары, құрылымы, даму үрдістері, үлгілері;

Қазақстанның экономикалық әлеуеті және ұлттық байлығы; Қазақстанда ұлттық экономика үлгісін құрудың ерекшеліктері; Көлеңкелі экономиканың Қазақстандағы көріністері;

Мемлекеттің экономикадағы рөлі және экономиканы мемлекеттік реттеу;

Қазақстан экономикасының қазіргі ұлттық моделінің әлеуметтік-экономикалық даму негіздері.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

1) Көлеңкелі экономика және оның түрлері.

2) Ұлттық байлық және оның құрылымы.

5. Есептер:

1. Экономикада келесідей мәліметтер берілген (млрд.тг.): Трансферттік төлемдер – 6,0;

Жалпы жеке инвестициялар – 18,4; Бизнеске салынатын жанама салықтар – 9,0;

Таза экспорт – 2,2;

Корпорацияның бөлінбеген пайдасы – 4,9; Амортизация – 8,9;

Жеке тұтыну шығындары – 88,2;

Корпорацияның пайдасына салынатын салық – 2,6; Әлеуметтік сақтандыру салымдары – 0,5;

Тауарлар мен қызметтерді мемлекеттік сатып алу – 9,8; Жеке табыс салығы – 4,8.

Табу керек:

1) Жалпы ішкі өнімді;

2) Қолда бар табысты;

3) Жеке жинақтарды.

2. Ұлттық өндіріс мынадай 2 тауардан тұрады делік: X (тұтыну тауарлары), Y (өндіріс құрал-жабдықтары). Ағымдағы жылы X өнімінің 500 мөлшері өндірілді, әрқайсысының бағасы 2 теңге, ал Y тауарының 20 мөлшері өндірілді, олардың әрқайсысының бағасы 10 теңгеге тең. Жыл аяғына қарай пайдаланудағы 5 машина жаңартылды.

Табу керек:

а) Жалпы ұлттық өнімді; ә) Таза ұлттық өнімді;

б) Тұтыну көлемін;

в) Инвестиция көлемін;

г) Таза инвестициялар көлемін.

3. Төмендегі кестенің мәліметтеріне қарап, X және Y игіліктерін ентұратын тұтынушылық қоржынның құнын, тұтынушылық бағалар

индексін және инфляция қарқынын анықтаңыздар. Тұтынушылық қоржынның құрамы өзгермейді және сәйкесінше, X игілігі 3 данаға және Y игілігі 5 данаға тең болып табылады.

Жылдар	X игілігі- нің бағасы	Y игілігі- нің бағасы	Тұтынушыл ық қоржынның құны	Бағалар индексі	Инфляция қарқыны

2015	2	1		100	
2016	6	3			
2017	8	6			
2018	12	15			
2019	24	25			

4. Мына төмендегі келтірілген тауарлар мен қызметтердің қайсысын жалпы ішкі өнімнің құрамына жатқызуға болады?

Үйдің жал төлемі; көршінің үй шаруасына көмектескені үшін төленетін төлем; жазу үшін қағаз; құттықтау хаттарын дайындау үшін қағаз; компакт-диск сатып алу; эстрада концертіне билет сатып алу; өз отбасың үшін құлпынай өсіру; өз пәтеріңді сату; басқа елдің территориясында жұмыс істейтін сіздің фирмаңыз; акцияларды сатыпалу.

5. Айталық, экономиканың дамуы келесідей мәліметтермен сипатталады:

Жылдар	Атаулы ЖІӨ, млрд. долл.	ЖІӨ дефляторы, 2016 жылға %-бен есептегенде
2018	203 521	105,0
2019	220 346	106,0

Табу керек:

а) 2018-2019 жылдар аралығындағы атаулы ЖІӨ-нің өсу қарқынын; ә) ЖІӨ дефляторының өсу қарқынын;

б) 2016 жылғы бағалармен есептегенде 2018 жылғы нақты ЖІӨ-нің көлемін;

в) 2018-2019 жылдар аралығындағы нақты ЖІӨ-нің өсу қарқынын;

6. Тест тапсырмалары:

1. Еңбекақы қандай көрсеткішті есептегенде ескеріледі:

А) ЖІӨ-ді табыс бойынша В) ЖІӨ-ді шығын бойынша

С) Мемлекеттік кәсіпорындарға таза субсидияны D) Соңғы өнімді E) Аралық өнімді

2. Макроэкономиканың негізін қалаған кім?

А) М.Фридмен В) И.Фишер және Хидоури С) Й.Шумпетер

D) Дж.М.Кейнс E) К.Маркс

3. Францияда жұмыс істейтін Италияндық жұмысшылар сол жақтан жалақы алады. Олардың табыстары қандай көрсеткішті арттырады?

А) Францияның ЖҰӨ-ін В) Францияның ЖІӨ-ін

С) Италияның ЖІӨ-ін D) Италияның ТҰӨ-ін

E) Францияның ЖҰӨ мен Италияның ЖІӨ

4. Атаулы ЖІӨ-гі тауарлар мен қызметтер қандай бағаменанықталады:

А) Ағымдық бағамен В) Нақты бағамен

С) Базистік кезең бағасымен D) Өткен жылдың бағасымен

E) Натуралды көрсеткішпен.

5. Егер, ҰТ-тан корпорация пайдасына салықты, бөлінбеген пайданы, әлеуметтік сақтандыру нормасын айырып, сосын трансферттік төлемді қосса, не шығады:

А) ЖТ В) Амортизация С) ЖҰӨ D) ТҰӨ E) ҚБТ

6. Төмендегілердің қайсысы негізгі макроэкономикалық мақсатқа жатпайды?

А) экономикалық өсу В) толық жұмысбастылық

С) тауар бағасын түсіру D) табысты шынайы бөлу

E) сыртқы сауда балансы

7. Мына тұжырымдардың қайсысы дұрыс емес: А) Жалпы ішкі өнімге территориялық сипат тән В) ЖІӨ - қосылған құндар сомасы

С) ЖІӨ резиденттердің ел сыртында өндірген тауарлары мен қызметтерінің құнын есепке алмайды

D) ЖІӨ - белгілі бір уақыт аралығында, белгілі бір елдің территориясында өндірілген барлық тауарлар мен қызметтердің жиынтық құны

E) ЖҰӨ - нақты елдің ішінде өндірілген барлық тауарлар мен қызметтердің жиынтық көлемі

8. ЖІӨ дефляторы дегеніміз - бұл:

A) Атаулы ЖІӨ-нің нақты ЖІӨ-ге қатынасы

B) Нақты ЖІӨ-нің ЖІӨ-ге қатынасы

C) Нақты ЖІӨ-нің баға индексіне қатынасы

D) Нақты ЖІӨ-нің ТБИ-ге қатынасы

E) Ағымдағы жылы шығарылған заттай өнімнің базистік жылға қатынасы

9. $Y = C + I + G + X_n$ теңдеуіндегі G факторының мағынасы төмендегі

көрсеткіш:

A) Мемлекеттік шығындар B) Тұтыну шығындары C) Инвестициялық шығындар D)

Таза экспорт

E) Мемлекеттік табыстар

10. Ұлттық байлық дегеніміз – бұл:

A) Мемлекетімізде өндірілген өнім көлемі

B) Қоғамдағы жинақталған материалдық және рухани игіліктердің жиынтығы

C) Жаңадан жасалған құн

D) Ұлттық өндірістен алынған табыс

E) Алтын қоры

10. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЦИКЛДІҢ ДАМУЫ

Мақсаты: Нарықтық экономика дамуының циклділігі мен оның ерекшеліктерін түсіндіру.

Сұрақтар:

Нарықтық экономика дамуының циклділігі мен оның ерекшеліктері

Экономикалық цикл және оның әртүрлілігі

Экономикалық цикл моделі

Циклдік толқулардың мәні мен себептері, фазалары мен түрлері

Экономиканың циклдік дамуы – бұл нарықтық экономика жағдайында іскерлік белсенділіктің үнемі үздіксіз ауытқып отыруы. Өндірістің өсуі ылғи да оның құлдырауымен жүріп отырады. Циклділікті басқаша кезеңділік деп атайды. Экономикалық белсенділіктің кезеңділігі нарықтық экономиканың қозғалуы мен даму формасын көрсетеді.

Экономикалық әдебиеттерде экономикалық циклдің әртүрлі ұзақтылығы оларды зерттеген ғалымдардың атымен аталады. Мысалы, 2-4 жылға созылатын циклдер **Китчиннің циклдері** деп, ал 10-жылдық циклдер – **Жугляр циклдері**, **Маркс циклдері**, 15-20 жылға созылатын циклдер – **Кузнец циклдері**, 40-60 жылға созылатын циклдер – **Кондратьевтің «ұзын толқындары»** деп аталады.

Экономикалық циклдердің негізін кезеңділікпен туындап отыратын **экономикалық дағдарыстар** құрайды. Өндірістің бір экономикалық дағдарыстан екінші бір экономикалық дағдарысқа өту қозғалысын **экономикалық цикл** деп атайды.

Экономикалық цикл төрт фазадан тұрады: дағдарыс, тоқырау, жандану және өрлеу.

1. Дағдарыс. Бұл фазада экономикалық дамудың көрсеткіштері күрт нашарлайды: өндіріс көлемі қысқарады, табыстар төмендейді, жұмысбастандық қысқарады, инвестициялық белсенділік төмендейді, бағалар құлайды, өндіргіш күштер біртіндеп істен шыға бастайды, негізгі капитал құнсызданады, жұмыссыздық өседі, кәсіпорындар жаппай

жабыла бастайды, өндірістік қуаттар төмендейді.

2. Тоқырау. Бұл фаза экономикалық дағдарыстың ең төменгі нүктесі болып табылады, яғни жаппай жұмыссыздық орын алады, жалақы мен пайыз мөлшерлемесі ең төменгі деңгейге жетеді, тауарлы- материалдық қорлар қысқарады, өндіріс тоқтайды, бағалардың төмендеуі де тоқтайды.

3. Жандану. Бұл фазада негізгі капитал жаппай жаңартылады, жұмыссыздық қысқарады, жалақы, пайыз мөлшерлемесі және бағалар өсе бастайды, инвестициялық белсенділік пен тұтыну заттарына деген сұраныс артады.

4. Өрлеу. Бұл фаза экономикалық дамудың шарықтау шегі болып табылады. Экономикалық өсу қарқыны жоғарылайды, өндіріс көлемі айтарлықтай ұлғаяды, инвестициялар да артады, бағалы қағаздар бағамы өседі, пайда, жалақы, баға, пайыз сияқты көрсеткіштер ең жоғары деңгейге жетеді.

Негізінен, экономикалық циклдің негізгі фазасын дағдарыс құрайды. Себебі мұнда циклдің негізгі белгілері көрініс табады. Дағдарыссыз цикл болмайды, ал дағдарыстардың үнемі кезеңділікпен қайталанып отыруы нарықтық экономиканың дамуына циклдік сипат беріп отырады.

Экономиканың циклдік дамуының графикалық көрінісі төмендегі суретте көрсетілген.



10.1-сурет. Экономиканың циклдік дамуы

Экономикалық циклдің әрбір дағдарысы жандану мен өрлеу фазаларында жетіліп отырады. Бұлар өндірісті тұрақты түрде кеңейтудің фазалары болып табылады. Бұл кезеңдерде халықтың табыстары ұлғаяды, жиынтық тұтынушылық сұраныс өседі. Тұтынушылық сұраныстың өсуі кәсіпкерлерді өндіріс қуаттарын арттыруға және капитал салымдарын көбейтуге ынталандырады. Сәйкесінше, өндіріс құрал-жабдықтарына да сұраныс артады. Жалпы жиынтық сұраныстың өсуі қоғамдық өндірістің өсу қарқынынан басып озады. Жекелеген капиталдардың ағыны үздіксіз айналымға түседі, бәсекелік күрес төмендейді. Сондықтан өндірістерді жаңарту, жаңа еңгізілімдерді енгізу ынталары төмендейді. Ұдайы өндіріс салыстырмалы экстенсивті негізде жүріп отырады. Мұндай даму өндірістің өсу қарқыны жиынтық сұраныстың өсу қарқынын басып озғанға дейін жалғаса береді. Содан кейін барып тауарлардың артық өндірілуі пайда болып экономикалық дағдарыс туындайды. Экономикалық дағдарыс капиталдың артық жинақталуына алып келеді және ол үш формада көрініс табады: тауарлы капиталдың артық өндірілуі (өткізілмей қалған өнімдердің өсуі), өндіргіш капиталдың артық жинақталуы (қолданылмай қалған артық өндіріс қуатының пайда болуы, жұмыссыздықтың өсуі), ақшалай капиталдың артық жинақталуы (өндіріске тартылмай қалған ақша санының өсуі). Капиталдың артық жинақталуының жалпы нәтижесі болып өндіріс шығындарының өсуі, бағалардың құлауы және пайданың төмендеуі табылады.

Алайда, экономикалық дағдарыс ынталандырушылық («тазарту- шылық») қызмет атқарып, жаңа экономикалық дамуға тың серпін береді. Дағдарыс кезінде өндіріс шығындарын қысқартуға және пайданы көбейтуге ынта туады, бәсекелестік күшейеді. Экономикалық дағдарыс капиталдың пайдалы түрде жұмыс істеуіне мүмкіндік бермейтін өндіріс құрал-жабдықтарының моральдік жағынан тозуына алып келеді. Олай болса, ол

жаңа техникалық негізде капиталды жаңартуға ынта туғызады. Осыған байланысты, дағдарыс экономиканың салыстырмалы түрде интенсивті дамуын бастап береді. Онымен дамудың бұрынғы кезеңі аяқталып, жаңа дамуға көшу орыналады.

Қазіргі нарықтық экономика оған мемлекеттің белсенді түрде араласуы жағдайында жұмыс істейді. Мемлекеттің экономикаға әсер етуі дағдарыстардың тереңдігі мен жиілігі, цикл фазаларының ұзақтылығы және олардың арасындағы қатынастар сияқты эконо-

микалық динамиканың сипатын өзгерте отырып, экономикалық циклдің қадамына маңызды түрде ықпал жасаудан көрінеді. Мемлекеттік реттеудің салдарынан циклдік қозғалыстың механизмі өзгереді.

Циклдік толқуларды жұмсартуға бағытталатын мемлекеттік реттеу антициклдік сипатқа ие болады. Мемлекеттің экономикалық циклге әсер етуінің аса маңызды әдістеріне ақша-несие және бюджет-салық саясатының құралдары жатады. Дағдарыс жағдайында мемлекеттің шаралары өндірісті ынталандыруға, ал өрлеу жағдайында оны тежеуге бағытталады. Себебі, экономиканың «қызып кетуін» суыту мақсатында мемлекет өрлеу фазасында несиенің қымбаттауына, жаңа салықтарды енгізуге және ескі салықтарды көтеруге, жеделдетілген амортизацияны тоқтатуға және жаңа инвестицияларға салықтық жеңілдіктерді алып тастауға мүмкіндік жасайды. Ал дағдарыс жағдайларында керісінше, мемлекеттік шаралар несиені арзандатуға, салықтарды қысқартуға, амортизацияны жеделдетуге және жаңа инвестицияларға салықтық жеңілдіктерді қолдануға бағытталады.

Жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарыс және оны жою бойынша Қазақстан үкіметінің іс-шаралары.

Қазіргі дағдарыстың басталуына қаржы нарығында туындаған диспропорциялар себеп болды. Нақты секторда жүзеге асырылмай қалған үлкен қаржылық қорлар мен жинақтаулар өз бетінше өмір сүріп, әлемдік экономикаға айтарлықтай қауіп төндірді. 2014 жылдың ортасына қарай, барлық қаржылық құралдардың, соның ішінде әртүрлі бағалы қағаздардың жалпы құны 684 трлн. долларға жететін астрономиялық соманы құрады. Жасанды ақшаларды айналдыраберудің арқасында үлкен «көпіршіктер» пайда болды.

Тұрақсыздық жағдайында ақшалардың өтімділігі жоғалып, олар енді сенімді қорларды іздей бастады. Экономикалық зиян болып табылатын ақшалардың ағылуы ипотекалық дағдарыстың тікелей жоғалтуларынан бірнеше есе асып кетті. Бұл зиян 3,8 трлн. долларға бағаланды. Ал дағдарысқа қарсы шаралардың жалпы әлемдік көлемі 9,2 трлн. долларға тең болып табылады. Өтімділіктің төмендеуі нәтижесінде несие ресурстарын кеңінен пайдаланатын экономиканың кейбір салалары, әсіресе, құрылыс саласы ақшасыз қалды. Ипотекалық дағдарыс салымшылардың жалпы үрейін туғызды, инвесторлардың қаржылық тұрақсыздығын арттырды, олар қарыздарын жаба алмай әуресарсаңға түсті.

Пайда болған дағдарыстың толқыны әлемдік экономикалық кеңістікті шарпыды, ол АҚШ, Еуроодақ, Жапония және басқалары сияқты әлемнің алдыңғы қатарлы экономикаларының өндіріс көлемдерін төмендетуге алып келді. Экономикалық өсу қарқынының төмендеуі, жұмыссыздықтың өсуі, инфляцияның шарықтауы және тұтынушылық сұраныстың төмендеуі әлемдік экономиканы жалпы құлдыратты. Экономикалық көрсеткіштердің нашарлауы соңғы 40-жылдық көрсеткіштердің төмендеуінен асып түсті. Дамыған елдердің үкіметтері қабылдаған шаралары жеткіліксіз, экономикалық өсу қарқынының төмендеуін тоқтату мүмкін болмай отыр.

Дағдарыстық құбылыстар әлемнің көптеген дамушы елдерін де айналып өтпеді. Дамыған елдердегі дағдарыс дамушы елдермен өндірілетін шикізат түрлеріне, соның ішінде, мұнайға сұраныстың төмендеуімен, тауарлар мен қызметтерді өткізу нарықтарының тарылуымен, компаниялардың жаппай жабылуымен жалғасты. Дағдарыстың бұл кезеңі шикізат өнімдерінің экспортына тәуелді елдердің өз бюджеттерін толтыруда және дамудың өзін-дік бағдарламаларын жүзеге асыруда күрделі сәтсіздіктерге ұшырайтындығын көрсетіп берді. Мәселен, Үндістанның экспорт

көлемі 12%-ға, Қытайдың импорт көлемі 18%-ға қысқарды. Өндірістің құлдырауынан жұмысбастылық қысқарды, әлеуметтік мәселелер шиеленісті, қоғамда саяси қақтығыстар күшейді. Соңғы деректерге сәйкес, 200 миллионға тарта адам кедейшілікке ұшыраған. Әлемнің дамыған және дамушы елдерінде халықтың әл-ауқаттылығын көтерудің көп жылғы талпыныстары сәтсіздікке айналды.

Сонымен, қазіргі сарапшылар жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарыстың салдарларын АҚШ-тағы құрылымдық дағдарыспен, Жапония мен Еуроодақтағы циклдік дағдарыспен, дамушы елдердегі шикізаттық дағдарыспен, Қытай мен Үндістандағы тауарларды артық өндіру дағдарысымен байланыстырады.

Жаһандану жағдайында әлемдік дағдарыстық құбылыстардың ұлттық экономикаға әсері маңызды түрде өсті. Әлемдік шаруашылықтың интеграциялық үдерістеріне кірігумен байланысты көптеген елдер сыртқы факторлардың әсеріне аса сезімтал болды. Осындай факторлар Қазақстанға да өз әсерін тигізбей қоймады. 2000 жылдан бастап 2013 жылға дейін Қазақстанның ұлттық экономикасы аса жоғары қарқынмен дамығанымен, 2013-2014 жылдары еліміздің бірқатар секторларында құлдырау орын алды, ол негізінен, құрылыс пен қаржы секторларында болды. Бұл құлдырау

біртіндеп әлемдік қаржы нарықтарындағы өтімділік дағдарысы болып ұласып, осының барлығы шикізат өнімдеріне сұраныстың төмендеуі, олардың бағаларының күрт қысқаруы, жұмысбастылық деңгейінің төмендеуі сияқты құбылыстармен сәйкес келді. Бұл экономикалық өсудің қарқынын маңызды түрде төмендетті. Егер 2000-2012 жылдар аралығында ЖІӨ-нің орташа жылдық өсу қарқыны 10%-дық ең жоғары көрсеткішке жеткен болса, онда 2013 жылы бұл көрсеткіш 7,7%-ды құрады, ал 2014 жылы 2%-ға және 2015 жылы -0,2%-ға дейін төмендеп кетті.

Ел экономикасы алыпсатарлық капиталдың шеңберінде болды, тұрғын үй нарығының күрт дамуы тез басылды. Бұл салаға инвестиция тарту банктердің шектен тыс іс-әрекеттерімен жалғасып, олардың тәуекелі дұрыс есептелмеді, өтімділік тапшылығының масштабтары болжанған межеден асып кетті. Сөйтіп, өтімділік дағдарысы банктердің қызметіне де әсер етті. Банк жүйесінің көрсеткіштері нашарлап кетті, олардың пайдалары шамамен үш есеге азайды, машақаты көп несиелердің үлесі өсіп, мерзімі өткен қарыздары көбейе түсті. Ең алдымен, құрылысшылардың, тамақ өнеркәсібі саласының, металлургияның және ауыл шаруашылығының банктер алдында қарыздары өсті.

Ел экономикасы үшін өзекті мәселе болып мұнай, металл, руда сияқты шикізат өнімдеріне бағалардың және оларға сұраныстың төмендеуі табылды. Өз кезегінде, шикізаттарға сұраныстың төмендеуі оның өндірісінің төмендеуіне және жұмыспен қамтылғандар санының қысқаруына алып келді.

Дағдарыстың бастапқы белгілері кезінде республика басшылығы бірқатар іс-шараларды қабылдап үлгерді. Өзірленген және орындалып үлгерген шаралар өз жемісін бере бастады. Оған елдің алтын валюталық қоры және депозиттер көлемі мүмкіндік берді. Депозиттік салымдарды сақтандыру нормалары күшейтілді. 2013 жылдың күзінде мемлекеттік бюджеттен дағдарысты еңсеруге 550 млрд. теңге (4,6 млрд. долл.) бөлінді. Екінші деңгейлі банктер арқылы құрылысшылар 184,7 млрд. теңге (1,5 млрд. долл.), шағын және орта бизнес 155 млрд. теңге (1,3 млрд. долл.), ауыл шаруашылығы 135 млрд. теңге (1,1 млрд. долл.) алды.

Үкіметтің, Ұлттық банктің және Қаржылық қадағалау агенттігінің қабылдаған бірлескен іс-қимыл жоспарында (Дағдарысқа қарсы бағдарламада) тұрақтандыру шараларының көлемі 2 172 млрд. теңгеге (18,1 млрд. долл.) жетті. Ұлттық қордан қаржыландырылатын

дағдарысқа қарсы бағдарлама келесідей бағыттардан («Батыл бесқадам») тұрды:

1. Қаржы секторын тұрақтандыру (4 млрд. долл.).
2. Тұрғын үй секторын дамыту (3 млрд. долл.).
3. Шағын және орта бизнесті қолдау (1,5-2 млрд. долл.).
4. Агроөнеркәсіп кешенін дамыту (1 млрд. долл.).

5. Инновациялық және инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру (1 млрд. долл.).

Ұлттық банктің міндетті резервтер нормасын төмендету есебінен екінші деңгейлі банктер өздерінің ресурстық базасын 350 млрд. теңгеге (2,9 млрд. долл.) ұлғайтты. Дағдарысқа қарсы шаралардың жалпы көлемі 22,7 млрд. долл., немесе ЖІӨ-нің 17%-ын құрады. Бұлсوما әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болды.

«Батыл бес қадам» деп аталатын бірлескен іс-қимыл жоспары әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге, макроэкономикалық тепе-теңдікті қолдауға, экономикалық өсу мен іскерлік белсенділікті ынталандыруға бағытталады. Бұл бағдарлама шеңберінде әлеуметтік басымдық ретінде жұмыссыздықтың өсуіне жол бермеу саналады.

Дағдарысқа қарсы бағдарламаның қатарында ұлттық валютаны девальвациялау сияқты мәжбүрлі әрі ең қажет болған шараны да атап өткен жөн. Дағдарысқа қарсы құрал ретінде қолданылатын девальвация шарасына және экономиканың дамуына жаңа серпін берудің мұндай әдісіне әлемнің көптеген мемлекеттері жүгінді. Өтіп жатқан дағдарыс жағдайында көптеген елдер өз экономикаларының бәсекелік қабілеттілігін қолдау үшін өздерінің валюталарын девальвациялап үлгерді. Қазақстан үшін бұл шараның маңызы өте зор болды, өйткені қаржылық дағдарыстың әсерінен негізгі экспорттық тауарларға сұраныс қысқарды, соның салдарынан өз өнімдерін экспортқа қоятын ірі компаниялар өндірістік-инвестициялық жоспарларын тыюға және жұмысшылар санын қысқартуға мәжбүр болды.

Халық үшін девальвацияның оң жақтары да, теріс жақтары да бар. Басты кемшілігі болып ұлттық валютада сақталатын қолма-қол ақшалай резервтер мен депозиттер құнының бір бөлігінің жоғалуы табылады. Басқа жағынан алып қарағанда, доллар нысанындағы жинақтардың теңгелік құны маңызды түрде өсе түсті. Сондай-ақ, олар қолда бар резервтерді сақтауға көмектеседі.

Тұрақты табысқа өмір сүретін халықты (бюджеттік қызметкерлерді, зейнеткерлерді, аз қамтылғандарды) қолдау үшін 2015-2017 жылдарда бюджеттен олардың табыстарын жыл сайын көтеріп отыру үшін

қаржы қарастырылды. Үкімет осы категориядағы қазақстандықтардың өмір сүру деңгейін төмендетіп алмау үшін бюджет баптарын қосымша қайта қарап отыруға тапсырма алды. Тұтыну нарығындағы бағаларды реттеп отыру бойынша шаралар күшейтілді, халық жалпы тұтынатын тауарларды жеткізушілерге бағалардың негізсіз өсуіне жол бермеу міндеттері жүктелді.

Әдебиеттер тізімі

1. Доғалов А.Н., Досмағанбетов Н.С. Макроэкономика: экономикалық мамандықтарға арналған оқулық / – 2-басылым, өңделген және толықтырылған. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2018. – 405 б.

2. Жалпы экономикалық теория. Оқулық. Шеденов Ө. Қ., Сағындықов Е. Н., Жүнісов Б. А., Байжомартов Ү. С., Комягин Б. И.. /Жалпы редакциясын басқарған Шеденов Ө. Қ. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2010. – 455 бет.

3. Экономикалық теория негіздері: оқулық / Я.Әубәкіров, К.Нәрібаев, М.Ескалиев және т.б.- Алматы: Эверо, 2017.- 478 б.

4. Макконнелл, К.Р. Экономикс. Принципы, проблемы и политика: учебник / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю; пер. с англ.- 14-е изд.- М.:ИНФРА-М, 2008.- 972 с.

5. Курс экономической теории: учебник – 6-е исправленное, дополненное и переработанное издание / Под общ. ред. Чепурина М. Н. и Киселевой Е. А. – Киров: АСА, 2016. – 888 с.

6. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Экономическая теория: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2011. – 672 с.

7. Экономическая теория: учебник / под ред. В.Д.Камаева.- 13-е изд., перераб. и доп.- М.: ВЛАДОС, 2013.- 591с.

8. Экономическая теория: учебник для студентов вузов / под ред. И.П. Николаевой, Г.М. Казиахмедова.- 3-е изд., перераб. и доп.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011.- 544с.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Циклдік толқулардың себептері қандай?
2. Экономикалық цикл неше фазадан өтеді?
3. Экономикалық дағдарыстардың түрлері қандай?
4. Экономикалық циклдің ұзақтылығына байланысты типтері қандай?
5. Экономикалық циклдің факторлары қандай?
6. Экономикалық циклге қарсы саясат шаралары қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: экономикалық цикл мен экономикалық дағдарыстар, экономикалық цикл ұғымдарына жан-жақты тоқталу. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

1. Экономикалық цикл: мәні, фазалары, параметрлері, типтері, түрлері, факторлары, үлгілері;
2. Қазақстанның қазіргі дағдарысқа қарсы іс-шаралары;

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (гlossарий).

2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:

Жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарыс және оның салдарлары;

Экономикалық дағдарыстардың түрлері;

Қазақстанның қазіргі дағдарысқа шараларының нәтижелері; Экономикалық өсудің қазіргі заманғы үлгілері; Қазақстанның экономикалық өсу қарқыны.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Росту моделі;
- 2) Қазақстандағы экономикалық өсудің негізгі бағыттары.

5. Есептер:

1. Экономистердің болжауынша, келесі жылы ел ішіндегі экономикалық жағдай мына мәліметтермен сипатталды:

$$C = 10 + 0,9Y$$

$$I = 60 \text{ млрд. тг. } G = 100 \text{ млрд. тг.}$$

Осыған сәйкес, келесі жылы ЖҰӨ-нің болжанбалы деңгейінің қанша көлемде болатындығын есептеңіз.

2. Белгілі бір елде тұтыну шығындары мен инвестициялар көлемі мына теңдіктермен беріледі:

$$C = 8 + 0,7Y \quad I = 0,2Y$$

Экономистердің бағалауынша, келесі жылы мемлекеттік шығындар көлемі 60 млрд. теңгені, ал таза экспорт 4 млрд. теңгені құрайды. Онда келесі жылы ЖҰӨ-нің болжанбалы деңгейінің қанша көлемде болатындығын есептеңіз.

3. Үкімет экономист-мамандарға келесі жылға ЖІӨ-нің өсуін болжап беруді ұсынды. Мамандар келесі жылы тұтынушылық шығындар ЖІӨ-нің 70%-ын құрайды, инвестициялар мен мемлекеттік шығындар сомасы 2 млрд. долларға жетеді, ал таза экспорт нөлге тең болады деп есептейді.

1) Экономист-мамандардың ЖІӨ-нің мүмкін болатын көлеміне деген болжамы қандай болды?

2) Егер тұтынушылық шығындар деңгейі болжанған шамасынан ауытқып, шын мәнінде, ЖІӨ-нің 75%-ын құраса, онда ЖІӨ-нің нақты көлемі мен болжанған көлемі

арасындағы айырмашылық қандай?

3) Тұтынушылық шығындар деңгейі, инвестициялар мен мемлекеттік шығындар сомасы туралы экономист-мамандардың болжамдары қате болып шықты. Іс жүзінде олардың мәндері сәйкесінше 0,75 Ү және 2,5 млрд. доллар болып шықты. Олай болса, ЖІӨ-нің нақты көлемі мен болжанған көлемі арасындағы айырмашылық қандай?

4. Төменде келтірілген мәліметтер негізінде ЖІӨ-нің нақты деңгейін және оның өсу қарқынын анықтаңыз.

Жылдар	Атаулы ЖІӨ, млн. тг.	Бағалариндексі	Нақты ЖІӨ, млн. тг.	Экономикалық өсудің қарқыны
1	2 600	10		
2	2 800	5		
3	3 800	40		
4	6 000	100		
5	6 600	20		
6	7 100	15		

5. Төменде келтірілген мәліметтер негізінде нақты ЖІӨ-нің өсу қарқынын және жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ-нің өсу қарқынын есептеңіз және салыстырыңыз.

6.

Жылдар	Нақты ЖІӨ, млн. тг.	Халық саны, млн. адам	Жан басына шаққандағы ЖІӨ	Нақты ЖІӨ-нің өсу қарқыны	Жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ-нің өсу қарқыны
1	12 000	120			
2	13 120	122			
3	13 240	124			
4	13 340	127			
5	14 000	128			
6	14 700	130			
7	15 000	130			

7. Тест тапсырмалары:

1. Экономикалық өсу қалай бейнеленуі мүмкін:

- A) Өндірістік мүмкіндіктер қисығының солға жылжуымен
- B) Өндірістік мүмкіндіктер қисығының оңға жылжуымен
- C) Өндірістік мүмкіндіктер қисығындағы нүктелердің қозғалысы арқылы.
- D) Өндірістік мүмкіндіктер қисығы ішінде бір нүктеден екіншіге қозғалу арқылы
- E) Өндірістік мүмкіндіктер қисығынан тыс бір нүктеден екіншіге қозғалу арқылы

2. Қай көрсеткіштің сандық мәні өрлеу фазасында азайып, құлдырау

фазасында өседі?

- A) Құнды қағаздар бағамы
- B) ЖҮӨ көлемі
- C) Жұмыс аптасының орташа ұзақтығы
- D) Жалақы деңгейі
- E) Өндеуші өнеркәсіптегі тауар қорларының көлемі

3. Дж. Кейнстің тұжырымдамасына сәйкес, экономикалық циклдің себебі

неге байланысты?

- A) Тек сыртқы факторлар әсеріне
- B) Тек ішкі факторлар әсеріне
- C) Жиынтық сұраныс динамикасына басымды әсер ететін факторларға

D) Жиынтық ұсыныс динамикасына басымды әсер ететін факторларға

E) Тек кездейсоқ саяси факторларға

4. Экономикалық цикл (кезең) дегеніміз – бұл:

A) Экономикада кезең кезеңмен қайталанатын өрлеу құбылыстары B) Тұтыну мен инвестициялардың өзара қатынастарының ауытқуы C) Бір экономикалық фазаның басталуынан екінші бір фазаның

басталуына дейінгі кезең

D) Экономикада кезеңділікпен орын алатын құлдыраулар

E) Жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныстың өзара ауытқулары

5. Жұмыспен толық қамтылған экономикадағы экономикалық өсудің жоғары қарқыны нені талап етеді?

A) Қор жинақтау мен инвестицияның төменгі мөлшерін

B) Қор жинақтаудың жоғары мөлшерін және инвестицияның төменгі мөлшерін

C) Қор жинақтаудың жоғары мөлшерін және инвестицияның жоғары мөлшерін

D) Қор жинақтаудың және инвестицияның төменгі мөлшерін

E) Қор жинақтаудың төменгі мөлшерін және инвестицияның жоғары мөлшерін

6. Экономикалық циклдің сыртқы факторлары – бұлар:

A) Тұтыну B) Инвестициялау C) Соғыстар

D) Үкімет шаралары E) Инфляция

7. Қысқа мерзімді экономикалық циклдер кімнің атымен аталады?

A) П. Самуэльсонның B) С. Кузнецтің C) Дж. Китчиннің

D) Н. Кондратьевтің E) К. Маркстің

8. Мыналардың қайсысы экономикалық өсудің жағымды жақтарына жатпайды?

A) Әлеуметтік көмектерді арттыру

B) Адамның табиғатқа белсенді түрде араласуы C) Адамдардың мәдени деңгейін арттыру

D) Адамдардың тұлға ретінде даму мүмкіндіктерін өсіру E) Тұтыну стандарттарын арттыру

9. Экономикалық циклдің өрлеу немесе шың фазасында экономикада не байқалады?

A) Бағалардың едәуір өсуі B) Жалақының артуы

C) Фрикциондық жұмыссыздықтың мардымсыз орын алуы

D) Жинақтау көлемінің артуы E) Осы аталғандардың барлығы

10. Экономикалық өсудің қарқынын графикалық түрде қандай қисық нақты бейнелей алады?

A) Жалпы шығындар қисығы

B) Инвестиция мен жинақтар қисығы C) Өндірістік мүмкіндіктер қисығы

D) Сұраныс қисығы E) Ұсыныс қисығы

11. ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЫСАНДАРЫ

Мақсаты: макроэкономикалық тұрақсыздықтың негізгі белгілері ретінде көрінетін жұмыссыздықтың негізгі себептеріне, түрлеріне, көрсеткіштеріне және оларға қарсы реттеу шараларына кеңінен тоқталу.

Сұрақтар:

1. Жұмыссыздық: мәні, пайда болу себептері, түрлері, зардап-тары, оған қарсы күрес шаралары.

2. Неоклассикалық модельдегі еңбек нарығы

3. Жұмыссыздық көрсеткіштері

4. Оукен заңы;

Жұмыссыздық: мәні, пайда болу себептері, түрлері, зардаптары, оған қарсы күрес шаралары. Оукен заңы

Статистикалық органдар әдетте, жұмысбастылыққа қатысы бар адамдар-ды бірнеше категорияға бөліп көрсетеді. Ол харекетшіл халықты немесе 16 жасқа (АҚШ, Франция, Швеция, Ұлыбритания, Ресей) немесе кейбір елдерде 15 жасқа (Австралия, Канада, Германия, Жапония, Голландия, Италия, Қазақстан) толған және ол жастан асқан азаматтарды қамтиды. Жұмыс күші жұмыспен қамтылған азаматтардан және жұмыссыздардан құралады. **Жұмыссыздар** – бұл табыс табуға құқық беретін жұмыс орнын иеленуге мұқтаж, еңбек етуге қабілеті мен ынтасы бар азаматтар.

Жұмыссыздардың құрамына жасы мен денсаулығы бойынша жұмысқа жарамсыз адамдар, жұмысқа жарамды, бірақ белгілі бір

себептерге байланысты жұмыс орнына үмітті емес адамдар (үй шаруасындағы әйелдер), жұмысқа жарамды және жұмыс іздеп жүрген, бірақ еңбек биржасында тіркелмеген адамдар кірмейді.

Жұмыссыздар екіге бөлінеді: толық және толық емес. Соңғысына толық емес жұмыс күніне немесе қандай да бір экономикалық себептерге байланысты толық емес жұмыс аптасына қамтылған азаматтар кіреді. Бұл жерде әртүрлі себептерге байланысты толық емес жұмыс күнін ерікті түрде қалайтын жұмыскерлер (мәселен, көп балалы аналар, бос уақыттың көп болуын тілейтін адамдар) жұмыспен қамтылғандардың қатарына жатады.

Статистикалық органдар екі маңызды көрсеткішті есептейді: жұмыс күшінің харекетшіл халықтағы үлесі және жұмыссыздық деңгейі.

Харекетшіл халықтың жұмыс күшіне қатысу деңгейі = Жұмыс күші / Харекетшіл халық × 100%.

Тәжірибе жүзінде, харекетшіл халықтың жұмыс күшіне қатысу деңгейі 57-66% аралығында болады.

Жұмыссыздық деңгейі екі әдіспен анықталады:

1) **Жұмыссыздық деңгейі = Жұмыссыздар саны / Жұмыс күші (жұмыспен қамтылғандар + жұмыссыздар) × 100%.**

2) **Жұмыссыздық деңгейі = Жұмыссыздар саны / Харекетшіл халық (жұмыс күші + өздігінен қамтылғандар) × 100%.**

Негізінен, дамыған елдерде жұмыссыздық деңгейі 5% бен 12% аралығын қамтиды. Ал отандық статистикалық деректерге сүйенсек, Қазақстанда жұмыссыздық деңгейі жылдан жылға төмендеп келеді. Оны төмендегі кестеден байқауға болады.

11.1-кесте. 2007-2019 жылдар аралығындағы Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі пайызбен

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
10,4	9,3	8,8	8,4	8,1	7,8	7,3	6,6	6,6	5,8	5,4	5,3	5,2

Дерек көзі: www.stat.gov.kz

Сонымен, Халықаралық еңбек ұйымының стандарттары мен өлшемдеріне сәйкес **жұмыссыздарға** халықтың экономикалық белсенділігін өлшеу үшін белгіленген жастағы (15 және одан жоғары жастағылар), қаралған кезеңде:

- жұмыссыз болған (табысты жұмысы болмаған);
- оны іздеумен белсенді айналысқан;
- уақыттың белгілі бір кезеңі ішінде жұмысқа кірісуге дайын болған деген үш негізгі критерийлерге бір мезгілде жауап берген адамдар кіреді.

Жұмыссыздықтың себептері. Ұзақ уақыт бойы батыстың экономикасы жұмыссыздықты еркін құбылыс деп танып келді. Жұмыссыздықтың себебі жұмыскерлердің тым аз жалақыға жұмыс істегісі келмейтіндігінен туындайды. Олардың осындай жалақыға келіспейтіндігінен жұмыссыздық пайда болады деп түсіндірді.

Марксизм теориясы мәжбүрлі жұмыссыздық мәселесін алға тартады. Жұмыссыздықты капиталдың жинақталуының нәтижесі деп білді. Жұмыс күшіне деген сұраныс капиталдың барлығымен емес, тек еңбек ресурстарын сатып алуға жұмсалған капиталдың мөлшерімен ғана анықталады. Капиталдың жинақтала беруіне байланысты капитал-еңбек қатынасы артады. Физикалық капиталдың (құрал-жабдықтар, материалдар, шикізаттар) жалпы капиталдың құрамындағы өседі, ал адам капиталының үлесі азая береді. К. Маркстің пікірінше, еңбек өнімділігінің артуы жұмысшыларды ығыстырады. Бұдан басқа, өндірістің дамуының циклдік сипаты жұмысшылардың бірқатар тобын жұмыстан мәжбүрлі түрде босатып отырады, дағдарыс пен тоқырау фазаларында жұмыссыздық өседі, алжандану мен өрлеу фазаларында ол азаяды.

Батыстың экономикалық әдебиеттерінде жұмыссыздық мәселесінің мәжбүрлі сипатқа ие болатындығын алғаш мойындаған Дж. Кейнс деп айтылады. Бірақ ол жұмыссыздықтың бірқатар бөлігінің ерікті түрге ие болатындығын да жоққа шығармаған. Кейнстік теория жұмыссыздықтың пайда болу себебін тұрғындардың тауарларға деген сұранысының жеткіліксіздігінен, олардың төлем қабілеттілігінің төмен болуынан және жалақы мөлшерлемесінің тым жоғары болуынан деп түсіндіреді. Жиынтық сұраныстың жеткіліксіздігінен адамдардың жинақтауға деген бейімділігі мен инвестициялық белсенділіктері әлсіз болады.

Неоклассикалық теорияның көрнекті өкілі А. Пигу 1923 жылы жариялаған «Жұмыссыздық теориясы» еңбегінде осы мәселенің қыр-сырын басқаша түсіндіре алды, яғни неоклассиктердің ойынша, жұмыссыздықтың басты себебі болып жалдамалы жұмыскерлердің өз жұмыс орындарын ерікті түрде таңдауы табылады. Жұмысшылар аса жоғары жалақыға ғана жұмыс істеуге дайын, сондықтан жұмыс күшіне деген сұраныс төмендейді.

Монетаризм теориясы болса жұмыссыздықтың пайда болу себебін мемлекеттің ақшанесие саясатын дұрыс жүргізбеуінен деп дәлелдеуге тырысады. Елдегі ақша массасын және оның айналымын дұрыс реттей отырып, өндіріс үдерісін тиімді ұйымдастыруға болады.

Ағылшын экономисі Томас Мальтустың (1766-1834) атымен байланысты мальтузиандық теория жұмыссыздық мәселесінің туындауын елдегі халық санының өсуімен байланыстырады. Халық саны әр 25 жылда екі еселеніп отырады, ал оларға қажетті тұтыну заттары олай өсе алмайды, сол себепті тұрғындардың бір бөлігіне өмір сүру құралдары жетіспей олар кедейленеді және жұмыссыздыққа ұшырайды. Сондай-ақ, халық санының өсуімен қатар, елге сырттан имигранттардың келуі де бұл мәселені ушықтырып жіберуі мүмкін деп айтады.

Жұмыссыздықтың түрлері. Экономикалық теорияда жұмыссыздықтың кең тараған бірнеше түрлері орын алады.

1. Еркін жұмыссыздық (фрикциондық) – бұл адамның бір жұмыс орнынан кетіп, басқа бір жұмыс орнына орналасуына дейінгі уақыт аралығын қамтитын уақытша қысқа мерзімді жұмыссыздық. Жұмыссыздықтың бұл түрі еңбек нарығының жетілмегендігімен, жұмыс орындары туралы ақпараттың болмауымен және басқа да техникалық себептерге байланысты түсіндіріледі.

2. Құрылымдық жұмыссыздық – бұл сұраныстың құрылымында және өндірістің технологиясында болған өзгерістерден туындайтын ұзақ мерзімді мәжбүрлі жұмыссыздық. Жұмыссыздықтың бұл түрі қандай да бір материалдық ресурстың жетіспеуінен, адамның жас-жыныстық, ұлттық, біліктіліктік және басқа да жеке ерекшеліктеріне байланысты орын алады. Мұндай жағдайда еңбек бөлінісінің жылдам өзгеруіне байланысты ұсыныстың құрылымы еңбекке деген сұраныстың құрылымына сәйкес келмей қалуы мүмкін. Экономика дамыған сайын кейбір мамандықтарға сұраныс азаяды, ол ескіреді, ал оның орнына қоғам талабына сай жаңа маман иелеріне сұраныс арта түседі.

3. Кезендік жұмыссыздық (циклдік) – бұл өндірістің кезендік құлдырауынан туындайтын жаппай жұмыссыздық. Жұмыссыздықтың бұл түрі ЖІӨ-нің үнемі ауытқып

отыруымен байланысты. Дағдарыс кезеңдерінде жұмысбастылық деңгейі төмендейді, барлық маман иелері жұмыстан мәжбүрлі түрде қысқартылады, ал өрлеу кезеңдерінде жұмысбастылық деңгейі ұлғаяды.

4. Технологиялық жұмыссыздық – бұл адамдардың еңбек күшін машинамен алмастыру нәтижесінде пайда болатын жұмыссыздық.

5. Жасырын жұмыссыздық – бұл өндірісте артық жұмыскерлердің орын алуымен сипатталатын жұмыссыздықтың бір түрі. Көбінесе, бұл ауыл шаруашылығына, өнеркәсіп салаларына және мемлекеттік қызметке тән құбылыс болып табылады.

6. Маусымдық жұмыссыздық – бұл жыл мерзімдеріне байланысты экономиканың кейбір салаларында өндіріс көлемінің өзгеруінен болатын жұмыссыздықтың түрі. Мәселен, құрылыс саласының кейбір түрлері жұмысбастылықты жылдың белгілі бір мерзімдерінде ғана қамтамасыз ете алады.

Толық жұмысбастылық. Еңбек нарығында босаңқы жұмыс күшінің болуы сол жұмыс күшіне қосымша сұраныс білдіре отырып өндірісті кеңейтудің және дамытудың қажетті жағдайы болып табылады. Экономика ресурстарды, соның ішінде ең алдымен, еңбекті 100%-дық деңгейде қолданып әрекет ете алмайды. Экономика еңбектің, капиталдың және жердің қажетті резервіне ие болуы тиіс. Ресурстардың осындай қорына ие болып қана қоғам туындайтын мәселелерді шеше алады және өзгеретін жағдайларға тез бейімделе алады.

Табиғи жұмыссыздық деген де ұғым бар және ол толығымен ерікті болып табылады. Нақтырақ айтсақ, табиғи жұмыссыздық деңгейі фрикциондық және құрылымдық жұмыссыздыққа сәйкес келеді. Жоғарыда атап өткеніміздей, фрикциондық жұмыссыздық еркін түрде болады, ал құрылымдықты олай деуге болмайды. Қандай да бір саланың құлдырауы, мамандық пен біліктіліктің жоғалуы жұмысшыны жұмысынан айыруға алып келеді. Жаңа жұмыс орнына кіру үшін ол қайта оқытудан өтуі қажет. Бұл жерде денсаулығы және жасы бойынша шектеулер болуы мүмкін. Егер біліктілігі бар жұмысшы тым аз жалақыға және біліктілікті қажет етпейтін жұмыс орнынан бас тартса (мысалы, ыдыс-аяқ жуушы), онда оны ерікті жұмыссыздар қатарына жатқызуға болады.

Толық жұмысбастылық деңгейінен асып кететін жұмыссыздық қоғам үшін едәуір экономикалық және әлеуметтік зиян туындатады. Жұмыс күшінің белгілі бір бөлігін қолданбау ЖІӨ-нің кем өндірілуіне алып келіп, нәтижесінде нақты өндірілген ЖІӨ мен әлеуетті ЖІӨ арасында алшақтық пайда болады. Жұмыссыздық деңгейі неғұрлым жоғары болса, нақты өндірілген ЖІӨ мен әлеуетті ЖІӨ арасындағы алшақтық соғырлым үлкен болады.

Американдық экономист Артур Оукен жұмыссыздық деңгейі мен ЖІӨ-ді жоғалту арасындағы қатынасты есептеп шығарды. Бұл қатынас Оукен заңы деген атқа ие болды. **Оукен заңы** – жұмыссыздықтың нақты деңгейі өзінің табиғи деңгейінен 1% асқанда ЖІӨ-нің нақты өндірілген көлемі 2,5%-ға жоғалады дейтін тұжырымдама. Ал 2,5% **Оукен коэффициенті** деп аталады.

Оукен заңы мынадай формуламен жазылады:

$$Y^* - Y / Y^* = \gamma (u - u^*),$$

мұндағы, Y^* – толық жұмысбастылық жағдайындағы өндірістің әлеуетті көлемі; Y

– ұлттық өндірістің нақты көлемі; u – жұмыссыздықтың нақты деңгейі; u^* –

жұмыссыздықтың табиғи деңгейі; γ – Оукен коэффициенті. Осының нәтижесінде өндіріс көлемінің жұмыссыздықтың нақты деңгейіне тәуелді екендігін байқауға болады.

Жұмыссыздықтың қоғамға тигізетін экономикалық зардаптарынан басқа, оның әлеуметтік зияндары да бар. Олар жұмысшының өзіне жағымсыз түрде әсер етеді. Жұмыссыздықтың

салдарынан адамдардың біліктілігі жоғалады, жұмысқа жарамдылығы төмендейді, өзін-өзі сыйлаудан қалады, адамгершілігі жоғалып, моральдік жағынан күйзеліске ұшырайды,

өзінің атақ-даңқы мен абыройынан айырылады, отбасылық ажырасуларға алып келеді, табысы жоғалғандықтан ұрлау, тонау, қарақшылық жасау, өз-өзіне қол жұмсау сияқты

қылмыстық

әрекеттер де орын алады.

Сондықтан жұмысбастылықты және жұмыссыздық мәселесін мемлекеттік реттеу өте маңызды болып табылады. Жұмысбастылық пен жұмыссыздықты реттеу шаралары мыналарды қамтиды: жұмыссыздық бойынша сақтандыру, кадрларды даярлау және қайта даярлау, өнеркәсіпті субсидиялау, қоғамдық қажетті жұмыстарды ұйымдастыру (мысалы, инфрақұрылым салаларын жетілдіру, жол құрылысы, т.б.), еңбек қызметінің ұзақтылығын, жұмыс аптасын және жұмыс күнін реттеу.

Сонымен қатар жұмысбастылық мәселесі мемлекетпен ғана емес, нарықпен де реттелуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Курс экономической теории: учебник – 6-е исправленное, дополненное и переработанное издание / Под общ. ред. Чепурина М. Н. и Киселевой Е. А. – Киров: АСА, 2016. – 888 с.

2. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Экономическая теория: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2011. – 672 с.

3. Экономическая теория: учебник / под ред. В.Д.Камаева.- 13-е изд., перераб. и доп.- М.: ВЛАДОС, 2013.- 591с.

4. Экономическая теория: учебник для студентов вузов / под ред. И.П. Николаевой, Г.М. Казиахмедова.- 3-е изд., перераб. и доп.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011.- 544с.

5. Борисов, Е.Ф. Экономическая теория: учебник / Е.Ф. Борисов.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Проспект, 2017.- 544с.

6. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.

7. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономикалық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.

8. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

9. Нарматов С. Р., Нарматова А.С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.

10. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А.Б. Темірбекова.- Алматы: Эверо, 2018.- 194 б.

11. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. – 196 б.

12. Гукасьян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Гукасьян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 234с.

13. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми Интернет- ресурсы: www.stat.gov.kz

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Экономикалық белсенді халық және белсенді емес халық категорияларын қалай түсінуге болады?

2. Жұмыссыздықтың анықтамасы қандай?

3. Жұмыссыздықтың себептері қандай?

4. Жұмыссыздықтың түрлері қандай?

5. Жұмыссыздықтың деңгейін қалай анықтаймыз?

6. Оукен заңы нені түсіндіреді?

7. Жұмыссыздықтың қоғамға тигізетін зардаптары қандай?

8. Жұмыссыздықпен күрес шаралары қандай?

9. Инфляцияның пайда болуының себептері қандай?

10. Инфляцияның қарқынын қалай анықтаймыз?

11. Инфляцияның түрлері қандай?
12. Инфляцияның қоғамға тигізетін зардаптары қандай?
13. Инфляция мен жұмыссыздықтың арасында қандай байланыс бар?
14. Инфляцияға қарсы саясат шаралары қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: макроэкономикалық тұрақсыздықтың негізгі белгілеріне, соның ішінде, жұмыссыздық мәселесіне, олардың отандық экономикада реттелу жолдарына тоқталу. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Жұмыссыздық: мәні, пайда болу себептері, түрлері, зардап-тары, оған қарсы күрес шаралары. Оукен заңы;

Жұмыссыздық көрсеткіштері.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).
2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.
3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары: Қазақстандағы жұмыспен қамту саясаты; Қазақстандағы еңбек нарығының қазіргі көрсеткіштері;

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Жұмыссыздық туралы негізгі теориялар.
- 2) Қазақстандағы 1991 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі жұмыссыздық деңгейі және оның ерекшеліктері.
- 3) Кедейшілік мәселесі және оның көрсеткіштері.

5. Есептер:

1. Экономикада келесідей мәліметтер берілген: Жұмыспен қамтылғандар саны 85 млн. адам. Жұмыссыздар саны 15 млн. адам.

а) жұмыссыздық деңгейін анықтаңыз.

ә) бір ай өткен соң жұмыспен қамтылған 85 млн. адамның ішінен 0,5 млн. адам жұмыстан шықты; ал ресми жұмыссыздар ретінде тіркелгендердің ішінен 1 млн. адам жұмыс іздеуді тоқтатты. Енді осыларға қарап, 1) жұмыспен қамтылғандар санын; 2) жұмыссыздар санын; 3) жұмыссыздық деңгейін анықтаңыз.

2. Атаулы ЖІӨ = 750 млрд. доллар, жұмыссыздықтың табиғи деңгейі = 5%, жұмыссыздықтың нақты деңгейі = 9%. Елде ақшалай нысанда өнімнің қандай көлемі өндірілмей қалды? (Оукен коэффициенті = 2,5).

3. Мәжбүрлі жұмыссыздық мөлшерін анықтаңыздар, елдің халық саны 30 млн. адам, олардың 10 млн-ы – жұмысқа қабілетсіздер мен балалар. Жұмыссыздық деңгейі 7 %, ал табиғи жұмыссыздық – 5 %.

4. Төмендегі кестеде жылдар бойынша бағалар индексі берілген:

Жылдар	Бағалар индексі	Инфляция қарқыны (пайызбен)
1	100,00	
2	112,00	
3	123,00	
4	129,00	

а) Әрбір жылға инфляция қарқынын есептеңіз.
ә) «70 шамасы ережесін» қолдана отырып, бағалар деңгейінің екі еселенуі үшін қажетті жылдар санын анықтаңыз (ол үшін әрбір жылдағы инфляция қарқынын қолданыңыз).

б) Егер екінші жылы бірінші жылмен салыстырғанда атаулы табыс 15%-ға және үшінші жылы екінші жылмен салыстырғанда 7%-ға

өссе, онда нақты табыс осы жылдарда қанша пайызға өзгеретіндігін анықтаңыз.

в) Егер атаулы табыс екінші және үшінші жылдарда 25 мың долларға тең болса, онда осы жылдарда нақты табыстың абсолюттік шамасы қаншаға өзгеретіндігін анықтаңыз.

г) Егер несие бойынша атаулы пайыз мөлшерлемесі екінші жылы 14%-ға және үшінші жылы 18%-ға тең болса, онда сәйкес жылдарға пайыз мөлшерлемесінің нақты деңгейлерін анықтаңыз.

6. Тест тапсырмалары:

1. Қайта жұмыс табымын деп үміттеніп жүрген адам:

А) Жұмыссыздар қатарына жатады
В) Жұмыспен қамтылғандар қатарына жатады
С) Жұмыс күші құрамында ескерілмейді

Д) Толық жұмыспен қамтылмағандар қатарына жатады
Е) Жұмыстан күдерін үзгендер қатарына жатады

2. Баға деңгейі мен табысқа қатаң бақылау жасау – бұл:

А) Ашық инфляция
В) Жасырын инфляция
С) Сұраныс инфляциясы
Д) Шығындар инфляциясы
Е) Күтілетін инфляция

3. Жұмысбасты адам категориясына кім кірмейді:

А) Толық емес жұмыс аптасында қызмет еткен бухгалтер
В) Ауру адамды қамқорлауға көмектесетін қызметкер

С) Газет-журнал сатып, ақша табатын жасөспірім

Д) Университеттің кешкі бөлімінде оқитын студент

Е) Тұмаумен ауырып қалған сатушы

4. Бағалардың өсу қарқынының бәсеңдеуін не деп атаймыз:

А) Инфляция
В) Дефляция
С) Дезинфляция

Д) Стагфляция
Е) Стагнация

5. Ұшқыр инфляция дегеніміз – бұл:

А) Өндіріс шығындарының өсуінен пайда болатын инфляция

В) «Ақшадан қашуды» туғызатын, өте жылдам қарқынды инфляция

С) Табысты алушымен болжанатын инфляция

Д) Белгілі бір тауарларға бағаның жасанды өсуімен сипатталатын инфляция

Е) ЖҰӨ-нің өзгермейтін көлемі кезіндегі артық сұраныстан пайда болатын инфляция

6. Елдегі жұмыссыздар саны 6 млн. адам, ал жалпы жұмыс күшінің саны 120 млн. адам, онда жұмыссыздық деңгейі қаншаға тең?

А) 5 %
В) 20 %
С) 0,05 %
Д) 25 %
Е) 2 %

7. Үлкен жұмыссыздықпен және инфляцияның өте жоғары деңгейімен бірге жүретін өндіріс тоқырауы, депрессия – бұл:

А) Күтілетін инфляция
В) Дефляция
С) Стагнация

Д) Стагфляция
Е) Жасырын инфляция

8. Жұмыссыздық деңгейі келесідей анықталады:

А) Жұмыссыздар саны/Жұмысбастылар×100%

В) Жұмыссыздар саны/жұмыс құрамына кірмейтіндер×100%
С) Жұмысбастылар/Жұмыссыздар саны×100%

Д) Жұмыс күші/Жұмыссыздар саны×100%
Е) Жұмыссыздар саны/Жұмыс күші×100%

9. Экономиканың құлдырауы себебімен жұмысынан айырылғанадам келесі жұмыссыздық түрін көбейтеді:

- A) Фрикциондық B) Құрылымдық C) Циклдік
- D) Табиғи E) Маусымдық

10. Жұмыс күші құрамына кіретін, өз еркімен жұмыстан шыққан, бірақ әлі жұмыс таппаған жұмысшы – бұл:

- A) құрылымдық жұмыссыздықтың құрамына кіреді B) уақытша жұмыссыздықтың құрамына кіреді
- C) фрикциондық жұмыссыздықтың құрамына кіреді
- D) жасырын жұмыссыздықтың құрамына кіреді E) циклдік жұмыссыздықтың қатарына кіреді

12. ИНФЛЯЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Мақсаты: макроэкономикалық тұрақсыздықтың негізгі белгілері ретінде көрінетін инфляцияның негізгі себептеріне, түрлеріне, көрсеткіштеріне және оларға қарсы реттеу шараларына кеңінен тоқталу.

Сұрақтар:

1. Инфляция түсінігі және себептері. Инфляция түрлері
2. Филлипс қисық сызығы.
3. Қазақстан Республикасы банкінің антиинфлясаясаты

Экономикалық құбылыс инфляцияның пайда болуын негізінен, қағаз ақшалардың шығуымен және оның қызметімен байланыстырады. «Инфляция» термині латын тілінің «inflatio» сөзінен аударғанда «кампаю», «ісіну» деген мағынаны береді. Алғаш рет Солтүстік Америкада 1861-1865 жылдары азамат соғысы кезінде пайда болып, айналымдағы қағаз ақшалардың тым көбейіп кетуі үдерісін білдірген. Осы түсінік XIX ғасырда Англия мен Францияда қолданыла бастады. Экономикалық әдебиеттерде инфляция түсінігі XX ғасырда бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін жиі қолданылып, кеңес өкіметінің экономикалық әдебиеттерінде 20-шы жылдардың орта кезінде көрінді.

Инфляция – бұл бағалардың жалпы деңгейінің өсуі нәтижесінде ақшаның сатып алушылық қабілетінің төмендеуі және оның құнсыздануын білдіретін көпфакторлы экономикалық құбылыс. Инфляцияға қарама-қарсы құбылысты, яғни бағалардың жалпы деңгейі мен шығындардың төмендеуін **дефляция** деп атайды, ал бағалардың өсу қарқынының бәсеңдеу құбылысы **дезинфляция** деп аталады.

Бағалардың өсуі екі себептен туындайды – сұраныстың ұсыныстан артып кетуінен (сұраныс инфляциясы) және өндіріс шығындарының өсуінен (ұсыныс инфляциясы).

Сұраныс инфляциясы – бұл толық жұмысбастандылық жағдайында ресурстарды тиімді деңгейінен жоғары қолданғанда сұраныстың ұсыныстан артып кетуі салдарынан болатын бағалардың өсуі. Сұраныс инфляциясын осылай түсіндіру монетаристік нұсқаға сәйкес келеді. Монетаристер баға айналыстағы ақша санымен анықталады деп санайды.

Сұраныс инфляциясы мемлекеттің бюджет тапшылығымен де байланысты. Бюджет тапшылығын қаржыландырудың барлық әдістері инфляцияға жол ашуы мүмкін.

Егер баға айналыстағы ақшаның санына тәуелді болса, онда сұраныс инфляциясымен күрес ақша санын шектеуді, төлем қабілеттілігі бар сұранысты азайтуды талап етеді. Мұндай жағдайларда арзанақшалар саясаты жүргізіледі – пайыз мөлшерлемесі көтеріледі, несиелік белсенділік шектеледі, мемлекеттік шығындар қысқарады. **Ұсыныс инфляциясы** – жалақы мөлшерлемесінің өсуі еңбек өнімділігінің өсуінен артып кеткенде, ресурстарға баға өскенде орын алатын өндіріс шығындарының инфляциясы.

Сұраныс инфляциясы мен ұсыныс инфляциясынан басқа инфляцияның әртүрлі жіктелу өлшемдеріне байланысты көптеген түрлері орын алады:

- 1) Инфляцияға қарсы саясаттың құралдарына байланысты инфляция екіге бөлінеді:
 - **ашық инфляция** – нарықтық қатынастар жағдайында бағалардың айқын түрде еркін құбылуы немесе өсуі;
 - **жабық инфляция** – бағалар мен жалақының деңгейі мемлекеттің қатаң бақылауында болатын және негізгі нысаны тауар тапшылығы арқылы көрінетін инфляцияның бір түрі.
- 2) Зерттеу нысанына байланысты инфляцияның үш түрі бар:
 - **ұлттық инфляция;**
 - **аймақтық инфляция;**
 - **әлемдік инфляция.**
- 3) Экономиканың ішкі және сыртқы факторларына байланысты:
 - **импортталған инфляция;**
 - **экспортталған инфляция.**
- 4) Бағалардың өсу қарқынына байланысты инфляция үш түрге бөлінеді:
 - **баяу инфляция** – бағалардың өсу қарқынының жылына 10%-ға дейін болуы;
 - **өршімелі инфляция** – бағалардың өсу қарқынының жылына 200%-ға дейін болуы;
 - **гиперинфляция** – бағалардың өсу қарқынының жылына 200%-дан асуы.

Мәселен, өткен ғасырда, бағалардың өсу қарқынының өте жоғары деңгейлерін, әсіресе, гиперинфляцияны бастан кешірген мемлекеттер көп, соның ішінде, Қазақстан да 90-жылдардың басында өтпелі экономика жағдайында нарықтық қатынастарға көшу барысында инфляцияның аса жоғары қарқынына тап болды. 1992-1994 жылдар аралығында елімізде гиперинфляция құбылысы байқалды (12.1-кесте).

12.1-кесте. Қазақстадағы инфляция қарқыны кезең соңына, өткен жылғы желтоқсанға пайызбен, өсуі

1991 ж. – 147,1	1995 ж. – 60,3	1999 ж. – 17,8	2009 ж. – 6,8	2013 ж. – 18,8	2017 ж. – 7,4
1992 ж. – 2960,8	1996 ж. – 28,7	2000 ж. – 9,8	2010 ж. – 6,7	2014 ж. – 9,5	2018 ж. – 6,0
1993 ж. – 2165,0	1997 ж. – 11,2	2007 ж. – 6,4	2011 ж. – 7,5	2015 ж. – 6,2	2019 ж. – 4,8
1994 ж. – 1158,3	1998 ж. – 1,9	2008 ж. – 6,6	2012 ж. – 8,4	2016 ж. – 7,8	

Дерек көзі: ҚР Статистика агенттігі, www.stat.gov.kz

5) Экономиканың бағалардың өсу қарқынына ұтымды бейімделуі- не байланысты инфляция екіге бөлінеді:

- **теңестірілген инфляция;**
- **теңестірілмеген инфляция.**

6) Мемлекеттің инфляцияға әсер етуіне байланысты:

- **бақылаудан инфляция;**
- **бақылауға көнбейтін инфляция.**

7) ЖІӨ көрсеткішінің өзгеруіне байланысты:

- **ақиқат инфляция;**
- **жалған инфляция.**

8) Бағалардың болашақтағы өсу қарқынын болжауға байланысты:

- **болжауға келетін инфляция;**
- **болжауға келмейтін инфляция** болып бөлінеді.

XX ғасырдың 80-жылдарының басына дейін инфляция әлемнің көптеген елдерінде үлкен экономикалық дерт ретінде қаралды. 90-жылдары инфляция қарқыны төмендей

бастады. Ал ХХІ ғасырдың басында инфляцияға деген көзқарастар өзгере бастады. Дәстүрлі түрде инфляция тұтынушылық бағалардың өсуі ретінде сипатталады.

Инфляцияның зардаптары. Инфляция экономикаға қарама-қарсы түрде әсер етеді. Бағалардың қарқынды түрде өсуі инфляцияның барлық жағынан ұдайы өндірілуіне алып келеді. Бағалардың өсуінен жалақы өседі. Жалақының өсуі өз кезегінде бағалардың әріқарай өсуіне себепші болып табылады.

Инфляция амортизациялық қорды құнсыздандырады және өндірістің жұмыс істеуіне қауіп төндіреді. Несиелер құнсызданады. Қалыпты экономикалық қатынастар бұзылады. Ақшаның қызметтері істен шығып олардың сатып алушылық қабілеті төмендейді. Қандай бағаларға және пайыздың қандай мөлшерлемесіне бейімделу керек екені түсініксіз болады. Ұзақ мерзімді инвестициялар тиімсіз болып табылады.

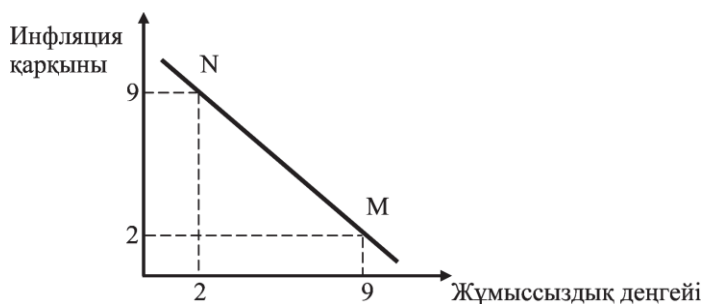
Әсіресе, гиперинфляция құбылысы өте қауіпті, мұндай жағдайда ақшадан қашу деген орын алады. Бартерлік келісімдер (тауарды тауарға айырбастау) орын алады, бірақ олар кейбір өндірілген өнімдерді тұтыну заттарына айырбастауға болмайтын кәсіпорындарды, аймақтарды және қалаларды күйзеліске ұшыратады.

Инфляция ұлттық табыстың қайта бөлінуіне алып келеді. Инфляциядан табысы тұрақты болып табылатын адамдар (зейнеткерлер, қызметкерлер) көп зардап шегеді. Инфляция кредиторлар үшін де қолайсыз болып табылады.

Инфляцияның дамуында инфляциялық күтімдер деген құбылыстар өте үлкен рөл атқарады. Инфляция тек экономикалық себептерден ғана емес, психологиялық себептерге де байланысты өрши түседі. Бағалардың өсуін күту тұтынушыларды ақшалардың құнсыздануынан сақтану үшін тауарларды молынан сатып алуға мәжбүрлейді. Мұндай жағдайда тұтынушылардың мінез-құлқы дүрлікпе сұраныстың пайда болуына алып келеді. Инфляциялық күтімдерді басу инфляциямен күресудің дұрыс бағытын таңдауға көмектеседі. Инфляциялық күтімдерді алдын алу мемлекеттің инфляцияға қарсы саясатты дұрыс жүргізе алуына байланысты болып табылады.

Инфляция мен жұмыссыздықтың өзара байланысы.

Филлипс қисығы. Кейіннің пікірінше, экономикада рецессиялық алшақтық (жұмыссыздық пен құлдырау инфляцияны шектейді) немесе инфляциялық алшақтық (толық жұмысбастылық кезінде жалақының өсуінен инфляция орын алады) болуы мүмкін. Басқаша сөзбен айтқанда, жұмыссыздық пен инфляция үдерістері қарама-қарсы бағытта дамиды: не инфляция болады, не жұмыссыздық болады. Ағылшын экономисі Албан Филлипс (1914-1975) Кейіннің осындай қорытындысы негізінде жұмыссыздық пен инфляция арасындағы сандық байланыстың графикалық көрінісін ұсынды (12.1-сурет). Оны Филлипстің қисық сызығы деп атайды.



12.1-сурет. Филлипс қисық сызығы

Суреттен көріп отырғанымыздай, инфляцияның аса жоғары қарқыны кезінде (9%) жұмыссыздық деңгейі төмен болады (2%) – бұл N нүктесі. Ал инфляцияның төменгі деңгейінде жұмыссыздық өседі – M нүктесі.

Сонымен, **Филлипс қисық сызығы** – бұл жұмыссыздық деңгейі мен инфляция қарқыны арасындағы кері байланысты көрсететін графикалық кескін.

Филлипс қисығы жұмыссыздық деңгейінің шығындардың бір элементі болып табылатын жалақының көтерілу мүмкіндігін шектейтіндігін көрсетеді. Жалақының өсуінің шектелуі бағалар деңгейіне әсер етеді.

Филлипс қисығы инфляцияның қарапайым бір факторлы үлгісін көрсетеді. Инфляция жұмыссыздықтың функциясы болып табылады:

$\pi = f(u)$, мұнда, π – инфляция; u – жұмыссыздық.

Алайда, бағалардың қозғалысына тек жалақы ғана әсер етпейді. Инфляция теориясы жалғыз ғана себеппен шектелмейді. Жалақы оның тек бір бөлігі ғана, және шығындардың аз көлемін қамтиды. Инфляцияның басқа да себептерін ескермеу Филлипс теориясына стагфляция деген құбылысты түсіндіруге мүмкіндік бермеді. Егер Кейнс бойынша инфляция мен жұмыссыздықтың арасында таңдау болса, онда 70-жылдары екі құбылыс та қатарынан орын алды, яғни жұмыссыздықпен бірге инфляция да өрши түсті. Сол кездері жұмыссыздықтың жоғары деңгейі бағалардың маңызды түрде өсуімен ұласты. Ал 1983-1991 жылдары инфляция да, жұмыссыздықта төмендеді.

Стагфляция – бұл өндірістің құлдырауы (стагнация) жағдайында жұмыссыздық пен инфляцияның қатар орын алуы. 1973-1975 жылдары орын алған дағдарыс Халықаралық мұнай өндірушілер мен экспорттаушылар ұйымының (ОПЭК) мұнайға деген бағаның бірнеше рет өсуінен тауар бағаларының өсуімен сипатталды. Сол жылдары бірқатар елдерде астық шықпай қалып ауылшаруашылық өнімдеріне деген бағалар күрт өсті. 70-жылдары болған стагфляциялық құбылыстар инфляцияның бір факторлы үлгісінің инфляцияның барлық себептерінің өзара байланысын есепке алмайтындығын көрсетіп берді.

Стагфляция жағдайында мемлекет өндірістің құлдырауы мен инфляцияны жоюдың аса күрделі мәселелерін бір уақытта шешеді. Инфляцияны басу үшін мемлекеттік бюджет тапшылығын төмендету қажет, несиелік белсенділікті шектеп халықтың табыстарын қысқарту керек. Бірақ мұндай саясат өндірістің әріқарай терең құлдырай беру қаупін туғызады, әсіресе, бұл экономикада шығындар инфляциясы дамығанда өте ауыр болады. Алдағы уақытта өндіріс шығындарын өтей алмайтын кәсіпорындар мұндай саясатқа жауап ретінде өз істерін тоқтатады. Олардың жабдықтаушылар мен жеткізушілерге қарыздары өседі.

Өндірістің құлдырауымен күресу кезінде үкімет пен орталық банк

кәсіпорындарды несиелеу арналарын кеңейтіп, бюджет тапшылығын ұлғайтуы мүмкін. Бірақ бұл инфляцияның серуендеуіне алып келеді. Мәселенің ұшығуы оның шешілмейтіндігін білдірмейді. Мемлекеттің экономикалық саясаты өндірістің құлдырауы мен инфляция, инфляция мен жұмыссыздық арасында белгілі бір уақытта амалдйтұруды мәжбүр етеді. Осындай экономикалық жағдайлардың қарама-қайшылығы мен күрделілігін мойындау инфляцияның

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Инфляцияның пайда болуының себептері қандай?
2. Инфляцияның қарқынын қалай анықтаймыз?
3. Инфляцияның түрлері қандай?
4. Инфляцияның қоғамға тигізетін зардаптары қандай?
5. Инфляция мен жұмыссыздықтың арасында қандай байланыс бар?
6. Инфляцияға қарсы саясат шаралары қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: макроэкономикалық тұрақсыздықтың негізгі белгілеріне, соның ішінде, инфляция мәселесіне, олардың отандық экономикада реттелу жолдарына тоқталу. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

Инфляция: мәні, пайда болу себептері, түрлері, әлеуметтік-экономикалық салдарлары;

Жұмыссыздық пен инфляция арасындағы байланыс. Филлипс қисық сызығы;

Инфляцияға қарсы саясат.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (гlossарий).**

2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**

3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:** Қазақстандағы жұмыспен қамту саясаты; Қазақстандағы инфляцияға қарсы саясат; Қазақстандағы еңбек нарығының қазіргі көрсеткіштері;

Гиперинфляция теориясы және оның әлемдік реттелу мәселелері; Филлипс теориясы және инфляциялық күтімдер.

Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект): Жұмыссыздық туралы негізгі теориялар.

1. Қазақстандағы 1991 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі инфляция қарқыны және оның ерекшеліктері.

2. Кедейшілік мәселесі және оның көрсеткіштері.

4. **Есептер:**

5. Экономикада келесідей мәліметтер берілген: Жұмыспен қамтылғандар саны 85 млн. адам. Жұмыссыздар саны 15 млн. адам.

а) жұмыссыздық деңгейін анықтаңыз.

ә) бір ай өткен соң жұмыспен қамтылған 85 млн. адамның ішінен 0,5 млн. адам жұмыстан шықты; ал ресми жұмыссыздар ретінде тіркелгендердің ішінен 1 млн. адам жұмыс іздеуді тоқтатты. Енді осыларға қарап, 1) жұмыспен қамтылғандар санын; 2) жұмыссыздар санын; 3) жұмыссыздық деңгейін анықтаңыз.

6. Атаулы ЖІӨ = 750 млрд. доллар, жұмыссыздықтың табиғи деңгейі = 5%, жұмыссыздықтың нақты деңгейі = 9%. Елде ақшалай нысанда өнімнің қандай көлемі өндірілмей қалды? (Оукен коэффициенті = 2,5).

7. Мәжбүрлі жұмыссыздық мөлшерін анықтаңыздар, елдің халық саны 30 млн. адам, олардың 10 млн-ы – жұмысқа қабілетсіздер мен балалар. Жұмыссыздық деңгейі 7 %, ал табиғи жұмыссыздық – 5 %.

8. Төмендегі кестеде жылдар бойынша бағалар индексі берілген:

Жылдар	Бағалар индексі	Инфляция қарқыны (пайызбен)
1	100,00	
2	112,00	
3	123,00	
4	129,00	

а) Әрбір жылға инфляция қарқынын есептеңіз.

ә) «70 шамасы ережесін» қолдана отырып, бағалар деңгейінің екі еселенуі үшін қажетті жылдар санын анықтаңыз (ол үшін әрбір жылдағы инфляция қарқынын қолданыңыз).

б) Егер екінші жылы бірінші жылмен салыстырғанда атаулы табыс 15%-ға және үшінші жылы екінші жылмен салыстырғанда 7%-ға

өссе, онда нақты табыс осы жылдарда қанша пайызға өзгертіндігін анықтаңыз.

в) Егер атаулы табыс екінші және үшінші жылдарда 25 мың долларға тең болса, онда осы жылдарда нақты табыстың абсолюттік шамасы қаншаға өзгертіндігін анықтаңыз.

г) Егер несие бойынша атаулы пайыз мөлшерлемесі екінші жылы 14%-ға және үшінші жылы 18%-ға тең болса, онда сәйкес жылдарға пайыз мөлшерлемесінің нақты деңгейлерін анықтаңыз.

5. Тест тапсырмалары:

1 Өндіріс шығындарының өсуінен туындаған инфляцияға төмендегі жағдайлардың қайсысы қатысты емес:

- A. Жұмыспен қамтылудың және өндірістің өсуі
- B. Өнімнің әр данасының құнының өсуі
- C. Жалақы мөлшерінің өсуі
- D. Ұсыныстың азаюы
- E. Пайыздық мөлшерлеменің өсуі

2 Болжанбаған инфляциядан зардап шегетіндер:

- A. Баға деңгейі төмен болған жағдайда қарыз алғандар
- B. Номиналды табыстарының өсу қарқыны бағаның өсу қарқынынан төмен болғандар
- C. Ақша жинақтағандар
- D. Тұрақты номиналды табыс алушылар
- E. Құнды қағаз иелері

3 Егер нақты ЖҰӨ әлеуетті ЖҰӨ-ге тең болса, онда:

- A. Циклдік жұмыссыздық болмайды
- B. Экономикада фрикционды жұмыссыздық болмайды
- C. Құрылымдық жұмыссыздық болмайды
- D. Циклдік жұмыссыздық орын алады
- E. Табиғи жұмыссыздық болмайды

4 Тұтыну бағалық индексі 2000 жылы 120 %, ал 2008 жылы 150 % болды. Осы жылдар аралығындағы инфляция қарқыны қандай:

- A) 25 % B) 125 % C) 80 % D) 20 % E) 30 %

5 Жұмыссыздықтың табиғи деңгейі – 6 %, нақты деңгейі – 18 %, Циклдік жұмыссыздықты анықтаңыз:

- A) 12 % B) -12 % C) 24 % D) 3 % E) 1/3 %

13. АҚША НЕСИЕ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖҮЙЕ

Мақсаты: экономикадағы қаржы жүйесіне және оның құрылымына тоқталып, ондағы мемлекеттік бюджет пен оның тапшылығын, мемлекеттік қарыз мәселесін талқылау, салықтардың экономикалық мәнін ашу, ақша жүйесінің құрылымын және несие-банк қатынас-тарын қарастыру, сондай-ақ, мемлекеттің әлеуметтік саясатын да тоқталу.

Сұрақтар:

- 1. Қаржы жүйесі және мемлекеттік бюджет құрылымы.
- 2. Салықтардың экономикалық мәні, қызметтері, элементтері. Лаффер қисығы

3. Ақша жүйесінің элементтері және ақша агрегаттары
4. Несиенің мәні мен формалары. Қазақстандағы банк жүйесі
5. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты. Лоренц қисығы

Негізгі ұғымдар: қаржы, қаржы жүйесі, мемлекеттік бюджет, мемлекеттік шығыстар, мемлекеттік кірістер, трансферттік төлемдер, бюджет тапшылығы, мемлекеттік қарыз, салықтар, салық мөлшерлемесі, Лаффер қисығы, ақша жүйесі, ақша айналымы, ақша массасы, ақша агрегаттары, несие, банк, орталық банк, коммерциялық банктер, мемлекеттік әлеуметтік саясаты, Лоренц қисығы, т.б.

Қаржы жүйесі және мемлекеттік бюджет құрылымы Қаржы – бұл тұтынушылардың алуан түрлі қажеттіліктерін қанағаттан-дыру үшін ақшалай табыстарды, жинақтарды және қорларды қалыптастыру және пайдалану жолымен экономикада өндірілген жиынтық өнімнің құнын бөлу үдерісінде туындайтын экономикалық қатынастардың жиынтығы.

Қаржының сипатты және айрықша белгілерін анықтау үшін оның атқаратын қызметтеріне көңіл бөлу қажет.

Қаржының атқаратын қызметтері:

1. Бөлу қызметі – қаржы құралдарын қалыптастыру негізінде жасалған жиынтық өнімді экономиканың барлық субъектілері (үй шаруашылығы, фирмалар, мемлекет) арасында тиімді орналастыру.

2. Бақылау қызметі – бөлу үдерісін жалпы алғанда сан жағынан бейнелеу, бұл жерде қаржы бөлу үдерісінің қаншалықты тиімді жүріп жатқандығы ақша қорларының қаншалықты тиімді жұмсалып жатқандығы жөнінде ақпарат беріп отырады.

Қаржы жүйесі экономикалық организмнің қан айналымы жүйесін сипаттайды, экономиканың тұтастай қалыпты жұмыс істеуі осы саланың жағдайына тәуелді болып табылады.

Қаржы жүйесі – ұдайы өндірістік үдеріске қатысушы әртүрлі экономикалық субъектілермен жасалатын орталықтандырылған және орталықтандырылмаған ақша қорларының жиынтығын сипаттайтын күрделі қаржы қатынастары.

Қаржы жүйесі қандай да бір қаржылық қатынастарды сипаттайтын болғандықтан, осы қатынастардың субъектілері мен деңгейлері бөлініп шығады. Бұлар біріншіден, орталықтандырылған ақша қорларын қалыптастыратын мемлекеттік деңгей, екіншіден, орталықтандырылмаған ақша қорларын жасайтын шаруашылық жүргізуші субъектілердің деңгейі мен үй шаруашылықтарының деңгейі болып табылады. Осындай деңгейлерде қаржы ресурстарын қалыптастырудың және пайдаланудың әдістері мен тәсілдері әртүрлі болып табылады.

Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі келесі өзара байланысқан элементтерден құралады:

- 1) жалпы мемлекеттік қаржылар;
- 2) шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылары;
- 3) үй шаруашылықтарының (тұрғындардың) қаржылары.

Бұл жүйенің негізгі элементі ретінде жалпы мемлекеттік немесе орталықтандырылған қаржылар саналады.

Мемлекеттік қаржы үшке бөлінеді:

а) мемлекеттік бюджет; ә) мемлекеттік несие;

б) арнайы бюджеттен тыс қорлар.

Мемлекеттік бюджет – қаржы ресурстарының орталықтандырылған қорын жасаумен байланысты қаржы қатынастарының жиынтығы. **Мемлекеттік несие** – бюджет тапшылығын жабуға арналған қаржылар, ол ішкі және сыртқы жинақталған қарыздың сомасын көрсетеді.

Арнайы бюджеттен тыс қорлар – қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттан-дыру үшін мақсатты қаржыландырудың қосымша нысаны. Қаржы жүйесінің негізгі буыны болып

орталықтандырылмаған қаржылар табылады. Өйткені оларда мемлекеттің және субъектілердің

қаржы ресурстарының негізгі бөлігі шоғырландырылған және қоғамдық игіліктер жасалады. Ал қаржы жүйесінің шешуші буыны ретінде шаруашылық субъектілерінің қаржылары табылады. Оларға қаржылардың мынадай түрлері кіреді:

а) материалдық өндіріс саласында (нақты секторда) жұмыс істейтін субъектілердің қаржылары;

ә) қаржылық ұйымдардың қаржылары;

б) қызмет көрсету саласы мекемелерінің қаржылары.

Сондай-ақ орталықтандырылмаған қаржыларға үй шаруашылықтарының қаржылар жатады.

Қоғамда жасалған жиынтық өнімді бастапқы бөлу үдерісінде үй шаруашылықтарының, фирмалардың және мемлекеттің қарамағына келіп түсетін қаржы ресурстары олардың мақсатты жұмсалуды бойынша қолданылады. Мұндай қаржылық ресурстар банктік жүйе және қор нарығы сияқты қаржы нарықтары арқылы әріқарай қайта бөлу үдерісіне келіп түсуі мүмкін, бұл кезде осындай қаржылардың қозғалысы нарықтық келісімдер негізінде жүзеге асырылады.

Мемлекеттің қаржы жүйесінен мемлекеттік бюджет және бюджет жүйесі бөлініп шығады.

Мемлекеттік бюджет – кірістері мен шығыстары көрсетілген мемлекеттің қаржылық жоспары. Бюджеттің ерекше белгісі болып бюджеттік бағдарламалардың заңдық негізде бекітілуі табылады.

Мемлекеттік бюджет жүйесі – экономикалық қатынастар мен заңдық нормаларға негізделген барлық бюджет түрлерінің жиынтығы. Қазақстан Республикасы Бюджет кодексіне сәйкес, бюджет жүйесі – бұл барлық бюджеттердің, Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының, бюджеттік үдерістер мен қатынастардың жиынтығы.

Қазақстан Республикасы бюджет жүйесінің құрамына бюджеттердің келесідей деңгейлері кіреді:

- **республикалық бюджет;**

- **жергілікті бюджеттер:** облыстық бюджет, облысқа бағынатын қалалар бюджеті, республикалық маңызы бар қалалар бюджеті, астанабюджеті, аудандар бюджеті.

Экономикада мемлекеттік бюджет жүйесі төмендегідей негізгі қызметтерді атқарады:

1) қаржы ресурстарын мемлекет пен қоғам қажеттіліктеріне жұмылдыру;

2) әлеуметтік-экономикалық мәселелерді реттеу;

3) қаржы ресурстарын қайта бөлу (аймақтық, салааралық, ведомстволаралық, әлеуметтік);

4) кәсіпкерлік қызметті қолдау және ынталандыру;

5) инвестициялық жобаларды жүзеге асыру;

6) әлеуметтік қорғау;

7) мемлекеттік қаржының кірістері мен шығыстарына бақылау жасау.

Мемлекеттік бюджет жүйесі бірнеше принциптерге негізделеді:

1) бірлік принципі – ҚР-сы территориясында бірыңғай бюджет заңдылығын, дербес бюджет сыныптамасын қолдану;

2) толықтылық принципі – бюджеттер мен Ұлттық қорға келіп түсетін барлық түсімдер мен шығыстардың заңдық тәртіпте көріністабуы;

3) шынайылық принципі – бюджет параметрлерінің экономиканың ағымдық жағдайының көрсеткіштеріне, Қазақстан Республикасының және аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының параметрлерімен бағыттарына сәйкес келуі;

4) ашықтылық принципі – бюджет заңдылығы аясындағы нормативтік-құқықтық актілерді міндетті түрде жариялау;

5) дәйектілік принципі – бюджеттік қатынастар аясында алдын-ала қабылданған

шешімдерді мемлекеттік басқару органдарының қадағалауы;

6) нәтижелілік принципі – бюджеттік бағдарламаларда көрсетілген белгілі бір нәтижелерге жетудің қажеттілігіне байланысты бюджет-терді әзірлеу және орындау;

7) тиімділік принципі – бюджет құралдарын аз көлемде қолдана отырып, ең жақсы нәтижеге жетудің қажеттілігіне байланысты бюджетті нақты іске асыру;

8) жауапкершілік принципі – бюджет заңдылығын бұзғаны үшін бюджет үдерісіне қатысушыларды жауапкершілікке тарту;

9) бюджеттердің дербестілігі принципі – әртүрлі деңгейдегі бюджеттер арасындағы түсімдердің тұрақты түрде бөлінуін қамтамасыз ету.

Мемлекеттік бюджеттің табыстары мен шығындарының құрылымы төмендегідей бюджет сыныптамасымен анықталады:

1. Бюджет табыстары:

- салықтық түсімдер;
- салықтық емес түсімдер;
- негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер;
- трансферттердің келіп түсуі.

2. Бюджет шығындары.

3. Операциялық сальдо.

4. Таза бюджеттік несиелеу:

- бюджеттік несиелер;
- бюджеттік несиелерді жабу.

5. Қаржылық активтер операциясы бойынша сальдо:

- қаржылық активтерді иелену;
- мемлекеттің қаржылық активтерін сатудан түскен түсімдер.

6. Мемлекеттік бюджет тапшылығы (артықшылығы).

7. Бюджет тапшылығын қаржыландыру (артықшылықты қолдану):

- қарыздардың келіп түсуі;
- қарыздарды жабу;
- бюджет құралдары қалдықтарының қозғалысы.

Мемлекеттік бюджет шығындарын бөлек алып қарайтын болсақ, оларға мыналар кіреді:

- мемлекеттік қызмет көрсетулер;
- қорғаныс;
- қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, сот қызметі, құқықтық және қылмыстық-атқару

іс-әрекеті;

- білім беру;
- денсаулық сақтау;
- әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру;
- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық;
- мәдениет, спорт, туризм, ақпараттық кеңістік;
- ауыл, су, орман және балық шаруашылықтары, ерекше қорғалатын табиғи территориялар, қоршаған ортаны және жануарлар әлемін қорғау, жер қатынастары;
- отын-энергетикалық кешен және жерді пайдалану;
- өнеркәсіп, сәулет, құрылыс және қала құрылысы қызметі, көлік және байланыс;
- қарыздарды өтеу;
- арнайы трансферттер;
- басқалары.

Бюджеттен тыс қорлар – республикалық бюджеттен тыс құрылатын және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін басымдықты маңызы бар мемлекеттік, аймақтық және салалық деңгейдегі негізгі міндеттерді шешуге арналған қаржы ресурстарының мақсатты қорлары.

Қазақстанда арнайы бюджеттен тыс қорларға Мемлекеттік жинақтаушы зейнетақы қоры, Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры, Инновациялық қор, Ұлттық қор кіреді.

Мемлекеттік бюджеттің күйі үш жағдайда болады. Біріншіден, егер мемлекеттік бюджет шығындары оның табыстарынан асып кетсе, онда бюджет тапшылығы орын алады. Екіншіден, егер мемлекеттік бюджет түсімдері оның шығыстарынан көп болса, онда бюджет артықшылығы орын алады. Үшіншіден, егер мемлекеттік бюджет табыстары мен шығындары бір-біріне тең болса, онда бюджет тепе-теңдік жағдайда болады.

Салықтардың экономикалық мәні, қызметтері, элементтері. Лаффер

қисығы

Қазақстан Республикасы Салық Кодексі бойынша салықтарға мынадай анықтама беріледі. **Салықтар** – бұл мемлекеттің заңдық тәртіппен бекіткен, белгілі бір мөлшерде жүргізілетін, қайтарымсыз және өтеусіз сипатта бюджетке төленетін бір жақты міндетті ақшалай төлемдер.

Салық жүйесі белгілі бір уақыт аралығында қандай да бір мемлекеттің территориясында салынатын салықтардың, алынатын алымдардың, төленетін төлемдердің жиынтығын білдіреді. Салық жүйесін құру бірқатар жалпы принциптерге негізделеді.

Салық жүйесінің принциптері:

1. Салық салудың әділеттілігі (тепе-теңдігі).
2. Салықтардың анықтылығы және нақтылығы (салықтың мөлшері, мерзімі, тәсілі мен төлеу тәртібі салық төлеушілерге нақты анықталған және түсінікті болуы қажет).
3. Салық төлеу мерзімдері мен тәсілдерінің ыңғайлылығы.
4. Салықтарды жинаудың үнемділігі немесе тиімділігі (салықтарды жинау және салықтарға қызмет көрсет көрсету шығындары бюджетке түсетін салықтық түсімдерден әлдеқайда төмен болуы тиіс).
5. Салық заңдылығының тұрақтылығы.
6. Салық салудың бір реттілігі.
7. Салық төлеушілердің барлығына бірдей дерлік салық салу талаптарының ұсынылуы.
8. Салықтық жеңілдіктер жүйесінің дәлелді болуы.
9. Салық қызметтерінің оңтайлы үйлесімділігі.

Салықтардың экономикалық категория ретіндегі мәнін толық түсіну үшін оның атқаратын негізгі қызметтеріне назар аудару қажет:

1. Фискалдық қызметі – мемлекеттік бюджеттің табыстарын қамтамасыз ету, бұл мемлекеттің ерекше бақылауы мен ықпалында болады.

2. Реттеушілік қызметі – макроэкономикалық үдерістерді, жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсынысты, экономикалық өсудің қарқыны мен жұмысбастылықты реттеу.

3. Бөлу қызметі – ұлттық табысты, жеке және заңды тұлғалардың табыстарын, капиталды және инвестициялық ресурстарды бөлу және қайта бөлу.

4. Әлеуметтік қызметі – салықтар, салықтық жеңілдіктер және салық мөлшерлемелері арқылы мемлекеттің халық алдында әртүрлі әлеуметтік міндеттемелерді дәстүрлі түрде орындауы.

5. Ғынталандыру қызметі – жеке және заңды тұлғалардың экономикалық мүдделеріне сай жеңілдіктер мен сыйақылар, тыйым салушы және шектеуші мөлшерлемелер түрінде көрінетін салық механизмінің әртүрлі құралдарын қолдану.

6. Бақылау қызметі – құқықтық механизмдерге жүгіне отырып мемлекеттік билік пен заң күшіне бағыну негізінде мемлекет пен бизнес, мемлекет пен халық арасындағы салық қатынастарының дұрыс жүргізілуін қамтамасыз ету және оны қорғау.

Салық жүйесі мемлекеттің сәйкес келетін заңдылық актілеріне негізделеді. Осыған байланысты салық элементтерін анықтауға болады. **Салық элементтері:**

1. Салық субъектісі немесе салық төлеуші – заң арқылы салық төлеу міндеті жүктелген адам.

2. Салық объектісі – салық салынатын және есептелетін табыс немесе мүлік

(жалақы, пайда, құнды қағаздар, жылжымайтын мүлік, т.б.)

3. Салық көзі – есебінен салық төленетін табыс.

4. Салық мөлшерлемесі – салық салу бірлігіне келетін салықтың көлемі (табыстардың ақша түріндегі бірлігі, тауардың өлшем бірлігі және т.б.).

Салық мөлшерлемесінің келесідей түрлері бар:

1. Тұрақты салық мөлшерлемелері табыстар көлеміне байланысты емес салым бірлігіне абсолюттік сомамен белгіленетін мөлшерлемелерді білдіреді.

2. Үдемелі салық мөлшерлемелері табыстың өсуіне байланысты артып отыратын салықтың орташа мөлшерлемесін білдіреді.

3. Кемімелі салық мөлшерлемелері табыстың өсуіне байланысты төмендей беретін салықтың орташа мөлшерлемесін білдіреді.

Қазақстан Республикасының жаңа Салық Кодексінде салықтардың, алымдардың және төлемдердің келесідей түрлері бекітілген:

1) Салықтар:

- корпорациялық табыс салығы;
- жеке табыс салығы;
- қосылған құн салығы;
- акциздер;
- экспортқа деген ренталық салық;
- жер пайдаланушыларына салық;
- әлеуметтік салық;
- көлік құралдарының салығы;
- жер салығы;
- мүлік салығы;
- ойын бизнесіне салық;
- тіркелген салық;
- бірыңғай жер салығы.

2) Бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер:

- мемлекеттік баждар;
- тіркеу алымдары;
- Қазақстан Республикасының территориясы бойынша автокөлік құралдарымен жүргені үшін алымдар;
- аукциондардан алымдар;
- қызметтің жекелеген түрлерімен айналысуға құқығы үшін лицензиялық алымдар;
- телевизиялық және радиолық таратқыш ұйымдардың радио-жиілік спектрін пайдалануға рұқсат беру үшін алымдар;
- жер телімдерін пайдаланғаны үшін төлемдер;
- су ресурстарын пайдаланғаны үшін төлемдер;
- қоршаған ортаны пайдаланғаны үшін төлемдер;
- жануарлар әлемін пайдаланғаны үшін төлемдер;
- орман ресурстарын пайдаланғаны үшін төлемдер;
- ерекше қорғалатын табиғи территорияларды пайдаланғаны үшін төлемдер;
- қалааралық және халықаралық телефондық байланысты және ұялы байланысты қолданғаны үшін төлемдер;
- кемелік су жолдарын пайдаланғаны үшін төлемдер;
- сыртқы жарнаманы орналастырғаны үшін төлемдер.

Салықтар құрылымында маңызды орынды тікелей және жа- нама салықтар алады.

Тікелей салықтар деп біз салық салу объектісі ретінде физикалық және заңды тұлғалардың табысынан (пайдасынан), табиғи ресурстардан және табыс табуға мүмкіндік

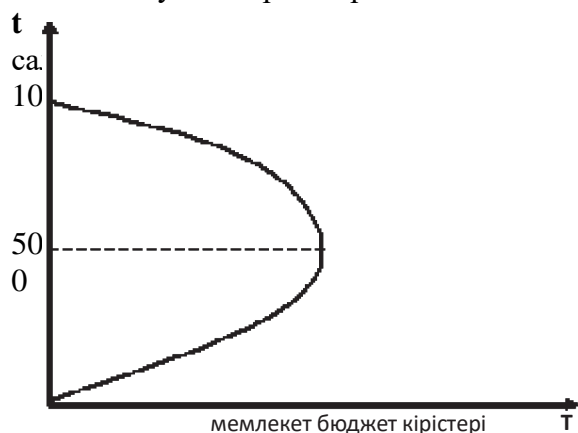
беретін басқа да факторлардан алынатын салықтарды атаймыз. Қазақстан Республикасында тікелей салықтарға корпорациялық табыс салығы, жеке табыс салығы, жер қойнауын пайдаланушыларға салық, әлеуметтік салық, жер салығы, көлік құралдарына салық, мүліксалығы және басқалары жатады.

Жанама салықтар – бұл тауарлар мен қызметтерді өткізу, экспорттық-импорттық және сол сияқты операцияларымен байланысты тауар бағасына үстеме немесе пайыз қосу арқылы алынатын салықтар. Қазақстанда жанама салықтарға қосылған құн салығы мен акциздер жатады.

Табысқа салынатын жоғары салық кәсіпкердің белсенділігінің төмендеуіне, басқа да жағымсыз факторларға әкеледі. Осы проблемаларды американ экономисі Артур Лаффер 80-жылдардың басында зерттеп, табыс салығы өсімінің жоғары болуы қай бір елде болмасын оның өндірісінің тоқырауына, инфляция деңгейінің тереңдеуіне және халық байлығының төмендеуіне әкеледі деген қорытындыға келді. А. Лаффер салықтардың бюджетке түсуі және оның мөлшері арасындағы тәуелділікті зерттеген. Графиктегі мұндай көріністі «Лаффер қисығы» деп атайды.

Лаффер қисығы – бұл бюджетке түсетін салықтық түсімдердің салық мөлшерлемесінің деңгейіне тәуелділігін сипаттайтын қисық сызық. Салықтың нөлдік деңгейі кезінде мемлекет қазынасына ешқандай салықтық түсімдер түспейді. Салық мөлшерлемесінің 50%-ға (кейбір әдебиет көздерінде 35%-ға дейін) дейін өсуі кезінде бюджетке түсетін салықтық түсімдер максимум деңгейіне жетеді, ал салық мөлшерлемесінің одан әрі артуы енді бюджеттік түсімдерді төмендетеді. Бұл кәсіпкерлік қызметке деген ынтаны төмендетеді (себебі салықтың жоғары мөлшерлемесі кезінде кәсіпкерлер мен тұрғындар өздерінің тапқан табыстарының едәуір бөлігін мемлекет қазынасына аударуға мәжбүр болады). Өз кезегінде, кәсіпкерлер банкроттыққа ұшырайды, соның салдарынан олар салықтан жалтарып және өз табыстарының бір бөлігін жасырып, «көлеңкелі» бизнеске кетуі мүмкін. 100%-дық салық мөлшерлемесі кезінде экономикалық қызмет толығымен тоқтайды. Лаффер қисығы *13.1-суретте* көрсетілген.

Сонымен, **Лаффер әсері** – бұл кәсіпкерлік табысқа салынатын салықтардың тым жоғары болуына байланысты инвестициялық белсенділіктің жоғалуы мен еңбекке ынтаның төмендеуі салдарынан ресми экономиканың көлеңкелі экономикаға өтуі.



13.1-сурет. Лаффер қисығы

Ақша жүйесінің элементтері және ақша агрегаттары

Ақшалар айналыс құралы ретінде қоғамның экономикалық әрекеттерін келісімді түрде реттеуге мүмкіндік береді.

Ақша жүйесі – бұл тарихи қалыптасқан және мемлекеттің заңымен бекітілген ақша айналысын ұйымдастырудың формасы, жеке элементтері белгілі бір бірлікте болатын жүйе.

Ақша жүйесінің негізгі элементтері:

- ақша бірлігі мен баға атаулары;
- ақша белгілерінің түрлері, оларды шығару тәртібі және қамтамасыз ету

сипаты;

- нақты ақшаны қажет етпейтін төлем айналымын ұйымдастыру;
- ұлттық валютаның бағамы, оны шетел валютасына айырбастау тәртібі.

Елдің ақша жүйесін реттеу жұмысын осы жүйенің әрқилы элементтерін үйлесімге келтіріп отыратын қаржы-несие органдары жүзеге асырады.

Ақша массасы – бұл қолма-қол және қолма-қолсыз нысандағы барлық ақша қаражаттарының жиынтығы. Ақша массасының көмегімен шаруашылықтағы тауарлар мен қызметтердің айналымы жүріп отырады. Ақша массасының шамасы ақшаға сұраныс пен ақша ұсынысы факторларына тәуелді болып табылады.

Ақша массасының құрылымын ақша агрегаттары анықтайды. Ақша агрегаттары:

M_0 = айналыстағы қолма-қол ақшалар;

M_1 = M_0 + жинақ банктеріндегі, коммерциялық банктердегі халықтың және кәсіпорындардың талап етілгенге дейінгі депозиттері, халықтың және кәсіпорындардың есеп-айырысушылық және ағым-

дық шоттардағы қаржылары, саяхатшылардың чектері;

M_2 = M_1 + кіші жедел салымдар;

M_3 = M_2 + ірі жедел салымдар, банктердің депозиттік сертификат-тары, мемлекеттік займ облигациялары.

Сонымен қатар нарықтық экономикасы дамыған елдерде L деген агрегат та қолданылады, яғни:

L = M_3 + қазыналық жинақ облигациялары, коммерциялық қағаздар, қыс-қа мерзімдік мемлекеттік міндеттемелер және т.б.

Қорыта айтқанда, әрбір келесі ақша агрегаты өзінен алдыңғылардың барлық элементтерін біріктіріп ақша массасының үлкен көлемін құрайды. Ақшаның өтімділігі мен табыстылығы арасында кері байланыс бар, яғни ақша агрегаты іріленген сайын оның табыстылығы жоғарылай береді және өтімділігі төмендей береді, керісінше, бастапқы кіші агрегаттардың (M_1) өтімділігі жоғары, ал табыстылығы мүлдем болмайды немесе төмен болып табылады.

Экономикада M_1 және M_2 ақша агрегаттары аса жиі қолданылады. Ақша массасының теориясын, соның ішінде ақшаға сұраныс пен ақша ұсынысын неоклассикалық мектептің құрамдас бір бөлігі ақшаның сандық теориясы зерттейді. Бұл теорияның негізгі өкілі, американдық экономист Ирвинг Фишер (1867-1947) мынадай теңдеуін

ұсынады:

$$MV = PY,$$

мұнда, M – айналыстағы ақшаның саны; V – ақша айналымының жылдамдығы; P – елдегі бағалардың орташа деңгейі; Y – экономикада өндірілген барлық тауарлар мен қызметтердің саны.

Бұл теңдеуге сәйкес мынадай болжам жасалынады, яғни V мен Y тұрақты, себебі олар ұзақ мерзімді факторлармен анықталады.

Несиенің мәні мен формалары. Қазақстандағы банкжүйесі

«Несие» (кредит) сөзі латынның «credo» деген сөзінен аударғанда

«сенемін» деген мағынаны білдіреді.

Несие деп мерзімділігі, қайтарымдылығы және пайыздың төленуі жағдайында ақшалай немесе тауарлық нысанда берілетін қарызды айтады. **Несиелік келісім** – бұл төлем мерзімі кешіктірілген сату-сатып алу қатынастары. Несие берудің мақсаты болып табыс алу табылады. **Несие жүйесі** – бұл несиелеу нысандарының және әдістерінің, несиелік қатынастардың жиынтығы, яғни несие жүйесі банктік, коммерциялық, тұтынушылық, мемлекеттік және халықаралық несиелер арқылы көрініс табады. Несие жүйесі несиелеудің негізгі принциптеріне сәйкес, ақша қаражаттарын жасаушы, жұмылдырушы

және ұсынушы несиелік институттардың жиынтығын сипаттайды. Несие жүйесі банктік жүйеден және банктік емес қаржы-несие институттарынан құралады.

Қазіргі уақытта, несиенің кең тараған нысандары бар:

1. Коммерциялық несиесі тауарды төлем мерзімін кейінге қалдырып сату кезінде орын алады. Мұндай несиенің мақсаты тауарлардың өткізілуін жеделдету болып табылады.

2. Банктік несиесі банктердің кәсіпкерлерге және басқа да қарыз алушыларға қарыз ретінде беретін ақша қаражаттарын білдіреді. Несиенің бұл нысаны коммерциялыққа қарағанда аса икемді болып табылады, өйткені ол несиелік келісімдер сомасымен, олардың бағытталуымен және мерзімімен ерекшеленеді.

3. Мемлекеттік несиесі – мемлекеттің халыққа пайызбен немесе мақсатты түрде пайызсыз түрінде беретін қарыздары мен қазыналық міндеттемелері.

4. Тұтынушылық несиесі.

5. Халықаралық несиесі.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде несиесі берудің жаңа нысандары пайда болды. Оларға лизинг, факторинг және фарфейтинг жатады.

Лизинг – машиналарды, құрал-жабдықтарды және басқа да материалдық құралдарды ақшалай емес формада жалға беру. Кейіннен, жалға берілген құралдардың құны бірте-бірте төленіп болған соң, олар жалға алушылардың меншігіне айналады. Лизингтің қолданылуы меншік қызметтерінің бөлінуіне негізделеді. Мүлікке меншік құқығы жалға берушіде қалады, ал жалға алушы осы мүліктің құнын толық өтелгенше оны пайдаланады. Лизингтік келісімдер 1 жылдан 15 жылға дейін созылуы мүмкін. Әдетте, фирмалар техниканы өздері емес, лизингтік компаниялар арқылы береді. Лизингтік компаниялар қызметін әртүрлі ұйымдар – банктер және

олардың бөлімшелері, өнеркәсіптік корпорациялардың филиалдары мен еншілес компаниялары атқарады.

Факторинг – бөтеннің қарызын сату-сатып алу немесе сенімхат арқылы коммерциялық операциялар жүргізу. Бұл жерде банк фирманың «дебиторлық есеп-шотын» қолма-қол ақшаға сатып алады, кейін фирманың сатқан тауары немесе көрсеткен қызметін нақты сатып алушыдан қарызды өндіріп алады.

Фарфейтинг – қарызды банкке сатумен байланысты ұзақ мерзімді факторинг, қарызды өндіріп алу мерзімі 1-5 жыл аралығын қамтиды. Несиенің, несиелік қатынастардың және несиелік механизмнің негізінде несиелік жүйе – банктер пайда болды. «**Банк**» ұғымы

итальян сөзінен аударғанда «**орындық**» деген мағынаны білдіреді.

Банк – уақытша бос ақша қаражаттарын тартып, жұмылдырып, оларды үстеме пайыз арқылы орналастырумен айналысатын экономикалық институт. Банктің ресурстары ішкі ресурстар, сыртқы ресурстар және эмитенттік ресурстар болып бөлінеді. Ішкі қаржыларға акционерлік және резервтік капитал, сондай-ақ бөлінбеген пайда жатады. Банк ресурстарының негізгі бөлігін сырттан тартылған салымдар немесе депозиттер құрайды.

Банк жүйесі – бұл қандай да бір елде белгілі бір тарихи кезеңдерде орын алатын бір-бірімен өзара байланысқан әртүрлі банк түрлерінің жиынтығы.

Нарықтық экономикасы дамыған әлемнің барлық елдерінде, сондай-ақ Қазақстанда Орталық банк және коммерциялық банктер түріндегі екі деңгейлі банк жүйесі қалыптасқан.

Орталық банк. Орталық банк екі жақты жағдайымен сипатталады. Бірінші жағынан, оның қызметі мемлекетпен реттеледі, ал екінші жағынан, ақша-несиесі саясатын жүргізуде дербестілікке және тәуелсіздікке ие болады. Орталық банктің негізгі қызметтеріне

- банкноталарды эмиссиялауы (басып шығаруы) және оған деген монополиялық құқығы, тұрақты өтімділікті қамтамасыз етуі;

- коммерциялық банктердің минималды резервтерін шоғырландыруы, оларға

несиелік қолдау көрсетуі, коммерциялық банктердің қызметін бақылауды жүзеге асыру;

- экономиканы ақша-несие саясатының әдістері арқылы реттеу;

- үкіметтің бос ақша ресурстарын депозиттер түрінде сақтау, үкіметтің несиелеуде және төлемдер жүргізуде делдалдық қызмет атқару жатады.

XVII ғасырда құрылған Англияның банкісін ең алғашқы пайда болған орталық банк деп санайды. Осы банктің құрылу тәжірибесін

дамыған елдердің барлық орталық банктері алып отыр, бірақ әрбір елде орталық банктің өзіндік ұлттық ерекшеліктері де бар.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі. Қазақстанда Ұлттық банктің (ҰБ) құқықтық статусы, оның құқықтары мен міндеттері «Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі туралы Заңында» көрсетілген. Осы заңға сәйкес, **ҰБ-нің мақсаты** – ұлттық валюта – теңгенің тұрақтылығын, оның сатып алушылық қабілетін және шетелдің басқа валюталарымен салыстырғанда теңге бағамының тұрақтылығын қамтамасыз ету, ұлттық банк жүйесін дамыту және нығайту, есептеулер жүйесінің тиімді және үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Ал ҰБ-нің негізгі міндеттеріне экономиканың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ететін ақша-несие саясатын жүргізу, инфляция деңгейін бақылау және валюта бағамын тұрақтандыру жатады.

Қазақстан Республикасының ҰБ ұлттық банк жүйесінің дамуына, нығайуына және тұрақтылығына жауап беретін институт болып табылады. Ол банк жүйесінің қызметін жалпы реттейді және әрбір жекелеген банктің жағдайын қадағалап отырады, сондай-ақ банктік жүйенің қызмет етуінің ережелері мен нормаларын қалыптастырады. Банк жүйесінің тұрақтылығы қаржы нарығының қажетті инфрақұрылымын жасау есебінен қалыптасады. ҰБ банк жүйесінің тұрақтылығына жауап бере отырып, банктерді ақша ресурстарымен қамтамасыз етудің тиімді тетігін жасауы тиіс.

Коммерциялық банктер. Бастапқыда коммерциялық банктердің қызметі тек саудада ғана орын алды. Ал қазір «коммерциялық» термині банктің іскерлік сипатын білдіреді және ол пайда табуға ұмтыла отырып, экономиканың барлық салаларына қызмет көрсетеді.

Коммерциялық банктер – уақытша бос ақша қаражаттарын жұмылдырып, оларды мерзімділігі, төлемділігі және қайтарымдылығы жағдайында ұсына алатын, пайда табуға бағытталған несиелік институттар. Коммерциялық банктер несиелік беру, салымдарды қабылдау, төлемдер жүргізуде делдалдық таныту, акцияларды сату-сатып алу, сенім бойынша мүлікті басқару, мемлекеттік қарыздарды орналастыру, қаржылық-несиелік мәселелер бойынша кеңес беру, жал операцияларын жүргізу сияқты қаржылық-несиелік операциялардың үлкен көлемін нарықтық негізде жүзеге асыратын жеке (мемлекеттік емес) банктер ретінде сипатталады. Батыстың қазіргі заманауи банктері операциялардың 250 жуық түрлерін орындайды. Коммерциялық банктердің мемлекеттік банктерден басты айырмашылығы болып оларда ақша басып шығаруға деген құқығының болмауы табылады.

Коммерциялық банктердің екі түрпаты болады: операциялардың үлкен көлемін іске асыратын *амбебап банктер*, және бір немесе бірнеше банктік операцияларды орындайтын *мамандандырылған банктер* (мысалы, жинақ банкі).

Банктердің мамандандырылуының өлшемдері алуан түрлі болып табылады. Банктердің функционалдық мамандануы бойынша банктер инновациялық, инвестициялық, есептік, жинақтық, ипотекалық, депозиттік және т.б. болып бөлінеді. Салалық мамандануы бойынша банктер әлеуметтік дамуға бағытталған, құрылыстық, энергетикалық, сыртқы саудалық, ауыл шаруашылық және т.б. болып бөлінеді.

«Клиенттік» мамандануы бойынша банктер биржалық, тұтынушылық, коммуналдық, сақтандырушылық болып ажыратылады. Сондай-ақ территориялық мамандануы бойынша банктер аймақтық, аймақаралық, халықаралық болып бөлінеді.

Қазақстанда ұйымдық-құқықтық нысаны бойынша коммерциялық банктер акционерлік қоғамдар ретінде жұмыс істейді.

Банктік тәжірибеде банктік операциялардың негізгі түрлері бөліп көрсетіледі: активтік және пассивтік операциялар, банктік қызмет көрсетулер.

Активтік операциялар – бұл несиелер беру.

Пассивтік операциялар – бұл ақша жинақтарын және банктің табыстарын жұмылдыру. Банктегі барлық салымдар депозиттер және жинақ салымдары болып бөлінеді.

Банктік қызмет көрсетулер – бұл қолма-қол және қолма-қолсыз төлемдерді жүзеге асыру, валютамен және алтынмен байланысты операциялар, бағалы қағаздарды шығару және сақтау, трасталық (сенімгерлік) операциялар. Банктер кеңестер береді, ақпараттар ұсынады. Соңғы жылдары банктік қызмет көрсетулердің көлемі айтарлықтай өсті.

Банктік операциялардың барлық түрлері пайыз түрінде пайда алуға мүмкіндік беретін несиелік негізде (активтік және пассивтік) немесе өз клиенттері есебінен комиссиялық сыйақылар алу негізінде жүзеге асырылады.

Сонымен, барлық операциялардан түсетін банктік пайданы маржа деп атайды. **Маржа** – активтік операциялар бойынша пайыздар мен пассивтік операциялар пайыздардың айырмашылығынан болатын банктік таза пайда. Банктік пайдадан басқа банктің табыс көздеріне инвестициядан, биржалық операциялардан түсетін табыстар және банктік қызмет көрсетулерден түсетін комиссиялық сыйақылар жатады.

Арнайы мамандандырылған қаржы-несие институттары. Дамыған елдердің қазіргі банк жүйесі арнайы мамандандырылған қаржы-несие институттарын да өзіне жатқызады. Кейбір жағдайларда бұлар үшінші деңгейлі болып табылады. Арнайы мамандандырылған қаржы-несие институттары мыналар жатады: инвестициялық банктер, жинақ банктері, несиелік одақтар, сақтан-дыру компаниялары, зейнетақылық және инвестициялық қорлар. Арнайы мамандандырылған қаржы-несие институттары халықтың шағын капиталы мен жинақтарын жұмылдырып, солар арқылы экономиканы инвестициялайды.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты. Лоренц қисығы Мемлекеттің әлеуметтік саясаты – бұл қоғам мүшелерінің және әртүрлі топтардың табыстарын бөлу және қайта бөлуге бағытталған үкіметтік іс-шаралары.

Осыған байланысты, әлеуметтік саясат бір жағынан, табыстардың әділетті бөлінуіне, ал екінші жағынан, қоғам мүшелері мүмкіндіктерінің теңдігін сақтап тұруға жауап беруі тиіс.

Әлеуметтік саясаттың бірқатар міндеттері бар:

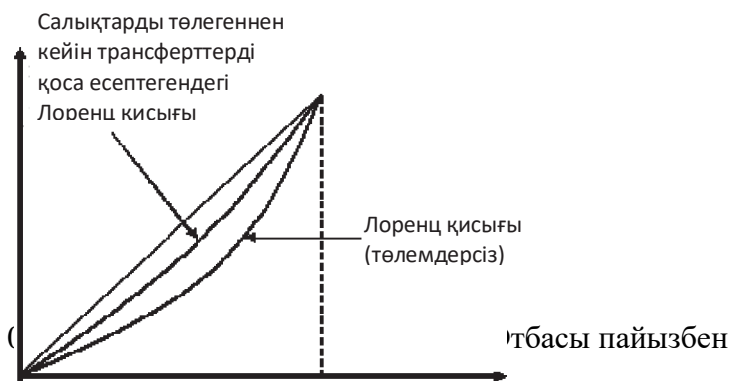
1. тұрғындардың әл-ауқаттылығын көтеру;
2. адамдардың өмір сүруі мен еңбек жағдайларын жақсарту;
3. әлеуметтік әділеттілік принциптерін жүзеге асыру;
4. қоғамның әлеуметтік салаларын және инфрақұрылымын дамыту;
5. ел азаматтарының әлеуметтік мұқтаждықтары мен мүдделерін қанағаттандыру.

Осындай міндеттер негізінде әлеуметтік саясат мынадай мәселелерді шешуге жауап іздейді:

1. адамдардың әлеуметтік қажеттіліктерін қалай қанағаттандыру керек;
2. қоғамда игіліктерді әлеуметтік тұрғыдан қалайша барынша әділетті бөлуге болады;
3. адамдардың әл-ауқаттылық деңгейінің көтерілуі мен экономикалық тиімділікті арттырудың сәйкестілікті қалайша жүзеге асыруға болады.

Бәсекелестік тетіктер негізінде халық табыстарын нарықтық тұрғыдан бөлу тепе-теңдікке жетуге кепілдік бермейді, яғни табысты шынайы бөлуге жауап бермейді. Сол себепті, әлемнің дамыған елдерінің нақты қазіргі тәжірибесінде табыстарды бөлудегі теңсіздер едәуір түрде байқалады. Сондықтан табыстарды бөлудегі теңсіздіктер осы тақырыптың аса көкейкесті мәселесі болып қала береді.

Жеке табыстан салықтарды алып тастағаннан кейін және трансферттік төлемдерді төлеп болғаннан кейін адамдардың табыстары біршама тепе-теңдік жағдайға жақындайды (14.3-сурет).



13.2-сурет. Салықтар мен трансферттердің табыстардың теңсіздігіне әсері

Джини коэффициенті – бұл табыстарды бөлудегі теңсіздерді анықтайтын көрсеткіш, ол табыстардың нақты бөліну деңгейінің олардың тепе-тең бөліну сызығынан ауытқу шамасын көрсетеді. Бұл көрсеткіш Лоренц қисығы салынған фигура алаңының абсолютті теңдік сызығы салынған үшбұрыш алаңына қатынасы ретінде анықталады:

$$K_{Дж} = M \text{ ауданы} / N \text{ ауданы.}$$

$K_{Дж}$ шамасы шын мәнінде, 0 мен 1-дің арасында болады, егер коэффициент нөлге тең болса, онда экономикада абсолютті теңдік орнайды, ал 1-ге тең болса, онда экономикада абсолютті теңсіздік орнайды, яғни барлық жиынтық табыс бір адамның қолында болады деген сөз, алайда, мұндай жағдайлардың орын алуы мүмкін емес.

Сонымен, табыстарды бөлудегі теңсіздіктердің болу себептеріне байланысты қоғамда экономикалық мүмкіндіктерді теңестіру мүмкін болмайды, тіпті дамыған елдерде қазірдің өзінде бай және кедей топтағы азаматтар өмір сүреді.

Белгілі американ экономистері П. Самуэльсон мен В. Нордхаустың берген анықтамасы бойынша, **кедейшілік** – бұл өмір сүрудің ең төменгі шегін қолдауға қажетті табыстың төменгі деңгейі. Кедейшілік деңгейі елдегі табыстардың қайта бөліну масштабтары мен бағытын, салық жүйесінің қайта құрылуын және зейнетақы жүйесін қайта қарауды анықтайды. Кедейшілік деңгейін **өмір сүру минимумы** көрсеткішімен өлшейді. Егер халықтың табыстары осы көрсеткішке тең немесе төмен болса, онда олар мемлекет тарапынан қорғалуға құқылы. Әдетте, кедей отбасылар өз табыстарының 1/3-ін азық-түлік тауарларына жұмсайды. Өмір сүру минимумымен бірнеше көрсеткіштер: минималды жалақы, минималды зейнетақы, шәкіртақылар, бірқатар жардемақылар байланысты. Өмір сүрудің осындай шегі кедейшілік-тің негізгі сипатты белгісін анықтайды. **Өмір сүру минимумы** – бұл халықтың өмір сүру деңгейін бағалауда қолданылатын аса маңызды көрсеткіш. Осыдан, халықтың өмір сүру деңгейі деген ұғым туындайды.

Өмір сүру деңгейі – бұл адамдардың өмір сүруінің негізгі қажеттілікте-рін қанағаттандыру мөлшерін сипаттайтын тауарлар мен қызметтер деңгейі, әл-ауқаттылық деңгейі, әлеуметтік жағдайлар мен көрсеткіштер жиынтығы.

Өмір сүру деңгейінің негізгі көрсеткіштері (индикаторлары):

- халықтың әртүрлі табыстары (орташа атаулы және нақты табыс, орташа жалақы, зейнетақының орташа деңгейі, өмір сүру минимумының деңгейі, т.б.);
- баспана (бір тұрғынға келетін тұрғын үйдің жалпы ауданы);
- денсаулық сақтау (1000 тұрғынға келетін аурухана керуеттерінің саны);
- білім беру (орташа және жоғары оқу орындарының саны, халық санындағы студенттердің үлес салмағы);
- мәдениет (кітаптардың, журналдар мен газеттердің саны);
- жылжымайтын мүлік және ұзақ қолданылатын тауарлардың болуы;
- тамақ (калориялығы, азық-түлік құрамы);
- демографиялық үрдістер (өмір сүрудің ұзақтылығы, туу/өлу,

некелесу/ажырасудың күтілетін деңгейі);

– қауіпсіздік (тіркелген қылмыстар саны).

Өмір сүру деңгейі ұғымымен қатар өмір сүрудің сапасы деген түсінік кеңінен қолданылады.

Өмір сүру сапасы – бұл өмір сүру деңгейінің көрсеткіштерімен қатар рухани қажеттіліктердің қанағаттандырылу дәрежесін, адамды қоршаған ортаның жағдайларын, моральді-психологиялық климат жағдайларын, рухани ыңғайлылықты есепке алатын жалпылама әлеуметтік-экономикалық категория. Өмір сүру сапасын сипаттайтын көрсеткіштер әдетте, статистикалық өлшемдерге бағына бермейді, соның салдарынан елдің өмір сүру сапасын бағалау аса қиынға соғады. Дегенмен, 1990 жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымы әртүрлі елдердің өмір сүру сапасын және оны салыстырмалы бағалау үшін агрегатталған көрсеткішті қолданып келеді. Бұл көрсеткіш бастапқыда «адам дамуының индексі» деп аталды. Ал қазіргі уақытта, ол «адам әлеуеті дамуының индексі» (АӘДИ) деп аталады. Осы индекс мына үш көрсеткіштің орташа арифметикалық өлшенген шамасы ретінде анықталады:

– жан басына шаққандағы ұлттық табыс немесе ЖІӨ (ЖІӨ_{жбш});

– ересек адамдардың білім деңгейі (1_{бд});

– өмір сүрудің ұзақтылығы (1_{өсү}), яғни:

$$\text{АӘДИ} = (\text{ЖІӨ}_{\text{жбш}} + 1_{\text{бд}} + 1_{\text{өсү}}) / 3.$$

Көптеген жылдар бойы осы көрсеткіш бойынша алдыңғы қатарлы орындарды Норвегия, Швеция, Австралия, Канада, АҚШ, Жапония мемлекеттері алып келеді.

Өмір сүру деңгейін анықтайтын басқа да көрсеткіштер бар. Мысалы, шетелдік әдебиет көздерінде *халықтың өмір сүру қабілетінің коэффициенті, жан басына шаққандағы адам капиталы, қоғамның интеллектуалдық әлеуетінің индексі* сияқты көрсеткіштер сипатталады.

Қазіргі нарықтық қатынастар еңбек ету құқығына, тұрақты табыс табуға, білім алуға кепілдік бермегендіктен және мүгедектерді, зейнеткерлерді және басқа да азаматтарды әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ете алмайтындықтан мемлекет әлеуметтік салаға, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін қалыптастыруға және табыс-тарды қайта бөлуге міндетті түрде араласады.

Елдегі табыстарды қайта бөлудің ең басты құралы мемлекеттік бюджет болып табылады, ол халықты әлеуметтік қорғау механизмін анықтайды.

Әлеуметтік саясатпен іске асырылатын халықты әлеуметтік қорғау жүйесі екі негізгі әдісті қолданады:

Әлеуметтік қорғау – қоғамның барлық мүшелерінің қажетті материалдық және әлеуметтік жағдайларын қамтамасыз ету бойынша мемлекеттің шаралары.

Әлеуметтік кепілдемелер – қоғамның оның әрбір мүшесінің алдында ең басты қажеттіліктерді қанағаттандыру бойынша міндеттемелері.

Әдебиеттер тізімі

1. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.

2. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономикалық теория. Оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.

3. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

4. Нарматов С. Р., Нарматова А. С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.

5. Темірбекова А. Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А. Б. Темірбекова. – Алматы: Эверо, 2018. – 194 б.

6. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. –

196 б.

7. Гукасьян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Гукасьян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер,2012.- 234с.

8. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми Интернет- ресурсы: www.stat.gov.kz

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Қаржы жүйесінің мәні неде?
2. Мемлекеттік бюджеттің құрылымы қандай?
3. Бюджет тапшылығы қалай орын алады және оны жабудың жолдары қандай?
4. Мемлекеттік қарыздың түрлері қандай?
5. Трансферттік төлемдердің түрлері қандай?
6. Салықтардың экономикалық мәні неде?
7. Қазақстандағы салықтардың түрлері қандай?
8. Лаффер қисығы қалай сипатталады?
9. Ақша жүйесінің негізгі элементтері қандай?
10. Ақша массасының құрылымы қандай?
11. Ақша-несие саясаты дегеніміз не?
12. Несиенің түрлері қандай?
13. Банк жүйесінің құрылымы қандай?
14. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты дегеніміз не?
15. Лоренц қисығы дегеніміз не?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: мемлекеттің қаржы, салық және ақша жүйелерін талқылау, мемлекет саясатының түрлерін қарастыру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

14.1. Қаржы жүйесі және мемлекеттік бюджет құрылымы; 14.2. Салықтардың экономикалық мәні, қызметтері, элементтері.

Лаффер қисығы;

14.3. Ақша жүйесінің элементтері және ақша агрегаттары; 14.4. Несиенің мәні мен формалары. Қазақстандағы банк жүйесі; 14.5. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты. Лоренц қисығы.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).

2. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

3. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:

Қазақстандағы бюджет жүйесі және бюджеттік қатынастар;

Мемлекеттік бюджет тапшылығы және мемлекеттік қарыз мәселелері;

Қазақстанның Ұлттық қоры және оның мақсаттық бағыттылығы; Қазақстанның салық жүйесі және оның ерекшеліктері; Қазақстанда бағалы қағаздар нарығының дамуы;

Қазақстанның банк жүйесі және несиелік қатынастар; Қазақстандағы халықты әлеуметтік қорғау жүйесі және мемлекет-

тік бағдарламалар.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

1) Қазақстандағы үш жылдық бюджет жағдайына талдау.

2) Ұлттық қор және оның экономиканы тұрақтандырудағы маңызы.

5. Жаттығулар мен есептер:

1. Жалпы ұлттық өнім толық жұмысбастылық жағдайында 20 млрд. долларды, ал жалпы ұлттық өнімнің нақты деңгейі 16 млрд. долларды құрайды. Салықтардың сомасы ЖҰӨ шамасының 10%-ын құрайды. Тауарлар мен қызметтерге деген мемлекеттік шығындар 1,8млрд. долларға тең.

А) Мемлекеттік бюджеттің тапшылықпен немесе артықшылықпен жабылатындығын анықтаңыз және оның мөлшерін табыңыз.

Ә) Толық жұмысбастылық жағдайында мемлекеттік бюджет сальдосының қалай өзгертіндігін анықтаңыз.

2. Мына кестенің мәліметтеріне қарап пайдаға салынатын салықтық мөлшерлеме мен мемлекеттік бюджетке түсетін салықтық түсімдер арасындағы мүмкін болатын байланысқа көңіл аударыңыз:

Пайдаға салынатын салық мөлшерлемесі	10	20	30	40	50	60
Бюджетке түсетін салықтық түсімдердің жалпы сомасы, млрд. тг.	300	550	650	900	800	700

Келтірілген мәліметтерді пайдалана отырып, Лаффер қисығын салыңыз. Салықтық мөлшерлеме белгілі бір деңгейден көтерілгеннен кейін жиналатын салық түсімдерінің өспейтіндігін және оның не үшін төмендейтіндігін түсіндіріңіз. Салықтық мөлшерлеменің қандай деңгейінде салық түсімдерінің жалпы сомасы максималды деңгейге жетеді?

3. Мына келтірілген мәліметтер негізінде коммерциялық банктің балансын құрыңыз: талап етілгенге дейінгі депозиттер – 30 000; жинақ депозиттері – 25 000; ссудалар – 90 000; жедел салымдар – 70 000; үкіметтің құнды қағаздары – 4 000; вексельдер, облигациялар, корпорацияның акциялары – 6 000; кассалық қолма-қол ақшалар – 1 000; орталық банктің шоттарындағы салымдар – 5 000; басқа да активтер – 3 000; басқа да пассивтер – 18 000; капитал шоты – 20 000.

4. Айталық, міндетті резервтер нормасы 10%, А банкісі 10 000 доллар көлемінде қарыз беріп, оны қарыз алушы В банкінің шотына аударды. В банкінің артық резервтері қандай және оның осы операцияның нәтижесінде бере алатын жаңа қарызының көлемі қандай болады?

5. Мына мәліметтердің негізінде Лоренц қисығын салыңыз:

Отбасы топтары, 20% бойынша	Табыстар, %-бен
Төменгі топ	2
Екінші топ	8
Үшінші топ	10
Төртінші топ	15
Жоғарғы топ	65

Мемлекеттің әлеуметтік саладағы қандай шаралары Лоренц қисығын абсолютті теңдік сызығына жақындатады? Абсолютті теңсіздік сызығына қандай шаралары жақындатады?

6. Тест тапсырмалары:

1. Мыналардың қайсысы салық салудың негізгі қызметтері болып табылмайды?

- А) Экономикалық
- В) Ынталандырушылық
- С) Бақылаушы
- Д) Фискалдық
- Е) Тежеуші

2. Мемлекеттің қаржы жоспары қалай аталады?

- А) Мемлекеттік жоспарлау
- В) Мемлекеттік қарыз
- С) Мемлекет бюджет
- Д) Салық салу
- Е) Мемлекеттік бизнес- жоспар

- 3. Мемлекеттік бюджеттен төленетін трансферттік төлемдер:**
 А) Субсидиялар В) Дивидендтер С) Депозиттер
 D) Жалақылар Е) Несиелік төлемдер
- 4. Қаржы қатынастарының ақша қатынастарынан айырма- шылығы:**
 А) Ол жеке тұтынушыларға қызмет етеді В) Ол жеке тұтынушыларға қызмет етпейді
 С) Қаржы мен ақшаның арасында ешқандай айырмашылық болмайды
 D) Ол тек мекемелерге және ұйымдарға қызмет етеді Е) Ол тек жергілікті аймақтарға ғана қызмет етеді
- 5. ҚР-да қандай институт ақша-несие жүйесі жағдайына жауапты?**
 А) Ұлттық банк В) Қаржы министрлігі С) Әділет министрлігі
 D) Федералды резерв жүйесі Е) Коммерциялық банктер
- 6. Қай кезде ақша ұсынысының графигі вертикальді түзу болады:**
 А) Ақша ұсынысы тұрақты болғанда
 В) Ақша ұсынысы қысқарғанда
 С) Ақша ұсынысы өскенде
 D) Ақшаға сұраныс тұрақты болғанда
 Е) Ақшаға сұраныс өскенде
- 7. Несие беру принциптері:**
 А) Мерзімділігі
 В) Қайтарылымдылығы С) Ақылы болуы
 D) Бір мақсатқа бағытталуы
 Е) Аталғандардың барлығы дұрыс
- 8. Коммерциялық банктің артық резервтері – ол:**
 А) Резерв нормасы + салымдар
 В) Салымдар - резерв нормасы
 С) Нақты резервтер + міндетті резервтер
 D) Нақты резервтер-міндетті резервтер
 Е) Резерв нормасының салымға қатынасы
- 9. Орталық банктің ақша-несие саясатының аралық мақсат-тарына не жатады?**
 А) Толық жұмысбастылықты қамтамасыз ету
 В) Пайыз мөлшерлемесі мен ақша массасы
 С) Экономикалық өсу
 D) Валюта нарығының тұрақтылығы
 Е) Баға тұрақтылығы
- 10. Маржа дегеніміз не?**
 А) Несиелер мен салымдар бойынша пайыз мөлшерлемесі арасындағы айырма
 В) Банктердің пайызсыз түрде беретін несиелері
 С) Несиелер мен салымдар бойынша пайыз мөлшерлемелерінің қосындысы
 D) Банктердегі бағалы қағаздардың бір түрі
 Е) Несиелер мен салымдар бойынша ақша сомаларының теңесуі

14. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ

Мақсаты: экономиканың ауытқымалы кезеңмен дамып отыруын талдау және экономикалық өсудің факторлары мен ерекшеліктерін түсіндіру, сонымен қатар Қазақстандағы экономикалық өсу моделін сипаттау.

Сұрақтар:

1. Экономикалық өсу: түсінігі, түрлері, факторлары, негізгі үлгілері

2. «Тұрақты экономикалық даму» тұжырымдамасы
3. Қазақстанның «жасыл экономикаға» өтуі
4. Қазақстандағы экономикалық өсу

Жалпы ұлттық (ішкі) өнім, таза ұлттық өнім, ұлттық табыс, жеке табыс сияқты негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер экономикалық өсудің нәтижесінде орын алады.

Экономикалық өсу – бұл ұлттық шаруашылықтың адамдардың қажетті-ліктерін қанағаттандыратын өнімдерді өндіру қабілеттілігі мен мүмкіндігінің ұлғаюы. Қазіргі уақытта, экономикалық өсудің шешуші факторы болып инвестициялар табылады.

Экономикалық өсу негізгі екі әдіспен өлшенеді:

- 1) Нақты жалпы ұлттық (ішкі) өнім көрсеткішінің белгілі бір уақытаралығында өсуі;
- 2) Нақты жалпы ұлттық (ішкі) өнім көрсеткішінің белгілі бір уақыт аралығында жан басына шаққандағы өсуі.

Экономикалық өсу әдетте, пайызбен жылдық өсу қарқынымен өлшенеді. Мысалы, егер нақты жалпы ұлттық өнім өткен жылы 200 млрд. долларды және осы жылы 210 млрд. долларды құраса, онда жалпы ұлттық өнімнің өсу қарқыны $210 - 200 / 200 \times 100\% = 5\%$ тең болады:

Экономикалық өсу қоғамның өркендеуінің аса маңызды мақсаты болып табылады, өйткені сол арқылы экономикалық және әлеуметтік жетістіктерге жетуге болады. Экономикалық өсудің өлшемі ретінде қосылған құнды көбейту, өндірісті кеңейту, ғылым мен мәдениетті дамыту сияқты көрсеткіштер саналады. Экономикалық өсу арқылы қоғамның даму болашағын болжауға болады. Бұдан басқа, экономикалық өсу ресурстардың шектеулілігі мәселесін шешуге жағдайлар жасайды.

Әлеуметтік жағынан дамудың ең жоғары өлшемі болып адамның тұлға ретінде дамуы, оның материалдық және рухани қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы табылады. Өскелең экономика қоғамның жаңаша қажеттіліктерін қанағаттандыра алу мүмкіндігіне және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шеше алуға мүмкіндік табады. Қазіргі өскелең экономика бір уақытта қоршаған ортаның ластануымен күресу бойынша жаңа бағдарламаларды қабылдап қоғамдық игіліктер өндірісінің қысқаруына жол бермеуге тырысады.

Жалпы алғанда, экономикалық өсу әлемнің барлық елдерінің ортақ мақсаты, елдің экономикалық қуатының көрсеткіші болып табылады. Нарықтық экономикада тауарлар мен қызметтерді өндіру үшін еңбек, капитал және жер сияқты негізгі үш фактор қажет. Нәтижесінде жиынтық өнім сол еңбекті, капиталды және табиғи ресурстарды қолданудың функциясы болып табылады. Сәйкесінше, жиынтық өнім көлемі өндірістің осы әрбір факторына тәуелді болып табылады. Бұл кезде өндіріс көлемі өндіріс факторларының жұмсалыуына қарағанда үлкен дәрежеде өсуі мүмкін. Оған әсер ететін бірден бір фактор – ғылыми-техникалық прогресс.

Өндіріс факторлары шығындарының өсуіне және ғылыми-техникалық прогресс қарқынына жиынтық өнімнің өсу тәуелділігін төмендегі өндірістік функция сипаттайды:

$$Y(t) = A(t) f [L(t), K(t), N(t)],$$

мұнда, $Y(t)$ – жиынтық өнімнің өсу қарқыны;

$A(t)$ – ғылыми-техникалық прогресс қарқыны;

$L(t)$, $K(t)$, $N(t)$ – еңбекке, капиталға және табиғи ресурстарға кеткен шығындардың өсу қарқыны.

Бұл өндірістік функция халық шаруашылығы деңгейінде экономикалық өсуді талдау үшін қолданылады. Ол өндірістің ненің есебінен дамып жатқандығын анықтай алады: өндіріске жаңа факторларды тарту есебінен бе, не оларды қолданудың тиімділігін арттыру есебінен бе; қандай фактордың есебінен өндірістің тиімділігі көп дәрежеде

артатындығын және қандай фактордың тым аз қарқынмен дамитындығын немесе өндірістің дамуына кедергі келтіретіндігін анықтай алады.

Ұлттық шаруашылықтың экономикалық өсуі экстенсивті, интенсивті және аралас жолдармен жүзеге асырылады.

Экономикалық өсудің экстенсивті типі өндіріс масштабын кеңейтуге негізделеді. Мұндай жағдайда экономикалық өсу өндірістің технологиясын өзгертпей өндіріске тартылатын факторлардың санын арттыру есебінен орындалады. Экономикалық өсудің экстенсивті факторлары қолданылатын өндірістік ресурстардың көлемін арттыру есебінен өндіріс көлемінің ұлғаюының сандық жағын сипаттайды.

Оларға мынадай факторлар жатады: жұмысшылар санын арттыру, капитал салымдарын көбейту, тұтынылатын шикізат көлемін арттыру, т.б.

Экономикалық өсудің интенсивті типі өндірістің аса тиімді құралдары мен технологияларын қолдануға негізделеді. Мұндай жағдайда экономикалық өсу өндіріс факторларын қолдануды сапалық жағынан жақсарту есебінен орындалады. Экономикалық өсудің интенсивті факторлары өндірістік ресурстарды қолданудың тиімділігін арттыру есебінен өндіріс көлемін ұлғайтудың сапалық жағын сипаттайды. Оларға мынадай факторлар жатады: жұмысшылардың біліктілігін көтеру, ғылыми-техникалық прогресс, үнемдеу тәртібі, технологияны, еңбектің ұйымдастырылуы мен өндірісті жетілдіру, өнімнің сапасын көтеру, т.б.

Экономикалық өсудің аралас типі өсудің экстенсивті және интенсивті факторларының қатар орын алуымен жүзеге асырылады. Сондықтан осыған қарап экономикалық өсудің салыстырмалы экстенсивті және салыстырмалы интенсивті жолдарын қарастырған жөн.

Қазіргі уақытта, экономикалық әдебиеттерде **экономикалық өсудің факторлары** төмендегідей топтастырылады:

1. Ұсыныс факторлары, бұларға адам ресурстарының болуы, табиғи ресурстар, негізгі капитал, технология деңгейі жатады.

2. Сұраныс факторлары, бұларға бағалар деңгейі, тұтыну шығындары, инвестициялық шығындар, мемлекеттік шығындар, тазаэкспорт көлемі жатады.

3. Бөлу факторлары, бұлар экономикалық айналымға тартылатын ресурстардың тиімділігін, ресурстардың өндіріс үдерісінде толық, әрі ұтымды түрде пайдаланылуын көрсетеді.

Қазіргі заманғы нарықтық экономика экономикалық өсудің жаңаша сапалық кезеңіне өтумен сипатталады. Жаңаша сапалық экономикалық өсудің бірқатар өзіне тән ерекшеліктері бар. Біріншіден, ғылыми-техникалық прогресстің жетістіктері, ресурстарды үнем- дейтін технологияны қолдану негізінде өндірістің тиімділігін көтерудің интенсивті сипаты ескеріледі. Екіншіден, технологиялық прогрессті анықтайтын және адамдардың қажеттіліктеріне қызмет ететін салалардың өнімдерін көбейту қарастырылады. Үшіншіден, экономикалық өсудің әлеуметтік жағынан қақтығыстарға алып келмейтін шекараларын белгілеумен көрінеді. Мұндай шектеулерді енгізу арқылы адамның өмір сүру ортасын және қалпына қайтып келмейтін ресурстарды сақтап қалуға мүмкіндіктер ашылады.

Жаңаша экономикалық өсудің осындай ерекшеліктерін толығымен сақтамайтын бүгінде әлемде ешбір ел жоқ. Өйткені әлем елдерінің, әсіресе, дамыған елдердің экономикасын өсудің жаңаша сапасына нарықтық іс-қимылдар мен нарықтық шаруашылықтың заңдылықтары күш беріп соған қарай итермелейді. Сондай-ақ, мемлекеттің деэкономикалық өсудегі рөлін жоққа шығармау қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Доғалов А. Н. Использование научных трудов видных казахских мыслителей при изучении экономической теории. Учебное пособие/ Доғалов А. Н.. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2019., – 211 с.

2. Әкімбеков С., Баймұхаметова А. С., Жанайдаров У. А. Экономика- лық теория. Оқу

құралы. Жалпы редакциясын басқарған С. Әкімбеков. – Астана, 2008. – 464 б.

3. Ғабит Ж. Х. Экономикалық теория: оқу-әдістемелік кешен. – Астана, 2012. – 248 б.

4. Нарматов С. Р., Нарматова А.С. Экономикалық теория. Лекциялар курсы (Оқу құралы). – Алматы: Эверо, 2015. – 516 бет.

5. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория негіздері: оқу құралы / А.Б. Темірбекова.- Алматы: Эверо, 2018.- 194 б.

6. Крымова В. Экономикалық теория: Кестелі оқу құралы. Алматы: Аркаим, 2015. – 196 б.

7. Гукасьян, Г.М. Экономическая теория. Введение в экономическую теорию. Микроэкономика. Макроэкономика: учеб. пособие / Г.М. Гукасьян, Г.А. Маховикова, В.В. Амосова.- 6-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 234с.

8. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми Интернет-ресурсы: www.stat.gov.kz

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Экономикалық өсудің негізгі көрсеткіштері қандай?
2. Экономикалық өсудің факторлары қандай?
3. Экономикалық өсудің Қазақстандағы ерекшеліктері қандай?
4. «Қазақстан-2030» Стратегиясының негізгі басым бағыттары қандай?
5. Экономикалық өсудің негізгі үлгілері қандай?
6. Экономикалық өсудің жағымды және жағымсыз жақтары қандай?

Практикалық сабақтың жоспары:

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: экономикалық цикл мен экономикалық дағдарыстар, экономикалық даму мен экономикалық өсу ұғымдарына жан-жақты тоқталу. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

3. Экономикалық цикл: мәні, фазалары, параметрлері, типтері, түрлері, факторлары, үлгілері;

4. Экономикалық өсу: түсінігі, типтері, түрлері, факторлары, негізгі үлгілері;

5. Қазақстанның қазіргі дағдарысқа қарсы іс-шаралары; 12.4.Қазақстанның экономикалық өсуінің қазіргі үлгісі.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

6. Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (гlossарий).

7. Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.

8. Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:

Жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарыс және оның салдарлары;
Экономикалық дағдарыстардың түрлері;

Қазақстанның қазіргі дағдарысқа шараларының нәтижелері; Экономикалық өсудің қазіргі заманғы үлгілері; Қазақстанның экономикалық өсу қарқыны.

9. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

3) Ростоу моделі;

4) Қазақстандағы экономикалық өсудің негізгі бағыттары.

10. Есептер:

8. Экономистердің болжауынша, келесі жылы ел ішіндегі экономикалық жағдай мына мәліметтермен сипатталды:

$$C = 10 + 0,9Y$$

$$I = 60 \text{ млрд. тг. } G = 100 \text{ млрд. тг.}$$

Осыған сәйкес, келесі жылы ЖҰӨ-нің болжанбалы деңгейінің қанша көлемде болатындығын есептеңіз.

9. Белгілі бір елде тұтыну шығындары мен инвестициялар көлеміне тендіктермен беріледі:

$$C = 8 + 0,7YI = 0,2Y$$

Экономистердің бағалауынша, келесі жылы мемлекеттік шығындар көлемі 60 млрд. теңгені, ал таза экспорт 4 млрд. теңгені құрайды. Онда келесі жылы ЖҰӨ-нің болжанбалы деңгейінің қанша көлемде болатындығын есептеңіз.

10. Үкімет экономист-мамандарға келесі жылға ЖІӨ-нің өсуін болжап беруді ұсынды. Мамандар келесі жылы тұтынушылық шығындар ЖІӨ-нің 70%-ын құрайды, инвестициялар мен мемлекеттік шығындар сомасы 2 млрд. долларға жетеді, ал таза экспорт нөлге тең болады деп есептейді.

4) Экономист-мамандардың ЖІӨ-нің мүмкін болатын көлеміне деген болжамы қандай болды?

5) Егер тұтынушылық шығындар деңгейі болжанған шамасынан ауытқып, шын мәнінде, ЖІӨ-нің 75%-ын құраса, онда ЖІӨ-нің нақты көлемі мен болжанған көлемі арасындағы айырмашылық қандай?

6) Тұтынушылық шығындар деңгейі, инвестициялар мен мемлекеттік шығындар сомасы туралы экономист-мамандардың болжамдары қате болып шықты. Іс жүзінде олардың мәндері сәйкесінше 0,75 Y және 2,5 млрд. доллар болып шықты. Олай болса, ЖІӨ-нің нақты көлемі мен болжанған көлемі арасындағы айырмашылық қандай?

11. Төменде келтірілген мәліметтер негізінде ЖІӨ-нің нақты деңгейін және оның өсу қарқынын анықтаңыз.

Жылдар	Атаулы ЖІӨ, млн.тг.	Бағалар индексі	Нақты ЖІӨ, млн.тг.	Экономикалық өсудің қарқыны
1	2 600	10		
2	2 800	5		
3	3 800	40		
4	6 000	100		
5	6 600	20		
6	7 100	15		

12. Төменде келтірілген мәліметтер негізінде нақты ЖІӨ-нің өсу қарқынын және жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ-нің өсу қарқынын есептеңіз және салыстырыңыз.

Жылдар	Нақты ЖІӨ, млн.тг.	Халық саны, млн. адам	Жан басына шаққандағы ЖІӨ	Нақты ЖІӨ- нің өсу қарқын ы	Жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ- нің өсу қарқыны
1	12 000	120			
2	13 120	122			
3	13 240	124			
4	13 340	127			
5	14 000	128			
6	14 700	130			
7	15 000	130			

Тест тапсырмалары:

1. Мыналардың қайсысы экономикалық циклдің фазаларына жатпайды?

- A) Инфляция B) Құлдырау C) Тоқырау D) Шың E) Көтерілу
- 2. Қазақстанда алғашқы экономикалық өсім қанша пайызболды?**
- A) 1998 жылы 2 % болды
 B) 1999 жылы 2,7 % болды
 C) 2000 жылы 10 % болды
 D) 1995 жылы 0,5 % болды E) 1996 жылы 9.6 % болды.
- 3. Мына көрсеткіштердің қайсысы контрциклдік параметрлерге тән болып табылады?**
- A) Корпорациялардың пайдасы B) Экспорт
 C) Жұмыссыздық дәрежесі
 D) Өндірістік қуаттардың қолданылуы E) Баға деңгейі
- 4. Экономикалық өсудің экстенсивті жолының көздері қандай?**
- A) Технологиялық өзгерістер
 B) Жұмыскерлердің біліктілік деңгейі C) Жұмысшылар санының артуы
 D) Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар E) Еңбек өнімділігінің артуы
- 5. «Ұзын толқындар» теориясы кімнің атымен байланысты:**
- A) К. Маркстің
 B) Дж.М. Кейнстің
 C) Н.Д. Кондратьевтің
 D) Й. Шумпетердің E) С. Кузнецтің
- 6. Кез келген елде экономикалық өсуді өлшеудің басты көрсеткіші:**
- A) Мемлекеттік бюджет
 B) Жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныс C) Жан басына шаққандағы ЖІӨ
 D) Инвестициялар E) Ұлттық байлық
- 7. Экономикалық циклдің өрлеу фазасында қандай параметрлер байқалады?**
- A) Несие пайызының ең төменгі деңгейі B) Бағалардың едәуір өсуі
 C) Жинақтардың төмендеуі
 D) Жұмыссыздықтың сәл азаюы E) Тауарлардың артық өндірілуі
- 8. Экономикалық өсудің сұраныс факторлары қалай сипатталады?**
- A) Жиынтық шығындардың деңгейімен B) Ресурстарды тиімді пайдалану арқылы
 C) Технологиямен
 D) Еңбек ресурстармен
 E) Адам капиталын жетілдіру жолымен
- 9. Экономикалық циклдің тофлдерлік типінде басты ерекшелік ретінде не қарастырылады?**
- A) Инфляция мен жұмыссыздық B) Негізгі қорлар
 C) Өркениеттік даму
 D) Миграция мәселелері
 E) Демографиялық факторлар
- 10. Орта мерзімдік экономикалық циклдің толқулары қанша жылға дейін созылуы мүмкін?**
- A) 40 жылға дейін B) 65 жылға дейін C) 12 жылға дейін
 D) 5 жылға дейін E) 25 жылға дейін

15 ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКА

Мақсаты: Халықаралық сауданың негізгі теорияларына жалпы шолу жасау және мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатының негізгі ерекшеліктеріне сипаттама беру. Сонымен қатар Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру мәселесін талқылау.

Сұрақтар:

1. Халықаралық сауда және оның негізгі теориялары;
2. Мемлекеттің сыртқы экономикалық саясаты;
3. Төлем балансы және валюта бағамы;
4. Қазақстанның әлемдік экономикадағы қазіргі орны мен рөлі;
5. Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру мәселесі.

Негізгі ұғымдар: әлемдік нарық, халықаралық еңбек бөлінісі, абсолютті артықшылықтар, салыстырмалы артықшылықтар, Хекшер- Олин дәлелдемесі, жаһандану, сыртқы сауда, экспорт, импорт, сыртқы сауда балансы, протекционизм, еркін сауда саясаты, төлем балансы, валюта бағамы, девальвация, ревальвация,

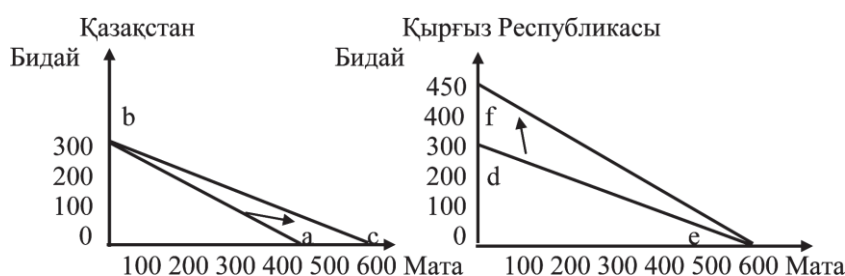
Халықаралық сауда және оның негізгі теориялары

Қазіргі әлемдік нарық өзіндік күрделенген жүйе ретінде ұлттық шаруашылықтар арасындағы қалыптасқан сауда-саттық қарым- қатынастары-мен сипатталады. Бұл жерде тауарлар мен қызметтер, жұмыс күші, капиталдың түрлері, технология, валюталар сатылуы және сатып алынуы мүмкін.

Әлемдік нарықтың қалыптасуы мен дамуы: **халықаралық еңбек бөлінісімен (ХЭБ)** тығыз байланысты. ХЭБ бірнеше факторлармен анықталады. Ол әлем елдерінің өндірістік шарттарының алуан түрлілігі жағдайында дамиды. Әлем елдерінің табиғи ресурстарға, капиталға, еңбек ресурстарына, технологияға және тағы басқаларына әртүрлі иелік етуі (мысалы, бір ел пайдалы қазбаларға өте бай, ал басқа бір елде олар мүлдем тапшы болуы мүмкін) олардың өндірістік мүмкіндіктерінің бірдей болмайтындығына алып келеді. Адамдар өнімнің барлық түрін өндіргісі келеді, бірақ бұл кейбір жағдайларда тиімсіз және мүмкін емес болып табылады.

Осындай мәселелерге бірінші болып классиктер **Адам Смит** пен **Давид Рикардо** көңіл бөлді. А.Смит: «кез келген өнімді кез келген елде өндіруге болады, бірақ олардың шығындары өте жоғары және сапасы төмен болуы мүмкін, сол себепті, елдер өндірісі арзанға түсетін тауарлар мен қызметтердің түріне маманданғаны дұрыс», деп жазды. Олай болса, қазіргі әлемдік нарық сыртқы сауданың тиімділігімен түсіндіріледі. Смитше, әлемдік сауданың тиімділігі қандай да бір елдің өндіріс шығындары деңгейінде басқа бір елге қарағанда абсолютті артықшылыққа ие болуынан көрініс табады. Осылайша, А.Смит **абсолютті артықшылықтар теориясын** қалыптастырды. Ал Д.Рикардо болса, өзінің әйгілі **салыстырмалы артықшылықтар теориясын** дамытты. Айталық, Қазақстанға Қырғыз Республикасына қарағанда бидай мен мата өндірісі арзанға түседі. Егер бұлай болса, онда Қазақстанға Қырғыз Республикасымен саудаласудың мүлдем қажеті жоқ.

Алайда, салыстырмалы шығындар теориясына сәйкес екі ел арасындағы сауда тиімді болып табылады. Айталық, Қазақстанда бидайдың 1 бірлік құны матаның 1,5 бірлік құнына тең. Ал Қырғыз Республикасында бидайдың 1 бірлігі матаның 2 бірлігіне тең. Егер, Қырғыз Республикасына бидай шығарсақ, онда оның құнына матаның 2 бірлігін алуға болады. Олай болса, матаға қарағанда бидайды Қазақстанда өндірген аса тиімді болып табылады.



15.1-сурет. Салыстырмалы артықшылықтар

Суреттен көріп отырғанымыздай, Қазақстанның ішкі нарығында бидайдың 300 бірлігі 450 бірлік матаға айырбасталар еді (**ab** сызығы). Ал егер бидайды Қырғыз Республикасына шығарсақ, онда оған 600 бірлік мата алуға болады (**ac** сызығы).

Қырғыз Республикасы үшін ішкі нарықта 600 бірлік матаға 300 бірлік бидайды айырбастауға болады (**de** сызығы). Ал егер ол матаны Қазақстанға сатса, онда оған 450 бірлік бидай ала алады (**fe** сызығы).

Егер Қазақ Республикасы үшін сыртқы саудадан болатын ұтыс **ac** аралығын құраса, онда Қырғызстан үшін бұл ұтыс **df** аралығын қамтиды. Сонымен, екі елдің салыстырмалы шығындарын осылайша есептеу сыртқы сауданың дамуына мүмкіндік жасайды.

Швед экономистері **Эли Хекшер** мен **Бертиль Олин** Рикардоның салыстырмалы артықшылықтар теориясын әрі қарай дамытты. Олардың ойын-ша, сыртқы саудаға түсетін өнімдердің шығындары өндіріс факторларының салыстырмалы бағаларымен, технологиямен және сұраныс пен ұсыныстың жағдайына байланысты анықталады. Әлем елдерінде еңбек, капитал, жер және ғылыми жетістіктер сияқты өндірістің негізгі факторларының әртүрлі үлестірілуіне байланысты өнімді экспорттаудың сипаты табиғи, еңбектік, капиталдық, және ғылымды қажет ететін болып бөлінуі мүмкін.

Осындай ерекшеліктерге қатысты, **Хекшер-Олин дәлелдемесі** қалыптас-ты: мәселен, капитал артықшылығына ие ел капитал сиымды тауарларды экспорттайды немесе сол елде жұмыс күші көп болса, онда еңбек сиымды тауарларды сыртқа шығарады. Демек, қандай да бір елде белгілі бір фактор тапшы болса, онда ол ел сол фактордың көмегімен өндірілген тауарларды импорттайды.

Қазіргі әлемдік шаруашылық ХЭБ және ұлттық экономикалардың ынтымақтастығы негізінде туындайтын экономикалық қатынастар жүйесі болып табылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, әлемдік шаруашылықтың пайда болу шарты ең алдымен, ХЭБ-ке негізделеді. **ХЭБ** – бұл жекелеген елдерде өнімнің белгілі бір түрін өндіруге тұрақты түрде мамандану және шоғырлану. ХЭБ-ның аса маңызды алғышарты болып өндіріс факторларының халықаралық бөлінісі табылады. Өндірістің барлық факторлары былай бөлінеді:

1. Негізгі факторлар – бұл елге табиғаттың сыйы ретінде берілген және тарихи ұзақ жылдар бойы қолданылып келетін факторлар;
2. Дамыған факторлар – бұл интенсивті ізденістер мен капиталсалымдарының нәтижесінде игерілген факторлар;
3. Жалпы факторлар – бұл әртүрлі салаларда қолданылатын факторлар;
4. Ерекше факторлар – бұл бір салаға арналған немесе өнімнің белгілі бір топтарын жасау үшін қажетті факторлар.

Қазіргі әлемдік шаруашылық үшін өндіріс факторларының халықаралық алмасуының дамуы, екі жақты және көп жақты жүйелер, көптеген мемлекеттер мен мемлекетаралық бірлестіктер шеңберіндегі ашық экономиканың пайда болуы тән.

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) және Халықаралық Валюталық Қордың (ХВҚ) стандартты жіктемесі әлемнің 184 елін қамтиды және келесідей топтарды бөліп көрсетеді:

1. **Индустриалды елдер**, оларға әлемдік экспорттың 2/3-сі және әлемдік ЖІӨ-нің 50%-дан астамы келеді. Бұл – Солтүстік Америка-ның, Батыс Еуропаның және Тынық мұхит бассейнінің 24 мемлекеті.
2. **Дамушы мемлекеттер** – бұл Азияның, Африканың және Латын Америкасының 132 елі.
3. **Өтпелі экономикалы елдер** – бұл Орталық және Шығыс Еуропаның, бұрынғы КСРО-ның 28 мемлекеті.

Дүниежүзілік банктің (ДБ) жіктемесіне байланысты әлемнің 209 мемлекеті табыстар деңгейі бойынша:

1. Табысы аса жоғары дамыған мемлекеттер;
2. Табысы жоғары мемлекеттер;
3. Табысы орташа дамушы мемлекеттер;
4. Табысы төмен дамушы мемлекеттер, болып негізгі төрт топқа бөлінеді.

Әлемнің барлық мемлекеттері экономикалық дамудың қандай деңгейінде тұрса да олар бүгінгі күні барлық адамзаттың мүдделеріне қайшы келіп отырған жаһандық мәселелермен соқтығысып отыр. Қазіргі уақытта жаһандық мәселелерге демографиялық, азық-түліктік, экологиялық мәселелерді және әлемдік ядролық соғыс қаупін жатқызуға болады. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық экономикалар ашықтылық дәрежесіне байланысты экономикалық дамудың әртүрлі деңгейін бастан кешіп отыр.

Жаһандану – бұл әлемдік экономикаға бірігуді күшейтудің үдерістері. Жаһанданудың пайда болу нысандары халықаралық экономикалық қатынастардың қазіргі түрлерімен тығыз байланысты болып табылады. Оларға тауарлар мен қызметтердің әлемдік саудасы, экономикалық интеграция, өндіріс факторларының әлемдік жылжуы, ғылым мен техника саласындағы айырбас, халықаралық валюталық-несиелік қатынастар жатады. Жаһанданудың арқасында әлемдік шаруашылық: фирма ішілік айналымның әлемдік саудадағы үлесінің өсуі, сияқты аса күрделі, әрі терең өзгерістерге ұшырады тікелей инвестициялардың, банктік операциялардың және қаржылық активтердің өсуі. Жаһанданудың қазіргі теориясы еркіндік моделіне, яғни мемлекет қызметін шектеуге, нарықты жан-жақты қолдауға және дамытуға, әлемдік бағалар негізінде ресурстарды тиімді бөлуге және қолдануға сүйенеді. Бұл жерде мұндай шаралар ұлттық саясаттың мақсаттарына қайшы келмеуі тиіс. Алайда, жаһандану жағдайында осылай дамудың да өзіндік кемшіліктері бар. Соңғы 30 жылдың ішінде бай елдер мен кедей елдер арасындағы алшақтық көбейе түсті, жұмыссыздық әлемдік деңгейде өсе түсті, табыстағы пайданың үлесі артып жалақы деңгейі төмендеді, экономикалық өсудің қарқыны бәсеңдеді. Дегенмен, жаһанданудың артықшылықтары да бар: біріншіден, адамдар арасында – олар меншік иелері, табыс алушылар, біліктілігі бар жұмыскерлер; екіншіден, фирмалар арасында – олар ірі, халықаралық, жаһандық бизнес өкілдері, технологиядағы көшбасшылар; үшіншіден, мемлекеттер арасында – капитал мен технологияны экспорттаушылар, таза кредиторлар, инфрақұрылымы жақсы дамыған және тиімді экономикасын құра білген мемлекеттер. Қазіргі жаһандану жағдайында халықаралық сауда мен әлемдік шаруашылықтың даму стратегиясының мақсаты болып әлем елдерінің ұлттық мүдделерін қорғаштау және даму мақсаттарына қол жеткізу үшін тиімді экономикалық кеңістікті жасау табылады.

Мемлекеттің сыртқы экономикалық саясаты

Мемлекеттің сыртқы саудаға араласу ауқымына байланысты сыртқы сауда саясаты:

1. Еркін сауда саясаты (Фритредерлік). Ішкі нарықтарды шетелдік капитал мен қызметтерге ашуды көздейтін және экспорт пен импортты шектемейтін іс-әрекет;

2. Протекционистік сауда саясаты (қорғаныштық). Ішкі нарықтарды шетелдік тауарлардан қорғауға бағытталған және импортты шектейтін әрекеттер болып екіге бөлінеді.

Бұл екі саясаттың өзіне артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

Еркін сауда саясатының *артықшылықтары*: бәсекелестікті ынталандырады; монополияны шектейді; өндірістің тиімділігі жоғарылайды; бағалар төмен дейді; тауар таңдау мүмкіндігі артады; халықаралық еңбек бөлінісі жақсара түседі; елдер бір-бірімен жақындасып, ынтымақтастығы артады. *Кемшіліктері*: ұлттық экономиканы шетелдік бизнестің теріс әсерінен қорғаудың болмауы; ішкі нарықтарды жаулап алу немесе демпингтің орын алуы; сапасыз өнімдердің өткізілуі және т.б.

Протекционизмнің *артықшылықтары*: сауда балансын тепе-теңдікке келтіреді; демпингтен қорғайды; ұлттық өндіріс салаларының өсуін ынталандырады; жас салаларды қорғайды.

Кемшіліктері: өндірістің тиімділігі төмендейді; бағалар өседі; тауарды таңдау мүмкіндіктері тарылады; халықаралық еңбек бөлінісінің артықшылықтары қолданылмайды; экспорттық қатынастар үзіледі.

Сонымен, фритредерлік саясат сыртқы сауданың ешқандай кедергілерін-сіз елдер арасындағы тауарлар мен қызметтердің еркін қозғалуын жақтаса, ал протекционистік саясат ұлттық өндірісті қолдау үшін елге шетелдік өнімнің келуін шектеуді қарастырады.

Сыртқы сауданы мемлекеттік реттеудің негізгі әдістері *тарифтік* және *тарифтік емес әдістер* болып бөлінеді. Сыртқы сауданы реттеудің тарифтік құралдарына кедендік баж салығы мен тарифтік квота жатады. Тарифтік емес құралдарға квоталау, лицензиялау, еркін экспорттық шектеулер, жасырын және қаржылық әдістер, экономикалық емес әдістер жатады.

Мемлекеттер арасындағы сыртқы сауданы реттеуді және өндіріс факторларының өзара қозғалысын қазіргі уақытта Халықаралық валюталық қор, Дүниежүзілік сауда ұйымы, Дүниежүзілік банк және Біріккен Ұлттар Ұйымы жүзеге асырады.

Сондай-ақ, сыртқы сауданың мемлекеттік реттеу бір жақты, екі жақты және көп жақты болуы мүмкін.

Қазақстанның сыртқы сауда саясаты

Қазақстанның сыртқы сауда саясаты мемлекеттің экономикалық саясатының құрамдас бөлігі ретінде сыртқы секторды реттеуге бағытталған іс-шараларды жүзеге асыруды қарастырады. Бұл жерде мемлекеттің сауда саясаты ішкі және сыртқы жағдайлардың өзгерісіне бейімделіп, жаһанданудың артықшылықтарын максималдау және одан болатын ықтимал қауіп-қатерлерді азайтып отыруы тиіс.

Қазіргі уақытта, сыртқы сауда саясатында екі негізгі міндет айқындалып отыр:

1. Отандық тауарлардың бәсекелік қабілеттілігін көтеру және отандық өндірушілерді қорғау.

2. Тұтынушыларды қорғау және ұйымдастырылған сауданы дамыту үшін жағдайлар жасау.

Қазақстан Республикасының Үкіметі сыртқы сауда саясатын жүргізу кезінде келесідей құралдарды қолданады:

1. Кедендік-тарифтік құралдар, бұл импорттық және экспорттық кеден баждарын қолдануға негізделеді.

Қазақстандық кедендік-тарифтік саясатты құрудың тактикасы қандай да бір өнім нарығының жағдайын тұрақты түрде бақылап отыру, нарықтың жағдаятына жылдам бейімделу және тиімді протекционизмді қамтамасыз ету қажеттілігінен шығады.

Мұндай жағдайда, отандық өндірушілер үшін қолайлы бәсекелік ортаны жасау мақсатында кедендік баж салықтарының максималды мөлшерлемелері дайын бұйымдарға қойылады, орташа мөлшерлеме-лер жинақтаушы бұйымдарға, ал төменгі мөлшерлемелер шикізатқа және әлеуметтік маңызы бар тауарларға белгіленеді.

Кеден баждары мөлшерлемелерінің өзгеруі және бекітілуі сыртқы сауда тиімділігінің көрсеткіштеріне, әлемдік нарықтың жағдаятына және Кедендік Одақ пен Еуразиялық Экономикалық Қауымдастықтың шеңберінде Қазақстан Республикасы қабылдаған міндеттемелерге, сонымен қатар Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру үдерісіне тәуелді болып табылады.

Көптеген жағдайларда импорттық кеден баждары мөлшер-лемелерінің деңгейі отандық тауар өндірушілердің бастамасымен өзгеріп отыратындығын да айқан жөн.

Жалпы алғанда, Қазақстанның кедендік-тарифтік саясаты еркіндікке негізделген. Іс жүзіндегі импорттық кеден баждарының орташа деңгейі 10,6 %-ды құрайды.

Сауда-экономикалық қатынастарды дамыту үшін қолайлы жағдайларды жасау мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі жекелеген жағдайларда жеңілдетілген кедендік-тарифтік тәртіпті қолданады.

ТМД шеңберінде келісілген еркін саудаға сәйкес осы елдерден Қазақстан аумағына кіретін тауарларға кедендік баждар салынбайды. Сондай-ақ республикада өндірілмейтін тауарларға және ұлттық жеңілдіктер жүйесін қолданатын дамуы төмен елдерде (47 мемлекет) жүретін бірқатар тауарларға кеден салықтары салынбайды. Дамушы елдерге (104

мемлекет) де 75%-ға дейін төмендейтін импорттық кеден баждарының мөлшерлемесі түрінде жеңілдікті тәртіптер қарастырылады. Бұдан басқа, экспортты ынталандыру мақсатында экспорттық кеден баждары мүлдем қолданылмайды десе де болады. Кеден салықтары салынатын экспорттық тауарлардың тізімі тым шектеулі, оларға тері, жүн, мұнай өнімдерінің жекелеген түрлері, қара және түсті металл өнімдері жатады.

2. Тарифтік емес құралдар, бұл антидемпингтік шаралар, қорғау шаралары, әртүрлі шектеулер мен тыйым салулар, сан жағынан шектеулер, квоталау, тауарларды сыртқа шығару мен оларды сырттан әкелу бойынша мемлекеттік монополия, лицензиялау, техникалық жағынан реттеу, т.б.

Реттеудің тарифтік емес шаралары Қазақстанның қазіргі жүргізіп отырған экономикалық саясатынан, Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің экономикалық негіздерін қорғаудан, Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттерді орындауынан, ішкі тұтынушылық нарықты қорғаудан қалыптасып туындайды.

Төлем балансы және валюта бағамы

Валюта – бұл халықаралық есептеулерде қолданылатын ақша құралдары.

Валюталық жүйе деп халықаралық есептесу құралдарын қолданудың саясаты мен тәжірибесін айтады. Адамзат баласының даму тарихында валюта жүйесінің бірнеше түрлері орын алды. Соларға тоқталып өтейік.

1. Алтын стандарт (1879-1934 ж.). Валютаның бұл жүйесі үшін алтын монеталарды еркін басып шығару және оларды айналымға жіберу, банкнота-ларды алтынға (құймаларға және монеталарға) айырбастау құбылыстары тән болды. Алтынды сыртқа шығаруға және оны сырттан әкелуге рұқсат етілді. Айналымдағы ақшаның саны ресми алтын қорымен анықталып отырды. Ал алтынның бағасы тіркелген болып табылды. Алтын стандарт жүйесі ақша айналымының тұрақтылығын қамтамасыз етеді, төлем балансының жағдайын автоматты түрде реттейді.

Алтын стандарт жүйесінің қалай жұмыс істейтіндігін түсіндіру үшін біз мынадай мысал келтіреміз. Айталық, АҚШ пен Англияның төлем балансында тапшылық орын алды. Американдықтар Англиядан тауарларды көп импорттады, ал өзі сол елге тауарларды аз экспорттады. Бұл жағдайда төлем балансының тапшылығы алтынмен жабылады. АҚШ елінен алтын сыртқа ағылады. Бұл елде ақшаның саны азаяды. Төлем қабілеттілігі бар сұраныс азайып бағалар да төмендейді. Бұл дұрыс па, әлде дұрыс емес пе? Дұрыс, өйткені АҚШ төмен бағамен өз тауарларын экспорттау қабілеттілігін жақсартады. Ал шетелден тауарларды импорттау шектеледі, себебі алтынның Англияға көптеп келуі сол елде ақшаның санын көбейтеді. Англияда бағалар өседі, тауарларды экспорттау қиындатылады. Алтын стандартжүйесі төлем балансының жағдайын осылайша автоматты түрде реттейді.

Алтын стандарт жүйесінің осындай артықшылығы бола тұра, оның кемшілігі ретінде мемлекеттің араласуын шектеу қарастырылады. Ішкі экономикалық даму төлем балансы жағдайына толық бағынышты, яғни сыртқы экономикалық байланыстарға тәуелді болып табылады.

Бұл жүйе тек алтын бар болғанда ғана жұмыс істейді. Егер қандай да бір ел алтынды өндірмесе немесе оны сыртқа жіберіп алса, онда сол ел алтын стандарт жүйесіне қатысудан шет қалады.

Сонымен, алтын стандарт жүйесі бір жағынан, ақша айналысының тұрақтылығын қамтамасыз етеді және инфляциялық құбылысты болдырмайды, ал екінші жағынан, экономиканы әлемдік нарыққа тәуелді етеді, ішкі экономикалық саясатта таңдау еркіндігін шектейді. Бұл жүйенің жағымды жақтарын қалдырып, теріс жақтарын жою үшін алтын девиздік жүйе немесе бреттон-вудтық валюта жүйесі пайда болды.

2. Бреттон-вудтық валюта жүйесі (1944-1971 ж.). Алтын девиздік деген атаудың қалыптасуы қағаз ақшалар-девиздердің әлемдік валюталар қызметін атқара бастауынан орын алды. Бұл жүйе кезінде ішкі экономикалық саясат әлі де болса төлем балансының жағдайына тәуелді болды. Алтын жүйенің негізі ретінде жұмыс істей берді. Бірақ алтындық

мазмұны бар бір ғана валютаның рөлін АҚШ-тың доллары атқарды. Ал қалған валюталар долларға, содан соң доллар арқылы алтынға теңестіріліп отырды. АҚШ-тың Федералдық резервтік жүйесі (ФРЖ) басқа елдердің орталық банктерімен келісім жүргізуде 1 троя унциясына⁴ 35 доллар болып бекітілген баға бойынша алтынды сатып алуды және сатуды жүзеге асырды.

Валюталық бағамдар тіркелген болды. Валюталық қатынастар Халықаралық валюталық қормен (ХВҚ)⁵ бақыланып отырды. ХВҚ-ның міндеттеріне: валюта бағамдарын тұрақтандыру үшін несиелер беру, қаржы жүйесін сауықтыру бойынша ұсыныстар жасау, валюталық паритеттерді бақылау кірді. Алтын девиздік жүйенің пайда болуы мемлекеттердің ішкі экономикалық саясатының тәуелсіздігін күшейте түсті.

Алтынды, ХВҚ-ның несиелерін пайдалану арқылы валюта бағамын ұстап тұруға болды. Бірақ ең бастысы, төлем балансының жағдайын ұлттық валюта бағамын өзгерту есебінен ғана жақсартуға болады. Алтын стандарт бұл құралды қолданбады. Ал алтын девиздік жүйе ұлттық мемлекетке валюта бағамын 10%-дық паритет аралығында өзгертуге мүмкіндік берді.

XX ғасырдың 70-жылдары басында бреттон-вудтық жүйе дағдарысқа ұшырады. Валюталардың тіркелген айырбас бағамдарын ұстап тұру ХВҚ-ға мүше-елдердің бірыңғай экономикалық саясатты жүргізіп отыруын талап етті. Алайда, бұл мүмкін болмады. Өртүрлі елдерде инфляция қарқыны шарықтап мәселелер көбейе түсті. Жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін алтынның ұсынысы жеткіліксіз болды.

Алтын девиздік жүйенің қарама-қайшылықтары оны жаңа валюталық жүйеге – басқарылатын құбылмалы валюта бағамдары жүйесіне ауысу қажетті-лігіне алып келді.

3. Басқарылатын құбылмалы валюта бағамдары жүйесі (Ямайкалық валюталық жүйе) (1971 ж.). Жаңа валюталық жүйеде оның алтынмен байланысы заң жүзінде жойылды. Ешқандай да валютаның алтындық мазмұны болмайтын болды және алтынға айырбасталмайтын болды.

Валюта жүйесін реформалау долларды резервтік валюта ретіндешеттетеуге бағытталды. Ұлттық валютаны ұжымдық валютамен ауыстырудың қажеттілігі туындады. Қазіргі заманғы әлемде екі ұжымдық валюта: арнаулы өзара қарыз құқықтары (SDR – Special Drawing Right) және еуропалық валюта бірлігі (euro) орын алып отыр. **SDR** – бұл Халықаралық валюталық қорға қатысушы елдердің өзара есеп айырысуы үшін осы қор 1969 жылы ұйымдастырған материалдық формасы жоқ ұжымдық валюта өлшемі. СДР-ды бағалау құрамында доллар – 42%-дан, батыс еуропалық ақша бірліктері (стерлинг фунты, франк, марка, олар қазіргі уақытта еуро) – 45%-дан, йена – 13%-дан құралатын валюта «қоржыны»⁶ негізінде жүзеге асырылады.

Еуро – бұл Экономикалық және валюталық одаққа мүше болып санала-тын 12 елдің ұжымдық валютасы. Еуроньң теориялық негіздерін Нобель сыйлығының иегері, оңтайлы валюта зонасы үлгісін құрушы Роберт Манделл қалаған. Еуроньң әрекет ету тәртібі Еуропалық Одақтың Орталық банкімен анықталады. Басқа елдердің еуровалюталық одаққа қосылуы үшін бірқатар шарттарды орындауы қажет. Біріншіден, мемлекеттік бюджет тапшылығы ЖІӨ-нің 3%-нан, екіншіден, мемлекеттік қарыз көлемі ЖІӨ-нің 60%-нан аспауы керек. Үшіншіден, инфляция деңгейі өзінің минималды деңгейінен тек 1,5% аралығында ғана аса алады.

Сонымен, жаңа валюталық жүйе құбылмалы валюта бағамдарын енгізеді. Ұлттық экономиканың сыртқы экономикалық байланыстарға бейімделуі валюта бағамын өзгерту арқылы жүріп отырды. Аталмыш валюта жүйесінде валюта бағамдары нарықтық күштер арқылы құбылып қана қоймай, мемлекет арқылы да олар басқарылып отыра-ды.

Сондықтан валюта бағамдарының тұрақтылығы ұлттық эконо-миканы бірлесіп реттеу шараларына жүгінуі тиіс. Ал валютаның тұрақсыздығы экономикалық құрылымның бұзылуының көрінісі болып табылады.

Төлем балансының құрылымы

Төлем балансы белгілі бір уақыт аралығында шетелдік мемлекет- терге төленген жалпы төлемдер мен шетелдік мемлекеттерден алынған жалпы төлемдер арасындағы айырманы білдіреді. Төлем- дерге алтын, тауарлар мен қызметтердің құны, туризмнен келген табыстар мен шығындар, капиталдың түрлері мен инвестициялар, пайыздарды, дивидендтерді және несиелерді төлеу жатады. Егер түсімдер төлемдерден асып кетсе, онда төлем балансының жағдайы активті болады немесе төлемдер түсімдерден асып кетсе, онда төлембалансы пассивті болып соңында оның тапшылығы орын алады.

Төлем балансының жағдайын валюта бағамы анықтайды.

Төлем балансының құрылымына келетін болсақ, ол ағымдық операциялар балансынан және капитал қозғалысы балансынан құралады. Ағымдық операциялар балансы өз кезегінде сауда балансынан, қызметтер балансынан және трансферттік төлемдер балансынан құралады. Ал капитал қозғалысы балансы ұзақ мерзімдік және қысқа мерзімдік капитал салымдарының келуі мен кетуін білдіреді.

Төлем балансының жағдайы ұлттық экономиканың әрекет ету сапасының аса маңызды көрсеткіші ретінде көрінеді. Мемлекет оның жағдайын мұқият қадағалап отырады. Шығындардың табыстардан артып кетуі ұлттық валютаның беделіне нұсқан келтіріп, оны құнсыздандырады. Ел қарызға тап болады, кейін оған қызмет көрсетіп қайтару керек болады. Ал табыстардың шығындардан жүйелі түрде артып кетуі ел үшін қолайлы болғанымен, ол басқа әріптес-елдердің төлем баланстарының тапшылығына алып келеді.

Егер төлем балансы капиталды шетелден тарту есебінен жақсартылса, онда бұл болашақта бірқатар келеңсіз жағдайларға алып келуі мүмкін (қарыз, шетел инвестицияларына табыстарды қайтару).

Сондықтан табыстар мен төлемдерді теңестіруді ең тиімді бағыт деп санайды.

Валюта бағамы оның ревальвациясы және девальвациясы арқылы төлем балансының жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Оны төмендегі кестеден көруге болады. **Ревальвация** – бұл валюта бағамының басқа валютаға қарағанда көтерілуі. **Девальвация** – бұл валюта бағамының басқа валютамен салыстырғанда төмендеуі.

15.1-кесте. Ревальвация мен девальвацияның төлем балансының жағдайына әсер етуі

	Сауда балансына әсері	Капитал балансына әсері	Төлем балансына әсері
Валютаның ревальвациясы	Экспорт ↓ Импорт ↑ Қорытынды: нашарлайды	Экспорт ↑ Импорт ↓ Қорытынды: нашарлайды	Нашарлайды
Валютаның девальвациясы	Экспорт ↑ Импорт ↓ Қорытынды: жақсарады	Экспорт ↓ Импорт ↑ Қорытынды: жақсарады	Жақсарады

Егер валютаның ревальвациясы төлем балансын нашарлататын болса, онда ол не үшін жүргізіледі деген заңды сұрақ туындайды. Бұл мәжбүрлі шара болып табылады. Ревальвацияны жүргізудің қажет- тілігі экспорты импортынан асып кеткен елдерде туындайды. Мұндай асып кету басқа әріптес-елдерде сауда балансы тапшылығының орын алуын білдіреді.

Валютаның девальвациясын төлем балансының тапшылығын (импорттың экспорттан артып кетуі) көріп отырған елдер жүргізуге мәжбүр болады.

Қазақстанның әлемдік экономикадағы қазіргіорны мен рөлі

Қазақстан бірқатар тауарларды өндіру, ең алдымен, шикізаттар мен жартылай фабрикаларды, қуат көздерін өндіру бойынша әлемде алдыңғы қатарлы орындарды иеленеді. Бұл бір жағынан, Қазақстанның табиғи ресурстарға бай екендігін, ал екінші

жағынан, еңбек пен капиталдың экспортқа бағытталған және пайдасы мол салаларда шоғырланудың өте үлкен дәрежесі бар екендігін көрсетеді. Қазақстанның әлемдік экономикадағы бет-бейнесін:

1. Мұнай, көгілдір отын, электроэнергия;
2. Қара металлургия, минералды тыңайтқыштар, мақта-мата кездемесі, ағаш өнімдері;
3. Астық өнімдері, сүт, әртүрлі жемістер анықтайды.

Көптеген өнімдер бойынша, соның ішінде жеңіл өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, жеңіл автокөліктер өнімдері бойынша Қазақстанның әлемдік экономикадағы орны әлі де болса төмен. Өкінішке орай, Қазақстанның машина жасау кешеніндегі орны өзінің тиісті деңгейінен қалып қойып отыр. Оған бірқатар факторлар жауап береді: инвестициялық сұраныс төмен, бәсекелік қабілеттілігі мардымсыз, көптеген машина жасау фирмаларының экспорттық белсенділігі төмен, т.б.

Қазақстанның әлемдік экономикадағы орны мен рөлін сипаттайтын көрсеткіштердің қарқынын ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді үдерістер, жалпы әлемдік экономикамен салыстырғанда елдің экономикалық даму қарқынын арттыратын және оны тежейтін факторлар анықтайды. Кеңес Одағы ыдырап, егеменді ел болғаннан кейін Қазақстан 90-жылдардағы өндірістің терең құлдырауын бастан кешіріп, әлемдік экономиканың даму көшінен тым артта қалды.

Қазақстан жаһандық бәсекеге қабілеттілік тұрғысынан өзінің жағдайын әлі де болса жақсарта алмаса да, республикада соңғы жылдары тұрақты экономикалық өсу байқалып отыр (бұл әрине, 2014 жылы орын алған әлемдік қаржылық-экономикалық дағдарыстан кейін). Қазақстан ЖІӨ үлесі мен экономикалық даму бойынша 90-жылдары жоғалтып алған деңгейін қайта қалпына келтіре алды. Жыл сайын ЖІӨ өндірісі орта есеппен 7,0-7,5%-ға өсіп келеді.

Осы уақытқа дейін, Қазақстанның экономикалық өсу қарқынының жылдамдауына салыстырмалы түрде қысқа және ұзақ мерзімді факторлар әсер етті.

Қысқа мерзімді факторлар:

- 1) 1998 жылы болған Азиялық дағдарыс нәтижесінде теңгенің құбылмалы бағамын енгізу, бұл экспорттық өндірістің барлық түрлерін ынталандырды;
- 2) мұнай мен газға, көптеген шикізат түрлеріне және жартылай фабрикаттарға әлемдік бағалардың көтерілуі;
- 3) жақын шет мемлекеттерден еңбек ресурстарының ағылуы. Ұзақ мерзімді факторлар:
 - 1) біліктілігі жоғары жұмыс күші әлеуетінің бар болуы;
 - 2) алдыңғы қатарлы озық технологияларды қолданудың кең мүмкіндіктері;
 - 3) Қазақстан территориясында Еуропа мен Азияны байланыстыратын трансұлттық көлік жолдарының дамуы;
 - 4) жеке және мемлекеттік секторларда жинақталған ірі қаржы ресурстарының болуы.

Қуат көздерін, шикізат пен жартылай фабрикаттарды экспорттауды әріқарай дамыту ұзақ мерзімді жоспарда Қазақстанның экономикалық өсу қарқынының факторы ретінде қарастырыла алмайтындығын атап өткен жөн. Өйткені ЖІӨ-ді арттыруда энергия мен материалды көп қажетсіну ұзақ мерзімде төмендейтін үрдіс болып табылады, олай болса, шикізат көздеріне әлемдік сұраныстың өсу қарқыны келешекте әлемдік ЖІӨ-нің өсу қарқынынан қалып отырады.

Ұзақ мерзімді басымдықтарда Қазақстанның үдемелі экономикалық өсуі тиімділігі жоғары ғылымды көп қажет ететін өндірістерді және қызметтер көрсету салаларын дамыту негізінде ғана мүмкін болады. Осындай негізде ғана әлемдік технологияларды игеру, экономиканың тиімділігі мен халықтың табыстарын тұрақты түрде көтере алу мүмкін болады.

Сыртқы сауданың қазіргі тауарлық құрылымы Қазақстанның ЖІӨ-ін өсірудің факторы бола алмайды. Енді өндірістің барлық секторларын жаңғыртуда инвестицияларды маңызды түрде арттыру және жалпы алғанда, ұлттық экономиканың бәсекелік қабілеттілігін көтеру қажет.

Ұлттық бәсекеге қабілеттілік ұғымы кең мағынада халықтың денсаулығы, білім беру мен ғылым, инфрақұрылым жүйелерінің дамуы, қаржы-несие саласының жағдайы, қоғамдық тәртіп және басқалары сияқты жиынтық факторлардан құралады.

Ұлттық бәсекеге қабілеттілік ашық экономика мен жаһандану жағдайында ұлттық шаруашылықтың әлемдік нарықта бәсекелік күрестің негізгі субъектісі ретінде сапалы тауарлар мен қызметтерді өндіруін және оларды әлемдік бағамен сатуын, шетел капиталы мен еңбек ресурстарын тарта алуын, өзгеретін сұранысқа тез бейімделе алуын білдіреді.

Бірқатар халықаралық ұйымдар ұлттық шаруашылықтардың бәсекелік қабілеттілік рейтингісін анықтайды. Солардың ең негізгісі ретінде, бәсекелік қабілеттілік бойынша әлем елдерінің рейтингісін бағалау қазіргі уақытта, жыл сайын Швейцарияның Давос қаласында өтетін **«Дүниежүзілік экономикалық форум»** (ДЭФ) ұйымының баяндамаларында жүргізіледі. ДЭФ-тің экономикалық бағалау көрсеткіштері 200-ге жуық. Олар негізгі 8 топқа бөлінеді: 1)

ашықтылық; 2) мемлекет; 3) қаржы; 4) инфрақұрылым; 5) технология;

6) басқару; 7) еңбек; 8) институттар. Әр топтың өзіндік үлес салмағы бар: мысалы, «ашықтылық», «мемлекет», «қаржы» 16,7%, ал

«басқару» мен «институттар» - 5,5%. Сегіз факторлық индекстің (оның ішінде көптеген субиндекстер бар) негізінде елдің бәсекелік қабілеттілік рейтингісі анықталады.

ДЭФ-тің бәсекеге қабілеттілік рейтингісінің мәліметтері бойынша Қазақстан 1999 жылы 74-, 2000 жылы 68-, 2007 жылы 65-, 2008 жылы

71-, 2010 жылы 76-, 2011 жылы 68- орындарда болса, 2017-2018 жылдары 51-ші орыннан бір-ақ көрінді.

Осыларға қарап, халықаралық айырбастың қатысушысы ретінде Қазақстан экономикасының *салыстырмалы артықшылықтарын және әлсіз жақтарын* қарастырып өту қажет. Біз білетініміздей, экономиканың салыстырмалы артықшылықтары сыртқы саудада ұлттық шаруашылықтың нақты бір саласының, аясының және қызмет түрінің әлемдік орташа деңгеймен салыстырғанда жоғары болғанда ғана соларға мамандандудың тиімділігін көрсетеді.

Қазіргі уақытта, әлемнің барлық елдері дамудың әртүрлі деңгейінде тұрса да және табиғи ресурстармен әртүрлі қамтамасыз етілгеніне қарамастан, ең алдымен, өңдеуші өнеркәсіп өнімдерінің экспортын дамытуға тырысады. Мәселен, Қазақстанның қазіргі экспорттық құрылымының 75%-ын минералды-шикізаттық өнімдер алып отыр, ал қалған үлеске металлдар, химиялық тауарлар, азық-түлік өнімдері, машина жасау өнімдері ие. Қазақстан импортының құрылымында машиналар мен құрал-жабдықтардың үлесі 45%, минералдық өнімдер 14%, химиялық тауарлар 11% және тамақ өнімдері 7% болып табылады. Қазақстан тауарларын басты импорттаушылар болып Батыс Еуропа елдері, соның ішінде, Италия, Швейцария, Франция, Германия, Англия, сондай-ақ, Ресей, Қытай, АҚШ және Украина табылады.

Осыған байланысты, мүмкіндігінше, машиналар, құрал-жабдықтар, дайын тауарлар экспортына өтіп, Қазақстанның сыртқы сауда құрылымын өзгерту қажет.

Жоғары білікті мамандар Қазақстанның отын-энергетикалық және шикізаттық өнімдерді өндіретін салаларында салыстырмалы артықшылықтар тудыратын аса маңызды факторларға:

- бірқатар түрлері бойынша әлемдік маңызы бар ірі және кешенді минералды-шикізат қорларының болуын;
- отын-энергетика кешенінде әлемдік деңгейдегі өнеркәсіп қуаттарының болуын;
- сәйкес көліктік және энергетикалық инфрақұрылымның бар болуын;

– біліктілігі жоғары маман кадрлардың және ғылыми-техникалық жетістіктердің бар болуын жатқызады. Жалпы өңдеуші өнеркәсіп және машина жасау экспортында әлсіз жақтарды тудыратын факторларға:

– өндірісті ұйымдастырудың тиімсіз технологияларына және әдістеріне ие болуы, оның ресурсты көп қажет ететіндігі, ал бұл өнеркәсіп өнімін әлемдік нарықтарда бәсекеге қабілетсіз етеді;

– негізгі қорлардың өте жоғары дәрежеде тозуы және оларды жаңартудың шектеулі мүмкіндіктері;

– алдыңғы қатарлы озық индустрияны дамыту бойынша нақты мемлекеттік бағдарламалардың болмауы;

– өндірісті орналастырудың тиімсіздігі және жоғары көліктік шығындар;

– бизнес пен маркетингте тәжірибенің жетіспеушілігі, бірегей инфрақұрылымның болмауы жатқызылады.

Бірқатар сарапшылар Қазақстан экономикасының және оның бәсекелік қабілеттілігінің әлемдік шаруашылықтағы қазіргі және болашақтағы орнын анықтауға талпыныстар жасауда. Мұндай болжамдық бағалаулар негізгі үш талапқа жауап беруі тиіс: елдің ішкі мүмкіндіктерін нақты бағалай алудан; жалпы әлемдік үрдістерді нақты бағалай алудан; қолданыстағы көрсеткіштер мемлекеттік реттеудің объектісі бола алуы үшін ішкі мүмкіндіктерді бағалаудың әдістемесін жеткілікті түрде анықтай алудан тұруы қажет.

Қазіргі әлемде болып жатқан экономикалық дағдарысқа қарамастан, сарапшылар 2030 жылдан 2050 жылға дейін әлемдік экономиканың белсенді түрде өсуі байқалады деп болжайды. Мұндай экономикалық өсу ең алдымен, жоғары технологиялы салалар мен қызметтер аясы есебінен қол жеткізіледі және өндіруші мен өңдеуші өнеркәсіп, құрылыс және ауыл шаруашылығы салаларында өсу бәсеңсиді және олардағы жұмысбастылық қысқарады деген пікірлер көп айтылады. Мұндай құбылыстар бір топ дамыған елдер үшін қазірдің өзінде шынайылыққа айналып отыр. Дамыған елдерде әлемдік халықтың 20%-ы тіршілік етеді. Қалған 80%-ы халқы бар дамушы мемлекеттерде азық-түлікке, дәрі-дәрмекке, ұзақ пайдаланылатын заттарға, машиналар мен құрал-жабдықтарға қажеттіліктерді қанағаттандыру деңгейі төмен. Сәйкесінше, ұзақ мерзімді басымдықтарда өнімнің осындай түрлерін жедел қарқынмен арттырудың әлеуетті мүмкіндіктері пайда болып отыр. Бірақ осындай мүмкіндіктерді іске асыру мәселесі әлі де болса дамыған елдер тұрғындарының төлем қабілеттілігі бар сұраныстарына келіп тіреледі. Егер келешек уақыттарда дамушы мемлекеттер өздерінің төлем қабілеттілігі бар сұраныстарын дамыған елдерге қарағанда тез қарқынмен кеңейте алса, онда әлемдік деңгейде өңдеуші өнеркәсіп пен құрылыс саласы жоғары технологиялар мен қызметтер көрсету салаларының өсу қарқынынан қалмайтын болады. Қазір **БРИКС** деп аталатын ұйымға мүше, өте тез қарқынмен дамып келе жатқан Бразилия, Ресей, Үндістан, Қытай және Оңтүстік Африка Республикасы сияқты бес мемлекеттің жиынтық ЖІӨ көлемі 2050 жылға қарай АҚШ, Германия, Англия, Франция, Италия, Канада және Жапония сияқты «Үлкен жетілік» елдерінің ЖІӨ көлемінен асып түсетін болады. 2050 жылға қарай болжамға сүйенетін болсақ, ЖІӨ көлемі бойынша елдер былайша жайғасатын болады: 1) Қытай;

2) АҚШ; 3) Үндістан; 4) Жапония; 5-6) Ресей және (немесе) Бразилия. Қазақстан Республикасы болса өзінің ұлттық бәсекелік қабілеттілігін әріқарай нығайта беретін болады және үдемелі құрылымдық алға жылжулар мен инфрақұрылымдық қайта құрулар негізінде экономикалық тиімділікті көтеруге бағытталған саналы іс-шараларды жүзеге асыра отырып, бәсекелік күрес жағдайында әлемдік

экономикада өзінің лайықты орнын табатын болады.

Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру мәселесі

Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) бастапқыда Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін тарифтер мен сауда жөніндегі Бас келісім (ГАТТ)⁷ ұйымы ретінде құрылып,

кейіннен 1995 жылы өз атауын осылай өзгерткен. Қазір ДСҰ-ның құрамында 153 мемлекет мүше болып саналады. ДСҰ-ға мүше-елдердің үлесіне әлемдік жиынтық сауда айналымының 95%-ы тиесілі.

ДСҰ өзін оған мүше-елдер арасындағы өзара сауда-экономикалық қарым-қатынастарды ұйымдастыру, кеңестер мен келіссөздер жүргізу арқылы ерікті түрде саудасаттық рұқсаттарын беру үшін қажетті халықаралық форум ретінде жұмыс істейтін ұйым деп таниды. ДСҰ-ға мүше-елдер өзара сауда тарифтерін және импорттық кеден баждарын қысқартуға, тауарлар мен қызметтерді саудалау бойынша операцияларды жүзеге асыру кезінде тарифтік емес шектеулерді қолданбауға міндетті. Бұл іс-әрекеттер оларға артықшылық береді, өйткені сауда кедергілерін қысқарту тауарлар мен қызметтердің арзандауына және сол арқылы ДСҰ-ға қатысушы елдер халқының әл-ауқатын көтеруге жағдай жасайды, сонымен қатар ұйымның ережелері инвестицияларға деген қолжетімділікті де арттырады. ДСҰ қызметінің негізінде жатқан тың идеялардың тартымдылығы, ондағы елдердің халықаралық саудадан ұтыс көру қалаулары соңғы уақытта, бірқатар елдердің осы ұйымға мүше болып қабылдану кезегінде тұрғандығын нақты айғақтайды. Ол кезекте әрине Қазақстан да бар. Ресей болса, 2017 жылдың аяғында осы ұйымға мүше болып үлгерді.

Қазақстан қазіргі уақытта ДСҰ-ға кіру үшін екі жақты келіссөздерді белсенді түрде жүргізіп келеді. Келіссөздер негізгі төрт бағыт бойынша жүргізіліп жатыр:

1. Тауарлар нарығына жол ашудың келіссөздері ДСҰ-ға мүше-елдермен импорттық кеден баждарын шектеудің максималды деңгейін анықтауды және мақұлдауды қарастырады;

2. Қызметтер нарығына қол жеткізу бойынша келіссөздер, олардың мақсаты болып қазақстандық нарыққа қызметтерді шетелдер тарапынан жеткізу шарттарын келісу табылады;

3. Ауыл шаруашылығы бойынша көп жақты арнайы келіссөздер. Бұл жөнінде ауыл шаруашылығын іштей қолдау көлемін, тарифтік қорғаудың деңгейін және экспорттық субсидиялардың шамасын қамтамасыз ету шарттарын қарастырады.

4. Жүйелі мәселелер бойынша келіссөздер. Бұлар арқылы ДСҰ-ға мүше мемлекеттермен валюта жүйесі, төлемдер, инвестициялық тәртіп, мемлекеттік меншік және жекешелендіру, баға саясаты, бәсекелестік сияқты экономикалық саясаттың күрделі мәселелерін шешу қарастырылады.

Қазақстан үшін ДСҰ-ға кіру шығындарды да, пайданы да алып келеді, сондай-ақ оның мәселесімен қатар келешегі де зор болып табылады. Әлемдік шаруашылыққа, соның ішінде ДСҰ-ға әріқарай кірігу кезінде мүмкін болатын ықтимал тәуекелдерді төмендетуге қол жеткізу қажет. ДСҰ қызметінде неолибералдық жаһандандудың идеялары көлемді түрде жүргізіледі. Бұдан басқа, ДСҰ – бұл әлемді біртұтас нарыққа айналдырудың, кедендік тосқауыл-дарды төмендетудің және әртүрлі елдерде экономикалық заңдарды біріздендірудің аса маңызды құралы. ДСҰ капиталдың, тауарлар мен еңбек ресурстарының еркін қозғалысын білдіретін жалпы қабылданған бірыңғай қағидалары мен ережелері бар жаһандық

экономикалық интеграцияны қамтамасыз етуге қабілетті бүкіләлемдік еркін сауда аймағын құруға бағытталады.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 20қң ж. 17 қаңтар.

2. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы: «Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», 2018 ж. 14 желтоқсан.

3. Доғалов А.Н., Досмағанбетов Н.С. Макроэкономика: экономикалық мамандықтарға арналған оқулық/ – 2-басылым, өңделген және толықтырылған. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2018. – 405 б.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар

1. Халықаралық сауда қатынастары қалай пайда болды және оның теорияларын кім жасады?
2. Қазіргі халықаралық экономикалық қатынастардың түрлері қандай?
3. Қазіргі сыртқы сауданың құрылымы қандай?
4. Сыртқы сауданы мемлекеттік реттеудің ерекшеліктері қандай?
5. Төлем балансы қандай баптардан тұрады және оның мәні неде?
6. Валюта бағамының түрлері қандай?
7. Жаһандық экономикалық мәселелер дегеніміз не және олар қалай пайда болды?
8. Әлемдік экономиканың қазіргі даму беталысы қандай?
9. Әлемдік экономиканың дамуындағы Қазақстанның рөлі қандай?
10. Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруінің нәтижелері қандай болмақ?

Практикалық сабақтың жоспары

Тәжірибе сабағын «дөңгелек үстел» түрінде өткізу жоспарланған, тақырыптың негізгі теориялық сұрақтарын пікірталас, ауызша жауап беру, дискуссия, сұрақ-жауап, т.б. ұйымдастыру әдістері арқылы жүргізілуі тиіс.

Мақсаты: экономикалық теорияның халықаралық аспектілерін, мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатын зерттеу, сонымен қатар, Қазақстанның әлемдік экономикадағы қазіргі орны мен рөліне баға беру. Ол үшін тәжірибе сабағында тақырып бойынша мынадай сұрақтардың мәнін ашу керек:

- Халықаралық сауда және оның негізгі теориялары;
- Мемлекеттің сыртқы экономикалық саясаты;
- Төлем балансы және валюта бағамы;
- Қазақстанның әлемдік экономикадағы қазіргі орны мен рөлі;
- Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру мәселесі.

Студенттің өзіндік жұмыстары

Мақсаты: тақырыптың негізгі талқылау сұрақтарын мәселелік тұрғыдан қарастыру үшін ұсынылатын әдебиеттерді игеру, сонымен қатар, тақырыпты толық меңгеріп бекіту үшін төмендегідей ұсынылатын тапсырмаларды орындау.

1. **Тақырып бойынша экономикалық сөздік жасау (глоссарий).**
2. **Тақырып бойынша логикалық сызбалар құрастыру.**
3. **Мәнжазба, эссе, баяндама тақырыптары:** Қазақстанның ұлттық экономикалық қауіпсіздігі; Жаһандану және халықаралық экономикалық интеграция; Қазақстанда ашық экономиканы қалыптастырудың негізгі мәселелері; Арнайы экономикалық аймақтар; Қазақстанның экспорттық әлеуеті; Қазақстанның төлем балансы және қазіргі сыртқы экономикалық қызметі.

4. Мына сұрақтарға жауап беріңіз (конспект):

- 1) Қазақстанның қазіргі экспорттық құрылымы.
- 2) Қазақстанның қазіргі импорттық құрылымы.

5. Тест тапсырмалары:

1. Еркін сауданың (фритредерство) артықшылықтарына нежатады?

- A) Еркін бәсекелестік
- B) Өндіріс тиімділігінің артуы
- C) Тұтынушылар үшін тауарлардың үлкен таңдауы
- D) Елдер арасындағы ынтымақтастықтың ұлғаюы E) Аталғандардың барлығы

дұрыс

2. Төменде аталған шаралардың қайсысы ұлттық валютаға айырбасталынатын шетел валютасының ұсынысын көбейтеді:

- A) Тауарлар экспорты B) Капитал импорты C) Қызметтер импорты
- D) Капитал экспорты
- E) Игіліктер экспорты және капитал импорты

3. Тарифтік емес шектеулердің түрлері:

- A) Кеден бажы
- B) Лицензиялар мен шетелдік квоталар
- C) Кеден бажы мен еркін импорттық шектеулер
- D) Шетелдік квоталар, лицензиялар және еркін экспорттық шектеулер
- E) Эмбарго мен кеден бажы

4. Доллар бағасының түсуі АҚШ-тың экспорттық-импорттық көлемге қалай әсер етеді:

- A) Экспорт пен импорт өседі
- B) Экспорт өседі, импорт қысқарады
- C) Экспорт пен импорт түседі
- D) Экспорт азайып, импорт өседі
- E) Экспорт пен импортқа әсер ете қоймайды

5. А мемлекеті бір бірлік ресурсты пайдалана отырып 1 тонна бидай немесе 4 тонна көмір өндіре алады. Б мемлекеті бір бірлік ресурсты пайдалана отырып 2 тонна бидай немесе 5 тонна көмір өндіре алады. Олай болса:

A) А мемлекеті бидай экспорттайды және көмірді импорттайды B) А мемлекеті бидайды экспорттамайды және импорттамайды C) Ә мемлекеті бидайды да, көмірді де экспорттайды

D) Ә мемлекеті көмірді экспорттамайды және импорттамайды E) Ә мемлекеті тек көмірді ғана экспорттайды

6. Валюта бағамы қалай анықталады?

- A) Ақша бірлігінің сатып алушылық қабілетімен B) Инфляцияның қарқынымен
- C) Пайыз мөлшерлемесінің деңгейімен
- D) Әлемдік нарықтарда сол валютаға деген сенімнің дәрежесімен E) Аталғандардың барлығы дұрыс

7. Мыналардың қайсысы ғаламдық әлеуметтік-экономикалық проблемаларға жатпайды?

- A) Қаладағы қылмыстың өсуі
- B) Экономикалық артта қалушылық C) Демографиялық мәселелер
- D) Экологиялық мәселелер E) Азық-түлік мәселелері

8. Бреттон-Вудтық жүйе – бұл қандай жүйе:

- A) Алтын стандарты жүйесі B) Күміс стандарты жүйесі
- C) Тіркелген валюта бағамдарының жүйесі
- D) Қалқымалы валюта бағамдарының жүйесі E) Тіркелмеген валюта бағамдарының жүйесі

жүйесі

9. Доллардың теңгеге шаққандағы бағамының төмендеуі:

- A) Экспорт көлемін ұлғайтады B) Импорт көлемін ұлғайтады
- C) Шикізат экспорты мен импортының арақатынасын тұрақ-тандырады
- D) Мұнай экспорты мен импортының арақатынасын тұрақтан-дырады
- E) Азық-түлік экспорты мен импортының арақатынасын тұрақтандырады

10. Баж дегеніміз не?

- A) Импорттық квота
- B) Тарифтік емес тосқауылдар
- C) Импорттық субсидиялар
- D) Импортталатын тауарларға қойылатын акциздік салық
- E) Жеке табыс салығы

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1. Қазіргі экономикалық теорияның пәні және зерттеу әдістері.....	4
Практикалық сабақтың жоспары:.....	14
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	14
2. Қоғамдық өндірістің негіздері. Экономикалық жүйелер.....	16
Практикалық сабақтың жоспары:.....	22
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	22
3. Қоғамдық шаруашылық нысандары.....	24
Практикалық сабақтың жоспары:.....	29
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	29
4. Меншік қатынастары және оның экономикадағы рөлі.....	34
Практикалық сабақтың жоспары:.....	38
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	38
5. Нарық экономикалық қатынастар жүйесі ретінде.....	40
Практикалық сабақтың жоспары:.....	49
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	49
6. Капитал: мәні және нысандары. Кәсіпкерлік.....	51
Практикалық сабақтың жоспары:.....	59
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	59
7. Еңбек және капитал нарығы. Факторлық табыстардың қалыптасуы.....	61
Практикалық сабақтың жоспары:.....	66
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	66
8. Жер рентасы және кәсіпкердің табысы.....	69
Практикалық сабақтың жоспары:.....	71
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	71
9. Ұлттық экономика жүйе ретінде.....	73
Практикалық сабақтың жоспары:.....	79
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	79
10. Экономикалық циклдің дамуы.....	82
Практикалық сабақтың жоспары:.....	87
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	87
11. Жұмыссыздық және оның нысандары.....	89
Практикалық сабақтың жоспары:.....	94
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	94
12. Инфляция және оның түрлері.....	96
Практикалық сабақтың жоспары:.....	100
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	100
13. Ақша-несие және қаржы жүйесі.....	101
Практикалық сабақтың жоспары:.....	114
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	114
14. Экономикалық өсу.....	116
Практикалық сабақтың жоспары:.....	119
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	119
15. Әлемдік экономика.....	121
Практикалық сабақтың жоспары:.....	133
Студенттің өзіндік жұмыстары.....	133

**КАРИПОВА МАКПАЛ РАХИМБЕРГЕНОВНА
КАЛГУЛОВА РОЗА ЖУМАХМЕТОВНА
ДУГАЛОВА СОВЕТКУЛЬ НУРТАЕВНА**

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ

Оқулық